

20

УЛУГ ХӨМ

ЧЕЧЕН
МОГАЛ
АЛЬМАНАГЫ

27

ТЫВА АССР-НИҢ
ЧОГААЛЧЫЛАР
ЭВИЛЕЛИ

ХӨМ

©
27

ТЫВАНЫҢ НОМ УНДУРӨР ЧӨРИ.
КЫЗЫЛ. 1968

Чечен чогаал альманагы

УЛУГ-ХЕМ № 27

Литературно-художественный альманах

На тувинском языке

Редакционная коллегия:

Сарыг-оол С. А. (главный редактор)
Саган-оол О. К., Сюрюн-оол С. С.,
Пюрбю С. Б., Кюнзегеш Ю. Ш.

Редакторы издания: *Аракчаа К. М., Оюн Ч. Б.*
Художественный редактор *Кузнецов И. Я.*
Технический редактор *Кузнецова К. И.*
Корректоры: *Чечексей О. С., Норбу В. Б., Оюн А. Т.*

* * *

Сдано в набор 23/Х—1968 г. Подписано к печати 20/ХІ—1968 г. Формат
60×90¹/₁₆. Бумага типографская № 2. Печ. л. 16,5. Уч.-изд. л. 13,66.
ТС 01299. Тираж 4000 экз. Цена 61 коп. Заказ № 3111.
Тувинское книжное издательство, Кызыл, Щетинкина и Кравченко, 57.

Типография управления по печати при Совете Министров Тувинской
АССР, Кызыл, Щетинкина и Кравченко, 1

Салим СҮРҮҢ-ООЛ

ЛЕНИН—ЫР БОЛГАШ ШҮЛҮК

Бүгү-ле совет чогаалчылар, ылаңгыя шүлүкчүлөр Владимир Ильич Ленинге тураскааткан улуг-биче хемчээлдиг чогаалдарны бижип келген, бижип турар болгаш моон соңгаар-даа бижиир. Владимир Ильичиге чүгле совет чогаалчылар эвес, харын бүгү делегейниң депшилгелиг чогаалчылары боттарының чогаалдарын тураскаадып турар. Ында кижии кайгаар чүве чок, ол черле ындыг болур ужурлуг.

Кижии төрөлгөтөнгө Ленинниң ачы-хавыязын үнөлөп четпес. Ооң ады бүгү чурттарның улустарының хосталга, ааскежик, дең-эрге, акы-дуңмалышкы чорук, тайбың дээш демисели-биле холбашкан. Ооң ады социализм болгаш коммунизм дээш демиселден хоортунмас. Ынчангаш ооң дугайында, ооң амыдырал-чуртталгазын, революсчу ажил-херээн, хосталга дээш демиселин, кижилер дээш сагыш салып чораанын чуруп көргүскөн эңме-дикчок романнар, тоожулар, шүлүглелдер, шүлүктөр, шиилер, кино-чуруктар болгаш ырлар чогааттылган.

Улустарның башкызы болгаш баштыңчызы, өңнүү болгаш өмээржикчиңизи, хостакчызы болгаш камгалакчызы, коммунисттиг партияның тургузукчузу, Совет күрүнениң үндезилекчиңизи улуг Ленинниң омур-хевирин тургузарының сорулгазы — берге болгаш харысгалгалыг. Ону кижии болган кижии, чеже-даа салым-чаяанныг болза, күзээни ышкаш күүседип шыдавас. Ынчалза-даа ону кылыры — бистиң чогаадыккы ажилдакчыларывыстың, чогаалчыларывыстың, шүлүкчүлеривистиң, композиторларывыстың болгаш оон-даа өскелерниң хүлээлгези. Ынчангаш бистиң тыва чогаалчылар болгаш ком-

позиторлар бо чаагай херекке боттарының үлүүн кииришти-
рер дээш биче эвес күженишкенин үндүргөн. Тыва литера-
тураның тургустунуп келгениниң баштайгы хүннеринден эге-
лээш-ле, олар боттарының дээре чогаалдарын баштыңчыга
тураскаадыр, ооң өлүмчөк омур-хевири тургузар, ону чонга
улам-на чоок, улам-на эргим болдурар сорулганы боттары-
ның мурнунга салганнар. Үжөн чылдардан эгелээш, бөгүнгө
чедир үнүп келген бистиң хамык-ла номнарывыстың, сет-
күүлдеривистиң болгаш солуннарывыстың арыннарын ажып
көөр болза, дыка хөй авторларның Ленин дугайында чогаал-
дарын көрүп болур. Ленин дугайын бижип, кижилерге ооң
көргүскөн ачызының дугайында чугаалап тура, олар чүгле
боттарының хууда сагыш-сеткилин, көскү-хөрээн илередип
турбас, харын, хамыктың мурнунда, очаландан кедилээринче
орук-исти айтып бергени дээш, Октябрьның хувискаалын
орус чуртка өөскүткени дээш, ооң уламындан биче буурай ты-
ва улуска хосталганы, аас-кежикти, амыр-тайбың чурттал-
ганы тывысканы дээш, Ленин башкыга бүгү тыва улустуң
өөрүп четтиргенин илередип, бүгү чоннуң өмүнээзинден чо-
гаалдарны бижип турган болгаш бижип үргүлчүлевишаан
турар дээрзи билдингир.

Бистиң хоочун чогаалчыларывыстың бирээзи Степан Аг-
банович Сарыг-оол бодунуң дыка хөй чогаалдарында Влади-
мир Ильичини алгап-йөрээп, ооң бүгүнү тиилеп турар идея-
ларының болгаш номналының ачызында, ооң тургусканы
Коммунистиг партияның болгаш Совет күрүнениң ачызында
тыва улустуң хосталганы чаалап алганын, аас-кежиктиг
чурттап турарын болгаш чырыткылыг келир үеже бурунгаар
хөгжүп орарын уран-чечен сөстүң, тодаргай деңнелгелерниң
дузазы-биле көргүзүп турар. Ооң чижээн «Чырык хүн» деп
шүлүктен көрүп болур. Ында автор Ленинни хүнге деңнеп,
ооң кижилерге ачызын оон артык деп бадыткаан.

Адавыстың Ленинниң
Алдын чарлыгы хүнден чырык—
Амыржылдың мөңгө быжыг
Ажык оруун айтып шаңнаан.

Ленинниң номналынга
Дүн-даа дүшпес, кыш-даа дүшпес,
Ленинниң изин истээн—
Түрөвес-даа, аштавас-даа!

Кезээн шагда чырык турар
Херелдиг хүн адаанда мен,
Халдап болур караңгыга
Кажанда-даа дуглатпас мен.

Авторнуң бо одуруглары маргыжар аргажок барымдаалыг, ынчангаш шынныг болгаш күштүг.

Ленин кажан-даа, каяа-даа чон-биле. Ленинниң ады — тайбың-даа үеде, дайзынга удур демиселдин-даа үезинде совет кижилерге тук. Ол бодалды Байкара Хөвөңмей Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында бижээни «Дириглерден артык дириг» деп шүлүүнде илереткен. Ол шүлүк тыва литературада Ленин дугайында дээрe чогаалдарның бирээзинге чөптүү-биле санадып турар. Ында мынча деп чугаалаан.

Эрги ёзу дөзү турлуп,
Чаа ёзу тыптып турда,
Эрге-шөлээ, аас-кежини
Чаалап алыр демиселче
Ленин бисти баштап кирген.

Тайбың турда, хөгжүлдөвис,
Аткан ок дег, дүрген чоруп,
Далай ышкаш аас-кежини
Аалдарны долуп турда,
Ленин хүн бооп чырып турган.

Дайзын-биле тулчуушкуннун
Дидимдиниң аразында—
Дайынчыны маадыржыдып,
Дириглерден артык дириг
Ленин кады чоруп туру.

Владимир Ильичиниң чырык окур-хевири, ооң улустарга, ылаңгыя тыва улуска көргүскен ачы-дузазын чечен сөске чуруп көргүзөр талазы-биле Сергей Пюрбю көскү черни ээлеп турар. Черле ынчангаш, Сергей Бакизовичиниң Ленин болгаш партия темаларына бижээн чогаалдары сан талазы-биле арбын, а бодалдарның ханызы-биле, деңнелгелерниң тодазы-биле, сөстөриниң чаражы-биле онзаланып турарын эскерип каары берге эвес. Ооң «Өлүм чок күш», «Ленинниң ачызында» болгаш өске-даа чогаалдары номчукчуларга эки билдингир. Шүлүкчүнүн чогаалдарында Ленин — «маадырларның маадыры», «мергеннерниң мергени», «дээдилерниң дээдизи», «генийлерниң генийи». Маңаа авторнуң дыка хөй чогаалдарын чижек кылдыр кирип болур, ынчалза-даа ооң бо темага тураскааткан сөөлгү чогаалдарындан «Ленинниң шыны» деп шүлүү бодалдарның чаазы, амыдыралчызы-биле ылгалып турарын айытса чогуур. Сергей Пюрбю бо чогаалында амыдыралга берге таварышса «тыны ышкаш, ботта тудуш дың-на чаңгыс ынаныжы—Ленинге хайыш дивес идегелин, бүзүрелин чидирбес болза, ону черле ажып тиилээр» деп бодалды илереткен.

Ол шүлүк мындыг одуруглар-биле доозулган:

Чырык хүннү булут доспас.
Чуртум кырын Ленин хүнү чырыткылаан.
Шыны, чөптү нүгүл баспас.
Чуртталгамны Ленин шыны дорттап углаан.
Чөнүң каар мен.
Кызыл хүнде
Узун назын шагы төнер.
Ынчан безин
Сөөлгү катап тынарымда,
Улуг шыны—Ленинини адап каар мен.

Бо болза улуг баштыңчыга кызыгааржок ынакшылдын сөстери-дир.

Леонид Чадамбада Ленин дугайында, оң ады-биле холбаан чогаалдар база-ла эвээш эвес. Ылаңгыя «Ленин башкы» деп шүлүк авторнуң ол чаагай болгаш берге темага хамаарыштыр бижээн шүлүктөрүниң дээреси.

Ажыл-ишчи ажылчынга, тараачынга,
Ак-көк хемниг Тыва чурттуг араттарга
Аас-кежиин чаңнык өттүр чаалап берген
Авыралдыг чаякчывыс—Ленин башкы.

Заводтарны, шахталарны, тудугларны,
Чалгып турар үнүш-дүжүт хову-шөлүн,
Школалар, эмнелгелер—бүгүдезин
Ынак, төрөөн Ильичивис тургусчуп тур.

Партиявыс, күрүневис, чонувус бо!
Баштыңчывыс бисти баштап чорууру бо!
Байлак, чаагай, омак-хөглүг чуртталгавыс
Башкывыстың чагыглары чогааны-дыр!

Тываның хоочун шүлүкчүлөрүниң бирээзи, калган Василий Эренчинде бо темага чогаалдар хөй эвес, ынчалза-даа оң «Ленин—чүрээвисте» деп ийи-ле строфа шүлүүнге автор бодунун мурнунга салган сорулгазын күүседип, сес-ле одуругга чоннуң сеткилин илередип шыдаанын эскерип болур. Ол одуруглар мындыг:

Дөгerezин суравас бис.
Төөгү сүрүп, угун уктап олурбас бис.
Төрөөн, ынак башкывыстың
Төөгүге читпес адын адай бээр бис.

Ажыл-ишке тиңлевишаан,
Аажок херии базым-биле чоруп ор бис.
Идегелдиг хей-аът киирген
Ильичиниң эргим ады — чүрээвисте!

В. И. Ленинниң Шушенскоеге шөлүлгеге турганын кым-даа билир. Шушь — Тыва-биле кызыгаарлашкак. Бир тээ

ындыг болганда, Ленин ол үеги тываларның амыдыралын сонуургап турганы чугаажок. Ол темага, черле ынчаш, Ильичиниң Шушенскоеге турган үезинге холбаштыр элээн хөй чогаалдар сөөлгү үеде тыва литературада көстүп келген. Оларның бирээзи Алдын-оол Даржаанын «Кожажарда кижиге» деп шүлүглели. Ында автор «Алдан дургуннуң» бир эжи дескеш, Шушь кирип, аңаа Ильичиге ужурашкаш, оон чаа күштү алган кылдыр көргүзерин оралдашкан.

...Шөлүлгениң санныг хонуу
Билдиртпейн эрте берген.
Сөскүр, мерген өңнүү-биле
Биеэ арат байырлашкан...

Ол өңнүк — Ленин ол,
Чамбы-дипке чаа күштүң
Чайнап үнген эгези ол!

Ленин дээрге, революцияның баштыңчызы, партияның тургузукчузу, «угаанныгларның угаанны», деннелчок өндүр улуг кижиге-дир. Ол хиреде, бодунуң амыдырал-чуртталгазының аажы-чаңының талазы-биле; «эң-не кижизиг кижиге» азы эң-не бөдүүн кижиге деп, В. В. Маяковский бижээн. Ол дугайын Монгуш Кенин-Лопсан «Ийи чадыр» деп шүлүүнге база бадыткаан.

Ада-өгбем бурун шагда чурту чораан
Ак-Хем бажы калбак эзим шыргайында,—
Кожалашкан сарыг дыттар аразында
Хоочун аңчы ачам туткан чадыр бар ийин...

Хааптар дээрге, хаалга чок, шак ол чадыр
Кара чаштан караам уунга көстүп кээр-дир...
Ырак черге—Разливке база чордум,
Ында бөдүүн чадыр барын база көрдүм,
Артындан-даа, мурнундан-даа топтап көрдүм:
Ачам туткан чадырындан ылгал чогул.

Тыва чер, хаанныг Россияның өске бүгү мөлчүттүрген улустары ышкаш, Ленинниң ачызында хосталган. Шаандакы тывалар дег мөлчүттүрген-кулдандырган, эрге-медел чок, хожудангай улустарга Ленин амгы-даа үеде, хосталга дээш демиселге — тук, аас-кежиктиг келир үеде — идегел. Ол дугайында бисте хөй-хөй чогаалдар бар. Бо дугайында Юрий Кюнзегештин одуруглары мындыг («Партия дугайында сөс»):

Чүрек ханы дестелгиже чыгып чораан
Чүс-чүс чылдың килең-кылыы чаза тепкен,
Оттуг долу ордуларже хөме чагган

Октябрьның чалбыжынга сырыланып,
Коммунистг партия каңнаттынган;
Когурумнаан, чаңнык дүшкен өртемчейге
Хосталганың чырык даңы хаяланган.

Күзел чечээ айыраднаан тайбың өйде,
Күчүүргектер дайын дөггөн дошкун шакта,
Ие-чурттуң алдары дээш, ажыл, чааже
Ишчилерни, солдаттарны, хей-аът кирип,
Ленинчи партия йөрээтирген;
Тыны кесте, оруу мунгаш өртемчейге
Тынар агаар, аяс дээр дег чөлээштелген.

Атом биле Космосту чагыргаштың,
Айда болгаш Венерада сүлдө чалаан,
Ажыл, ыры октаргайда чаңгыланган
Улузунуң угаан, чүрээ, күжү, чолу—
Улуг чурттуң партиязы алдар бүргээн;
Алдын хүннүг, кара дүннүг өртемчейге
Аас-кежиң — келир үе чайыннанган.

Ленинниң, оон адын, оон өөредииң деңнепки дег сөстөр ховар. Оларга хамаарыштыр кандыг-даа эки, кандыг-даа чараш сөстөрни хереглээрге, арай хоомай, сагышка четпес болуп турарын чогаалчы бүрүзү бадыткап болур. Чүгө дээрге, Ленин, оон ады, оон өөредииң деңнепки дег чүвежок улуг, чаагай болгаш өлүмчөк. Ол бодалды Олег Сувакпит «Ленин» деп шүлүүңге илереткен.

Ажылчы чон бодалдарың чырыткылап,
Ажыг хинчек, бергелерни арылдыр шаап,
Октябрьны бистиң чуртка догуннаткаш,
Орук—ажык, эрге—хостуг кылып берген
Деңнепгежок
Дээди ат—
Ленин!

Октябрьның база национал-хосталгалыг революцияның тиилээниң соонда, бистиң төрөөн Тывавыс таныттынмас кылдыр чаарттынган. Үлетпүр тургустунган. Тарамык, хуу ажыл-агый көдээде узуткаттынган: араттар колхозтарда болгаш совхозтарда каттышкан. Эртең, культура, уран чүүл болгаш чечен чогаал бедии-биле хөгжөөн. Ол кымның ачызыл? База-ла Ильичини.

Маңаа хамаарыштыр чогаал биживөөн чогаалчы чок. Ол дугайын шүлүкчүлөр хамаан чок, эге класстарның өөреникчилери безин бижип, улуг баштыңчыга өөрүп четтиргениң сеткилиниң ханызындан илередип турар.

Владимир Ильич хожудаңгай улустарның хөгжүлдезин Россияның сайзыраңгай, төп областарының деңнелинге че-

дир көдүрөр сорулганы партияның мурнунга салган. Ильичиниң ол чагы күүсеттинген. Аңаа бадыткал — Ленин орденниң Совет Социалистиг Тыва республика — төөгүлүг кыска үе иштинде аграр-индустриалдыг кылдыр хөгжүй берген республика.

Тыва черим ховулары херии, делгем,
Карак четпес чиргилчиннеп көстүп чыдар.
Кадыг, кургаг таар-оьдун казырадыр
Тракторлар куруккан чер чарып чорлар.
Ленин ону көрген болза!
Ленин аңаа өөрүүр ийик!

Саян, Таңды сүвүрлери мөңгө чараш.
Шапкын хемнер кашпадарда шуугашкан.
Аяс дээрде сылдыс, шолбан чайнаан ышкаш
Аалдарда сайгылгааннар чырып турлар.
Ленин ону көрген болза!
Ленин аңаа өөрүүр ийик!

(А. Даржаа).

Чылдар эрткен тудум Ленин кижилерниң угаан-бодалынче, амыдырал-чуртталгазынче ханылап, улам-на өндүр улуг апар чыдар. Ынчаарга ооң дугайында чыл бүрүде кижиниң сеткилин хайныктырып кээр чылыг болгаш эргелиг сөстөрбиле бижиттинген, хүндүткел болгаш ынакшыл сиңниккен чаа-чаа чогаалдар төрүттүнүп турар.

Хүнүвүс, тугувус, башкывыс, баштыңчывыс — Владимир Ильич Ленинниң омур-хевири тургузар, ооң чырыткылыг тураскаалын мөңгөжидер, ооң кижилерге үнелеп четпес ачы-хавыязын илередир дээш тыва шүлүкчүлөр моон сонгаардаа бар-ла аргаларын, бар-ла мергежилин, бүгү күжүн үндүрер. Чүгө дээрге, Ленин —

Ада-чурттуң кырында
Ашпас хүннү чырыткан,
Арат чоннуң холунда
Аас-кежинин тудускан.

Улустарның бузулбас
Найыралын быжыткан;
Угбашкы дег чарылбас
Аал ишти болдурган.

Дажыг хем дег хайныккан
Тайбың иште чарышкан
Масса чонну удурткан
Партияны тургускан.

Ынчангаш Ленин — ырның болгаш шүлүктүң маадыры бооп, бистиң хүн-бүрү амыдыралывысты хүн дег чырыдып, бистиң ажил-иживиске болгаш демиселивиске, бистиң чурт-

тувуска коммунизмни тургузары дээш демиселге тук бооп чурттаар.

Ленинниң ады партиядан, ооң ажил-херээнден хоортунмас; партияның херээ — Ленинниң херээ, партияның политиказы — ленинчи политика, партияның тиилелгези — ленинизмниң тиилелгези. Бистиң шүлүкчүлөривис Ленин дугайында чогаалдарны бижип, ооң омур-хевирин тургузуп, ону алгап-мактап, алдаржыдып, мөңгөжидип тура, Ленин дугайында теманы партия дугайында тема-биле чаңгыс кылдыр көрүп келген болгаш Владимир Владимирович Маяковскийнин

Партия дижир бис,
Ленин дээнивис ол.
Ленин дижир бис,
Партия дээнивис ол—

деп сөстөрүн барымдаалап келген.

В. И. Ленинниң төрүттүнгөн хүнүндөн бээр чүс чыл болур ою чоокшулап олурар. Бистиң шүлүкчүлөривис болгаш композиторларывыс Ленин биле партияны, ие-төрөөн ийнистер дег, бот-боттарындан чардынмас, тудуш кылдыр көрүп, боттарының чаа-чаа чогаалдарын ол алдарлыг хүнге тураскаадыр.

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР, ОЧЕРКТЕР

Олег САГАН-ООЛ

«ТӨРЭЭН КИЖИЛЕР»

(Романның эгези)

I.

Бичиимден-не, чүвениң ужу-бажын билип эгелээнимден бээр, дөспезим кончуг, олулар хөңнүм чок, бир-ле чүвени кылыксаан, тудуксаан чоруур кижинен мен. Ачамга, авамга, кырган-авамга бо-ла дузалажы бээр мен. Үүлө бүдүп, ажыл кылдынып турар болза, олар мени мактап, улам айбылап туруп бээрлер. Бир эвес үүлени чандыр-соора кылыптар болзумза, улузум мени аартыктап, анчыгынып туруп бээр. Ачам чөнгөнгөн хевирлиг чугаалаар:

— Ам болзун, барып ойна.

Авам кээргээнзиг көөр:

— Хөөкүй оглумну-даа, шаа-ла бо кижинен ийин. Дуңмаларыңны барып көр, суг-чарже кире бербезин...

Кырган-авам шуут-ла хөректөп үнер:

— Че, че! Чиктиг моң, семевеске семеп, семдер бажын сеглеңнеткен. Кылып билир чүвезинче сундугар боор, кижинен. Барып хой, хураганың көрзүңзе.

Оларның чөмөзүндө хомуданчыг чүвө чок болур. Оң ужун, бичий болгаш база-ла хөдөлип үнер мен. Ынчалбас аргажок, бир-ле чүвени эгелеп кылыр апар. Эгелей берген

соонда шуудай бээр-ле ыйнаан — хамык ужур эгелеп алырында дээр-ле болгай.

Кандыг үүле бүдүрер дей берди моозу дивес силер. Улуг үүлеже кайын сундугар ийик мен. Ыравас-даа мен. Чүгле бодумдан эгелээр мен. Чүге дээрге, мен база-ла амыдыраар амыралдыг, ажыл-иштиг, ынакшыыр ынакшылдыг, ыдык күзелдиг кижиле болгай мен. Оон эгелезимзе ол база-ла үүле болгаш чуртталга, эгениң эгези апаары чадавас. Күзел күштүг, хүн алдын болдур ийин!

Баштай адымдан эгелеп көрейн. Адым безин чиктиг кижиле болдур мен ийин: артында-ла Өргежик-ле болгай. Билип кээримге-ле, адым ындыг кижиле болган мен. Мээң бо адымны улус адап кыйгыраарга безин меңээ янзы-бүрү кылдыр дынналыр: хоюг чымчак-даа болур-ла, арай дыңзыг-даа апаар-ла.

Авам анаа тавында кыйгыраар:

— А-а, оглум, Өрге — дээр. Артында-ла чымчак ышкаш, эптиг эргим дынналыр.

Кырган-авам ажына бергенде чемелеп-ле үнер:

— Өргежик! Чүнү кыла бердиң? Үш-үдүрүм кулугур бо!

Адымның сөөлүндө «жик» деп кожумак артында-ла «чык» кылдыр дынналып кээр. Оон шынап-ла Өргениң эдери сагындырар. Хейде-ле өргеге хорадаар мен: даш-биле аа шаапсаам кээр. Өрге көрүп каанымда, — кончуг докпак сарыг боор, кожаңайнып алган — дээш, даш-биле дажап, үнгүрүнче суг куда бээр мен. Ону көрүп каан уруглар шоодуп үнер:

— Ойт, Өргежик өргезин сывыра берди, ха-ха-ха!

Кыстарның аксының хораннанын кандыг дээр ону. Ындыг-даа болза, олар-биле шуугашкаш чоор деп бодааш, бодумну туттунуп, ажынмаан хевир көргүзүп, серте чок эрттирип каар мен.

Бүдүү кайгап бодаар мен: «Мээң шилгедек, чинге сынымда, кезээде казык, хүлүмзүрүп каап чоруур ак шырайымда, бажымның дас кара дүктеринде, эрессимээр кара-кара карактарымда өргеге дөмейлежир чүү-даа чок болгу дег. Ол хиремде-ле ачам, авам та чүге ынчаар адаан улус ийик...»

Чамдыкта кырган-авамның мындыг чугаазын-даа сактып кээр мен:

— Шаанда Балбыр сугнуң уруглары артпас, өзүп, доругуп ора-ла ара бүрлүп каар апарган. Ооң ужуру аттарындан болган дээр дивейикпе. Уругларын чараш аттар-биле адаксаар турган-дыр ийин, хөөкүйлер. Ынчанмайын канчаар ийик, бо-даа кижиле ындыг-ла ыйнаан. Ынчаарга чараш-чураш атты аза-четкер база чандыр-соора көрбес, дораан-на эскерип каар

чүве дивейикпе. Эскерип каанда куът-сүнезининге халдай бээр-ле ыйнаан. Ону Балбыр сөөлүндө билип каан дижир чораан. Буйнныг-ла кижн аңаа чугаалады ыйнаан. Ооң кадайы бир божуурга, уруун Өдек-Оъттаар деп, билдиртпес ат-биле адап алган дээр чораан. Боду аажок чараш, кара шырайлыг уруг болгай. Ол хиреде-ле адын көрүңер даан — Өдек-Оъттаар. Ооң соонда оларның уруглары доктаап, көвүдөп үңген болбас ийикпе.

Кырган-авамның чугаазын дыннааш, мээң адымны өжегерээн баксырадып алган улус-тур ийин бо кылдыр бодааш, олча сагыш-даа салбайн, атты сонуургап айтырган мен:

— Өдек-Оъттаар деп чүү боор, кырган-ачай?

— Ону билбезиң ол кижн сен бе? Кончуун-даа мооң але. Өдек-Оъттаар дээрге торлааны ынча дээр ышкажыгай. Чамдыкта Чодуу-даа дижир-ле болгай. Торлааның шолоазын ат кылып алган уруг-дур ийин, хөөкүй.

Чүгле мээң адым — ындыг эвес, аалывыстың кижилериниң шуптузунун аттары черле үш-үдүрүм болдур ийин: акымның ады Адыгбай, угбамның Севилчик, кыс дунмамны — Хаважык болгай. Чүгле оол дунмамны харын чүгээр — Долгай-оол. Ол безин орта эвес, артында-ла Долгай-оол дээр, харындаа ыяш-даш сагышка кирер.

Уругларының аттары мындыг болганда, боттарының кандыг эвес деп көөрге, мүн-не чүгээр бооп турар: авамны Чазыкмаа дээр, кижиниң чазык, чараш мөзүзүн илередип турар хире; кырган-авамны — Мааккай. Бөрттүн маагы ышкаш, калбаңайнып чоруур кадай кижн-ле дээни ол боор оң; ачамны Дажый-оол дээр. Ол черле ёзулуг ат болгу дег, дажыптар холдуг-даа, дажыдыптар чаактыг-даа дээниг.

Ат-даа канчаар, кым-даа бооп чораай-ла. Өргежик деп адымны аажок атсына берген мен ынчаш. Улгады берген соонда бодаарымга, мээң адым ышкаш чараш ат чок кылдыр билеп чоруур апарган мен. Биле бергеним ол ыйнаан, кижн өзер, кидис шөйлүр-ле болгай.

Бодум черле шору апарган мен. Шору болбайн канчаар ийик — чээрби беш харлыг эр апарганда. Кызылга ортумак школаны ол доозуп, оон ыңайлааш, Иркутскиниң башкы институтун ында дөгөрип алдым. Сургуул доозуп келгеш, ам бир чыл ажыр ажылдап тур мен.

Кылып турар ажылым бодумга аажок солун. Аныяктар аразында чоруп, олар-биле кады кылыр чүвени кылып, хөглээр үеде хөглөп чоруп турар мен. Аныяктар-биле кады ажылга ынак кижн мен — тааржыр. Черле хөктүг кижн боор мен — чааскаан мырынай чоруй албас. Бичии када безин

чааскаан апарганымда, чалгааранчыы кончуг болу бээр. Артында-ла чер-оран ээзирей берген ышкаш сагындырар. Кижилерлиг черге, чон ортузунга кире бээримге артында-ла чылыш, чырыш кыннып келген ышкаш болур, бодум чайгаар-ла сергек, хөглүг ышкаш апаар мен, артында-ла соруктуг ышкаш. Ынчангаш комсомолдуң хоорай комитединиң сургакчызынга тааржып ажылдап турар мен. Кызып турарым кончуг. Сонуургалдыг мен. Чүге дээрге, дырбаш дээримге-ле аныяктар ортузунда барган турар мен. Олар-биле хөөрежип, хөглөп турарга солун болур. Олар-биле чүгле хөглөп турар эвес, чемележип-даа турар бис. Чамдыкта олар мээң кырымга-даа келирлер. Мээң ажылдап турарымның чевенин, четпезин безин аа-хоо сөглөй бээрлер. Оларның дорт шынның сөстери анчыг-даа, ааршылыг-даа болгулаар, чамдыкта мырыңай хоранныг-даа апаар. Ындыг-даа болза, оон мен кажан-даа суларавас, харын угаан кирип боданып чоруур мен. Ол ажыктыг-ла болгай.

Чыл ажыр ажылдап турар хиремде авам, ачам, кырган-авам аалынга барбаан, оларга ужурашпаан хайлыг болгай мен. Ындыг-даа болза оларның дугайын, чугаа-соодун Кызылда чурттап турар угбам Севилчиктен дыңнап, билип турар мен. Угбам эмчи эртемниг, эмнелге черинде ажылдап турар. Ашактыг. Честемниң адын Шелер-оол дээр. Шолазы деп бодаар мен. Ол база-ла ажылдап турар. Механик кижиге. Угбам, честемниң бажыңыга хаая баар мен. Чамдыкта чок болур, бирде бирээзи чок боор, ийилээ-даа келбээн болгулаар.

Акым Адыгбай база ажылдап турар. Район школазының директору. Элээн үр ажылдап турар. Боду башкының дээди сургуулун дооскан кижиге. Кадайлыг, уругларлыг. Оларның аалынга база чорбаан мен. Акым Кызылга келгеш, меңээ ужурашкан. Мээң бажыңымга ийи-даа хонган.

Хаважык деп кыс дуңмам бот, районда суд секретарында ажылдап турар. Юрист школазы дооскан. Район иштинде оон эки ажылдап турар кижиге чок деп, авам чугаалап орган дээр чораан. Ону бодаарга, кежээ кыс болбайн ол.

Авам, ачам аалында тускай өглүг дуңмамның кончуун көрүнер-наан, чаа-ла чээрби бир харлап турар хирезинде үш уруглуг апарган. Ол авамдан болган деп бодаар мен. Оглум ыңай-бээр чорутпас мен, өглөп алгаш, «азырадыр мен, шуптуңар чоруп каарыңарга, мен канчаар кижиге мен, кырып калган улус ышкажыл бис» деп орган дээр чораан. Ооң соонда оглу сес класс доозуп алгаш, сургуулдавайн барган. Өгленип алган деп дыңнаан мен. Ам дыңнаарымга, арагалааш улус-биле шош кылгаш, кара-бажында кирген сураглыг.

Шөлээлээр өйүм чедип келген. Ам дыштаныр болдум. Авам, ачам сугга барып, оларымга көстүрүм бо ыйнаан. Мени манап, көрүксеп орар авамны барып оожургадыр апаар мен. Даарта ынаар хаптар мен.

2.

Аалымга чеде бердим он. Хемчикче кирген хемнерниң бирээзиниң бажында Ажык деп чайлагда аалывыс ында тур. Ол кавыда малчыннарның аалдары дыргын болду. Шыктарда мал кодан-кодан бооп алган оъттап чорлар.

Мындыг сөстөр чайгаар-ла сагыжымга кире хонуп келген.

Арбын малды азыраарда

Ажык бажы амыр чайлаг...

Үр чылдарда ол чайлагга барбаан кижги болгай мен. Бичимде олаага чурттап, көрүп чораан-даа болзумза, ынчаарда ындыг-ла онза эвес ышкаш турган. Ам чеде берген — канчаар ону! База бир магалыг чараш ораннарның бирээзи ол болду. Аажок делгем шынаа болгай, оът-сиген болгаш чечекчимис ногаан чайт, хевистелдир чаттынган. Ажыкты долгандыр дүк ногаан аргалар, оон-моон өзеннер, хемнер бадып келгилээн, шораан-шораан хаяларлыг бедик-бедик даглар, каъттар база-ла хемнерниң ынды-бетинде түрлүг көскү кылдыр үнгүлээн. Оон ыңайлаарга, чамдык черлеринде менги баштарлыг тас тайгалар узап, шөйлүп чорупкан. Оон сериин салгыннар кээп, кижээ тааланчыг бооп турар.

Бо бүгүнү көрүп, бодап кээрге, шак ол ак-көк дээрниң, алдын херелдиг хүннүң адаанга, ногаан чайт оът-сигеннерлиг делгем оранның кырынга, арга-ыяштың аразынга чоргаар тынып чоруксаазы кээр...

Шаанда аалывыс турар чуртка аъттыг чедип келдим. Үш өг ожук даштары ышкаш турлар. Өөмнү дораан танып кагдым. Аъдымдан дүже халааш, аътты баглаашка баглааш, артып алган таалыңымны дүжүрүп салып кааш, өгнү бакылап кээримге, авам биле кырган-авам ийилээ олурлар.

Авам мени көре тыртып кааш, тудуп орган сөөскен даңзанын дөрже октапкаш, тура халааш, мээң мурнумга тура дүшкеш, меңеп айтырды:

— Ойт, бо киживистиң кайыын чедип келгени ол дээр силер?

Оон ийи холдап бажымны бодунче ээй тырткаш, хаваамдан чыттап кагды. Авамның шак ындызынга бодум шыдашпас, бичимде ышкаш, эргелени бээр төл мен. Авамның хаваандан чыттап кагдым. Үссүг-даа ышкаш, хүнзүг-даа

ышкаш болду. Ол менээ шаандан тура билдингир, менээ эң-не чоок, төрөөн болур чүве...

Оон авам-биле бистиң ужуражып турарывысты карак албайн көрүп орган кырган-авамның дырышкак сыгыгларлыг хаваандан база-ла чыттап кааш, бажының шупту агарып калган дүктерин чылбыйтыр суйбааш, айтырып үндүм:

— Че, кандыг чурттап тур сен, кырган-авай? Кадың кандыгыл?

Кырган-авам серте чок олура харыылады:

— Кандыг кадык боор ийик, мынчап-ла эленнедип олуарым бо ышкакжыл.

— Кырааны бо ыйнаан мооң, ам алдан сестеп оорар болбас ийикпе — деп, авам немеп чугаалады.

— Ам-даа кырываан-дыр сен, кырган-авай. Ам үеде алдан сес харлыг кадайлар адак-бышкаа черге дегбес, аъттыг шапкылажып турар болбас ийикпе.

— Че, че, мындыг моң, бир-ле чүве тып алган оорар — дээш, шаандагызы-ла хевээр, кырган-авам менче ылавылап көрүп кагды. Ооң оозу ам канчап барган, аажызы өскерли бербээн-не боор оң дээнзиг болду.

— Сен кандыг чор сен, авай? — деп, ожук-пажының кырында барган авамдан айтырдым.

— Мынчап-ла чор мен, оглум. База-ла аар-уурум кончуг апарган болдур ийин, кырып калганым бо ыйнаан база, ам чеже боор мен.

Дөрде ширтек кырында баскактанып каапкан, бир-ле аалчы кижиге дег олура, авамның, кырган-авамның хөделип ажылдап турарын карактап ор мен оң. Авам шай хайындырып, тавакка чиг сүт быштаа салып, ооң кырынга чаа өреме каап, сну менээ салырын белеткеп ора, акымга ужурашкан, ужурашпаанымны, ооң дугайында чүнү дыңнаанымны сонуургап, хоорайда угбам, честем сугнуң кандыг чурттап турарын, оларның бажыңга барып, барбайн турарымны айтырып, оларның амыдырал-чуртталгазында бичии-даа чүве арттырбайн айтырып, барык-ла байысаакчының сөстери-биле мени шенеп, догааштырып аажок. Ооң ындыг сөстериңге кара хураган кежи ууштап орган кырган-авам база-ла киржи, мээң чүве билбезимни, оваарымча чогуумну сурай тыртып каап олур.

— Чүнү билир бо, чүве эскербес, кыры-биле эстедип турар болган төлдер ышкакжыл...

Угба, честемниң болгаш акымның дугайында, оларның ажыл-хожулунуң, амыдырал-чуртталгазының дугайында мээң харылыарым ындыг-ла чедимчелиг хире эвес болганы ол боор

оң. Шынап-ла, оларның айтырыг бүрүзүн шупту дорт харыылаар болза, меңээ берге болгулаан. Чижээлээрге, авам мынчап айтырды:

— Угбаң кандыг чор ышкаш?

— Эки чор-ла. Баксырап канчаар ийик, эмчи эртемниг, ажылдап турар кижги.

— Угбаңның ишти-хырнында чүве билдиртпейн-дир бе?

Баштай аайын тыппайн барган мен. Угбамның ишти канчап барган кижги боор, аардым-даа дивес чоржук чоп... Бичий бодангаш, ам билип каан мен: угбаң иштиг-сааттыг ышкаш бе деп айтырып орары ол ышказыл. Ол айтырыгның суг кончуун көрбөс силер бе? Менден айтырар аан. Мен канчап билир ийик мен, угбамның ишти-хырнын тудуп, суйбап турар эвес мен.

Ол аразында өгнүн ажып каан эжиинде ыяш чүдүргөн шары көстүп келди. Ооң бурундуун ачам чедип алган болду.

Авам дүвүрэнзиг чугаалады:

— Бо киживис чедип келди. Дүргенин але.

Тура халыдым. Үне халааш, ачам-биле мендилешкеш, шарыда чүдүрүп каан ыяшты дүжүржү бердим.

Ачам мени ылавылап көргөш,— сен чедип келген-дир сен але. Кажан үнгениң ол? — деп айтырды.

— Дүүн үнгөш, кожуундан аът мунуп алгаш, келгеним бо.

— Харын кээп турар-ла болгай, бажы-биле ол олчаан барбас.

Ачамның оозу арай-ла чеме хевирлиг болду. Ону-даа тоовайн, ооң ыяш дүжүрүп турарын көрүп, дузалажып тур мен.

Ачамның узуну аажок. Шаанда мөге-даа чораан. Ам безин шыраан көрбөспө. Аажок улуг чудуктарны чааскаан чүдүрүп эккелген. Бажының дүктери арай өлерип эгелээн, бичежек кырлаң думчуунун адаанда тарамык салында база-ла кажаргылай берген дүктер бар. Бедик хаваанда сыгыглары элээн ханылап, дырыжып киргилей бергилээн болду.

Шарының чүгүн, ынгыржак, чонаан сойгаш, бурундуун адырып, салып чордуккаш, ачам өөнчө углапты. Мен таалыңны ап алгаш, ачамның соондан кирип келдим.

Аалчының ады, аал иштинин хыры деп чугааны бодааш, таалыңымны ажыдып, оон печенье, конфет болгаш шилдер уштуп эккээримге, авамның, ылаңгыя кырган-авамның арыншырайы артында-ла чазалып келген ышкаш апарган. Авамга берген шилдерден аңгы бир шилди кырган-авамга тутсуп бердим:

— Мээң сартым-дыр, кырган-авай. Бодуң чааскаан ижер сен.

— О-ох, оох даадым... Ол чүң ийик, төлүм?— дээш, кырган-авам шилди ап алгаш, кайнаар суп аар чоор дээнзиг, элээн суйбап олура, эттеп орган хураганының кежинге ораагаш, ынаар-ла сыртыының адаанче магадылап суп кааш, оон кээп олуруп алгаш, чугаалап үндү он:

— Черле эндеведим ийин, алды эрним тырткаш, мырынай амыратпаан чүве. Арага ижер эвес мен бе деп, бо уругга чугаалап ордум.

— Харын ынчап орбады бе мон. Эндивес кижиле болгай. Мен база ындыг-дыр мен ийин. Оң талакы тавангайым тыртар болза, ыяавыла кижиле кээр. Дүүн ийикпе мон, тавангайым аажок тырткан. Кайызы-ла ийик, бирээзи келир-ледир ийин боларның деп орган мен. Бо ашак дыннап орган эвейикпе.

Авамның аайындан эртпес ачам чугааның аянынга дүүштүр бадыткады:

— Ийе, чугаалап орган сен. Бо кижиле кээр деп бодаваан мен ийин. Келбес кижиле болгай. Адыгбайлардан бирээзи келир ирги бе деп бодап орган мен.

Авам хөнекте шайын аякка куткаш, меңээ тутсуп бергеш, тавактарда тараа, быштакты мээң мурнумга салып берди. Ямбылыым кончуг, чемненип олуруптум. Авам шилиниң бирээзин ачамга тудускаш, чугаалады:

— Ма, оглунуң эккеп берген арагазының аксын ажыдып көрөм.

Ачам шилди алгаш, аксын ажыдып эгелеп чорда, авам үнө чүгүрдү. Элээн болган соонда дедир кирип келгеш, авам чугаалады:

— Дөө өгнүң ээзи кадайны уруу-биле кады кел деп чордум ышкажыл.

— Кениң база келир-ле ыйнаан?— деп, ачам айтырды.

— Ол хөөкүйнү кайын каар ийик мен. Дыңнаттым.

Удаваанда шилгедек сынныг, бежен ажыг харлыг кадай кирип келгеш, шупту улусту мендилээш, кырган-авамның адаанда кээп олуруп чорда, авам дүвүрөп үндү:

— Ойт, боже чоктап келинер — дээш, бодунуң үстүнче, орун баарынче айытты.

Келген кадай авамның аайы-биле орун баарында ачамның адаанда кээп олуруп аары билек, эжиктен чивиг ак шырайлыг, узун кара кежегелиг, улуг-улуг кара-кара карактарлыг кыс көстүп келди. Кирип келгеш, амыр-менди-даа чок, анаала кээп туруп алды. Оон өгнүң иштин эргий көрдү он. Адак

сөөлүндө ооң карактары менде-ле келди. Мен база-ла дидим-нендим. Ооң кадында авам база-ла сагыш човады:

— Мынаар, аваң чанынче чоктай бер, уруум.

— Ажырбас — дээш, демги уруг кырган-авамның адаанда олуруп алды.

Караам ужу-биле бүдүү көрүп каап олуарымга, уругнун ындазында аяынны кончуг, төлөптиг хире. Аалдың ээзи кадайның хүндүткелинге алыспайн, бодунуң күзээни-биле барып олуруп аарын бодаарга, черле амыр эвес, аажызы дорт кыс дээрзи илден болду.

Өгдө орган кижилерниң кичээнгейи шилдерде болуп, баштайгы шилдин аксы ажыттынган соонда, ооң дээжизин кырганнар аразында амнажып, отче, дүндүкче салаа бажы-биле чажып, оон хөрээнге чодуп, ёзулал-биле кудуп, ижип эгелээн. Дашканы меңээ-даа сунар. Аныяктар ынаваан бис. Аалчы уруг канчаар эвес деп бодааш, бүдүү ажыглап олуарымга, авамның берген дашказының эринге эриннерин дээртип, амзааш, дедир сунду.

— Аптас сен бе, уруум?—дээш, авам менче айыткаш үргүлчүледи — бо оолдуң эккелген арагазы ышкажыл...

Уруг эгенген хевирлиг болду,— мен кайын ижер мен, улуг улус боттарыңар ижинер харын — дээш, дашканы дедир сунмушаан олуарга, авам арай тыртылчак аякты ап алды.

— Ындыг болза чемден чип, шайдан ижип көрөм — дээш, авам уругга аякта шай, тавакта чем ап берди. Уруг ыт чок шайлап олурупту.

Баштайгы дугураан төнүп чорда, шупту чанагаш уруглар эдертип алган аныяк херээжен кирип келди. Херээжен дээр аргажок, мырыңай-ла кыс болду. Ол хирезинде ооң идик-хевинден эгелээш, арын-шырайыңга чедир түрөңгизи кончуг, уругларга бастырып, чудап калганы илден. Чаш уруун холунда тудуп тура, менче көргөш, дыкадыр эвес үн-биле мездиледи. Мен харыылап олар арамда, авам чугаалап үндү:

— Өрү олуруп ал, уруум — дээш, кырган-авамның адаанче айыткаш, ооң соонда авам меңээ таныштырды:— Демги тенек чүвениң, Долгай-оолдуң кадайы бо-ла болгай — кениң аан. Мындыг чаш ажы-төлүн, кадайын каггаш барып, херек эрттирип чыдар кончуун көрнаан ооң, мелегей чүвениң...

Кенивис айыткан черже уруун тутпушаан барып олуруп аарга, чанагаш оглу ооң чанында барып, менче көрүп турупту. Бичии оолду кыйгырып алгаш, чанымга олуртуп, конфет, печенье бээримге, оозунуң чамдызын дуңмазыңга аппарып бергеш, оон чанымга дедир чедип келди. Меңээ кеним, ооң

уруглары кээргенчиг апарган. «Кулугурну, бодал чок» деп, Долгай-оол дугайын бодап ор мен.

Авам араганы куткаш, кенинге бээрге, оозу амзааш, дедир сунду. Ындыг-даа болза авам албадап оргаш, ижиртип алды.

Удаваанда өгдө улустуң чугаазы үнүп, аразында хөөре-жип, чамдыкта мээн дугайымда макталдыг сөстөр сөглөп эгелдилер. Арнымга улус чүве чугаалай бээрге, ыяды бээр кижиги мен. Ылаңгыя улус дыңнап орда, авам мени мактай бээрге, меңээ эпчогу кончуг апарган.

Бичии оолду эдерткеш, дашкаар үнүптүм.

Аяс кежээ Ажыктың сериини кончуг, чаш шеттерлиг аргадан салгын айы-биле кээп турар чыттын чаагайы аажок, артында-ла чуксуш кыннып турар.

Авам соомдан үнүп келгеш, өгже холу-биле айыткаш, мээң кулаамга сымыранды:

— Өгдө уруг душтууң ол боор, таныжып ал. Чугаалажып каан мен.

Авамның чугаазынга чүү-даа дээр айын тыппайн, хейделе эгиннерим кыскаш, хүлүмзүрүп кагдым. Авам улам бадыткап сымыранды:

— Томаанныы кончуг уруг боор, кижиги мөзүлүг. Уш-баш чок эвес... Манап тур, маңаа чедип кээр ыйнаан...

Авам ынчаар айтышкын үндүргөш, ону ыяавыла күүседир апаар сен дээнзиг көргөш, өгже далажып базыпты. Сактырымга, ооң чинги кончуг ышкаш болду. Меңээ авамның кашпагайы эвес, ооң тывызыктыг аажызы кайгамчык болган. «Манап тур, маңаа чедип кээр ыйнаан» деп чүзү ийик. Кандыг кончуг белен чүве апаарды бо? Кандаар кижиги боор мен...

Кызыл-Эник КУДАЖИ

КЫЗЫЛ-БӨРТТҮГ

Чечен чугаа

БИРГИ ЭГЕ

Озалааш казанак. Оспаксырак ашак*. Сургуулдаанының ажыы чүл*? Өгнү кым ээлээрил?*

Кызыл-Бөрттүг ынчан чаш турган. Ада-иезиниң хеп-хенертен чарлы берген журун билир хире эвес.

Кызыл-Бөрттүгнүң адазы — чүве ыттавас, оспаксырак, кайы хамаан чок аалдарга барбас, чүлүвес салы үргүлчү карара берген чоруур, дөгүй берген ашак кижиге—чаңгыс өг чурттап чораан. Шынында ол өг-даа эвес. Соңгалары чок, тар эжиктиг казанак бажың. Ооң ишти мат кара ыш, ортузунда часпак изиг-демир салып каан, дөрде ийи кара аптара. Адашкылар кышты орта хоргадап эрттирер. А чайын дээрге Хүт ол кавының кезек маадылары сериин тайгаларже көжүп үнүптер. Адашкыларда чүү боор, аар чүьктүг эвес, аптараларын каапкаш, чүгле херек эт-севин алгаш, чаңгыс инээн сүргеш, ийи аъдын мунгаш, боттаңнап чоруптарлар. Чайлагга баргаш, улустан корткан-даа ышкаш, улусту эш тырткан-даа ышкаш, аалдардан озалааш-даа бол, оларның чоогунга чаңгыс өг хонуп алыр. Адазы ыяштар кезе шаап эккелгеш, чадыр кыла шааптар. Чаъстан чаглак ол.

Адазының аажы-чаңын оглу кара олчаан дөзөп алган. Кызыл-Бөрттүг кожазында аалдарның ажы-төлү-биле барып ойнавас. Олар ында-хаая чедип кээрге, чадырындан үнмес, хоруп олуруптар. Чааскаан каттап, тооруктап тояп чоруур, чалгаараарын-даа бодавас.

Кызыл-Бөрттүг, Тывага революция үнгөн соонда, дөрт-беш-ле чыл болганда, төрүттүнгөн. Ону төп черден Хүт ол ынчаар сургакчылап чораан кижинчаар адап каан. Черле ынчаш, ол чылдарда «кызыл» деп сөс кедергей өктерээн, кижин болганның аксынга баглап каан чүвө дег турган үе ол. «Кызылдар», «кызыл партизан», «кызыл тук», «кызыл шериг», «Кызыл хоорай», «кызыл-булуң» дээн сөстөр Хүтке шуужуп кээп-ле турган. Бичии-ле чаа чүвө көстүп келзе, улус ону «кызыл» деп сөс-биле таарыштыр адаар дээш, бүгү эп-тиг органы хереглээр. Аалдарның ажы-төлдеринин аразында «Кызыл-оол», «Кызыл-Уруг» дээн аттар шуут-ла эндерик. Ынчалза-даа Кызыл-Бөрттүгнүң ады кымныынга-даа дөмей-лешпээн.

— Сени сургуулдадып чорудар кижин мен — деп, ачазы ашак бо-ла чугааланы берген олурарын Кызыл-Бөрттүг каш-даа дыннаан.

— Чүүже сургуулдаар, каяа сургуулдаар?

— Дөвүн, хем куду Кызыл деп хоорай бар, улус ынаар сургуулдап чоруп турар чүвө-дир, оглум, — дээш, хола сарыг данказын таалап соруп олургулаар.

Күс келир-ле, ашак диинчеп чоруптар. Ынчан адазы «аң-мең өлүрүп, сенээ бичии акша-көпөөк сурап каайн, ам-на келир чайын сургуулдап чоруптар сен» деп каар. Чай келир, сургуулдаар дугайында чугаа-даа үнмес. Акшазы база төнүп каар чүвө ыйнаан, ынчага дээр кайын артар. Адазы чүвө-даа ыттавас. Диинчээр үе чедип келирге, сургуул дугайы адазының сагыжынга база катап кирип кээр. Ынчаар-ла чылдар эртип турган. Кызыл-Бөрттүг сургуулдап чорбаан-даа.

Сургуулдаар деп чүл ол дээрзинин дугайын, оң ажык-дуказын Кызыл-Бөрттүг окта-ла билбес. Ону билип алырын оралдашпаан-даа. Оң бажынга мындыг бодалдар киргилээр: Сургуулдаанының ажык чүл? Адазы аңнап-диинчеп, азы өлүк садып, Туран кирип сураг баарга, өгнү кым ээлээр-ил? Чаңгыс инекти кым ажаап-карактап, оң адаан аштаарыл? Чок, Кызыл-Бөрттүг ынчаар чурттаар ужурлуг. А ийи-үш чыл болза-ла, адазы аңнаар-диинчээрде, ону эдертип чоруур апаар. Адазынга эш болу бергени ол. Дорту-биле чугаалаарга, ол сургуулдавайн баарга, арт алчая бээр эвес, хем келдее бээр эвес. Шынында, Хүт ол кавыдан кым-даа сургуулдап көрбээн, ынчалза-даа кым чүдөн-даа качыгдаваан, кижилер амыдырап-ла чоруур чүвө-дир.

Кызыл-Бөрттүг доруккан тудум, чүгле аңнаар, боо-монгу дугайы бодаар апарган.

ИЙИГИ ЭГЭ

Кара чааскаан Хапта кажык. Инээн сокканы. Сут болгаш карак чажы.*

Бир-ле күзүн Кызыл-Бөрттүгнүн адазы диинчеп чорупкан. Аьттаныр мурнунда ашак багай бажыңының чанынга бир ай хире одаар ыяшты оваалап каан. Ында-хаая хайгаарап көрүп турар силер деп, кожазында аалдарны дилеп каан.

Хутке кыш эрте дүжөр, час орай келир. Тайга чер болгаш, кыжы соок эвес. Хар дугайын ыыттаан дүжүк чок, чамдык чылдарда курлак чедир чаггылаптар.

Кызыл-Бөрттүг кежээ эрте-ле удуп чыдып алыр. Чааскаан чүнү кылып орар боор. Эртен тура халааш, чем кыла шаап чип алгаш, чаңгыс инээн сүрүп үндүрер. Оозу чанында аалдарның инектериниң соондан калгып үнүптер. Хүндүс талыгырда бараанын көөрге, инектерден ырак, ээзиниң аалдар кыйыында багай бажыңы дег, озалааш апарган, карара берген оьттап чоруур. Ону көргөш, Кызыл-Бөрттүг амырап, хөртүк кырлап, чуңгулап ойнай-даа бергилээр.

Кызыл-Бөрттүг хүндүс ажылын база утпас. Чаңгыс инээнниң кажазының иштин аштап каар. Аьдын база солуп өртээр. Кежээ оттулар ыяжын чарар, инээ кирип кээрге, оозун хайдактап саар. Бызаазы күзүн аш бөрү аксынга барган.

Адазы аьттанып тура, эки чөмненип турар сен деп чагаан. Кызыл-Бөрттүг ону арай сагывайн турган. Эьдин-даа, далганын-даа бичиилеп камнап чиир. Саап алган сүдүн донуруп, хар адаанга шыгжап, шайны чүгле өлөртир сүттеп алгаш ижер. Ол бүгү камналга-биле адазын өөртүр деп бодап алган. Ону ынчанмас болза, адазынга мактадыпкы дег, оон өске чүве бодап шыдаваан.

Адазы чораандан бээр, ай чыгай берген. Соок шыңгырап, хар улгаткан. Чамдык хүннерде инээн аалга хүнзедип эгелээн. Ынчап чоруй аалда блчии сигени төнер дей берген. Адазының чагааны-биле Кызыл-Бөрттүг аьдын эрзии сүргей шанактааш, сигенээр дээш ырак эвесте хем унунче чорупкан. Инээн аал эжиинче сүрүп каан. Ында, кажазын бузуп каапкан сараат ортузунда, өске аалдарның инектери дойлуп турган.

Дүүш эрте дүжүп чорда, хөпээн четпес сигенни шанаанга опайтыр салгаш, негей тоннуг эзирик кадайлар куру дег, бөлбүрерти бастырыктап алгаш, Кызыл-Бөрттүг аалынга калгып келген. Сигенниг шанаан шаараш кажаа иштинге кииргеш, шала-була чөмнени шаап алы-сой, өг дөрүндө баалык кырынче маңап үнген. Инээнниң барааны көзүлбээн. Ажыт

черде чор ыйнаан кылдыр бодаан. Оон эрги чунгузунга ан кежи дөжээн салгаш, өдекче сыг дээн. Харлыг дүвү арынче улдаарга, тыныш бачыдап, арын соолаңайнып чораан. Бажыңыңга кире халып келгеш, ан бышкаа дүктүг хапта кажыктарын самдар ширтек кырынга төккөш, аай дөрт окту шилип алган. Оларын кош-адыжыңга чайып-чайып, карактарын имирертип алгаш, «ачам кажан келир ирги?» деп, сымыранып-сымыранып, чалбарый аарак чада каггылаан. Үш катап каарга, дөрт чүзүн мал дүшпээн. Төлге аай бербес боорга, кажыктарын хаптааш, үне халаан.

Кызыл-Бөрттүг үнүп келгеш, сактырга, инээниң адаан аштаваан болган. Бистер ирилгилей берген, деспи дег, калбак ыш хүүректи алгаш, инек кажаазыңга келген. Ооң чангысла инекке өй тар эжинден бакылап турда, карактары караңгыга элээн өөренип чорда, Кызыл-Бөрттүгнүң арны-бажы, от-көс дег, изиш дээн. Чартык чер, караңгы кажааның иштин долдур улуг-ла, бөмбүк дег, бөп-бөрбек, дөртегер кара чүве чыткан. Бичии оолдун ооргазын куду соок дымырааштар чаржып баткаш, ээжектерден үнгелек чорда, кажаа иштинде бирле амытан шүш кылдыр тынган. Дөртегер кара чүвениң иштиниң дүктери улам адыйып келгеш, чоорту соолбурарып кире бээрге, аар болгаш хилинчектиг тыныштар дыңналган. Ол амытанның тыныжының салгазы, улуг аарыг кижиниң ышкаш, сагындырган. Кызыл-Бөрттүгнүң бажыңга «бистиң инээвис-тир» деп бодал хенертен, чаннык дег, чык дээн соонда, өдекти куду, тукпурту дег, шимеш-ле дээн.

Кызыл-Бөрттүг маңнаан уу-биле кожазында хөй малдыг өгнү оюп каапкаш, адазының үе-чергези ашак сугга чеде берген. Биеэ ашак оолду дыңнап-дыңнап, чаа эскен сарыг шайын аартааш, олуруп берген. Оон чула таакпылап алгаш, ам-на үнүп чорупкан.

Тар кажаа иштинче арай боорда кирип келгеннер. Чырыдып көөрге, инек бажын өдек кырында салып алган, кулактарын халайтыр салып бадырыпкан, карааның чажы төктү берген, шаг чок чыткан. Ооң даг дөртегер иштин амдыы ашак баскылаарга, инектиң хөрээ каргырткайнып, тыныжы четпестеп, човулангыг ышкыштаан. Ашак үнүп келгеш, быт чок бажын чайгылааш, кожазында аалче бazyп чорупкан.

Үр болбаанда, ийи аныяк эр эдерттип эккелген. Кызыл-Бөрттүгнүң кулаанга дыңналдыр-ла үш кижини сүмележип турганнар:

— Девин, хүндүс, сараат орнунга сизген хунаашкаш, дуу аалдың бугазы үзүпкен болгай аан.

— Шандыры чарлы берген-дир. Шөйүндүлери шуптузу кеш адаанче уштунуп келген.

— Мал болбас апарган инек-тир.

— Ам хондурар болза, чүде-даа чок болур. Хей-ле эьди чажып каар.

Демги ашак Кызыл-Бөрттүгге ылавылап чугаалаан:

— Мындыг-дыр, оглум. Эр болган кижидир сен, чүнү-даа билир апарган. Инээни согар деп сүмелештивис. Эьдиниң чартыын буганың ээлери алгайлар аан. Мен сүмележип көөр мен. Соонда, молдурга-казыра азы богба-чаваа дээн ышкаш дуюг тургузар чүведен бээрлер ыйнаан. Мал-маганныг улус чүвени билирлер боор он.

Аныяк эрлерниң бирээзи моң балды эккелген соонда, инектин бажынче тырт-ла кылган. Кызыл-Бөрттүг караан шийипкен. Сактырга, ооң бажын орта каккан ышкаш болган. Артында-ла тендирий берген. Караан көрүп кээрге, бүлүртүң дең чырыында инээниң боскунда бижек балыындан дестиг хан дөмбүң иштинче көвүктелдир аттыгып кирип чыткан. Кызыл-Бөрттүг бүдүү ишкирнип-ишкирнип, бажыңыга от салыр дээш, үнүпкен.

Улуг иштин аңгылап уштуп каапкаш, чүгле ынчан инекти тар эжиктен арай боорда үндүр сөөртүп алганнар. Кежээ орайга дээр эьтти кезип каапканнар. Буга ээзи аал инек эьдиниң чартыын-даа кээп албаан, сураг-ла барганнар.

Ай ажып чорда, диинчилер чаңгылап келген. Адазын көрүп кааш, Кызыл-Бөрттүг туттунуп чадап каан. Ыглапкан. Инээ дириг турда-ла, донуруп алганы борбак сүдүн, ачазынга шай сүттеп бээр дээш, буза шаап орда, Кызыл-Бөрттүгнүң карааның чажы ооң кырынга кылаңайндыр дүжүп турган.

— Чүү болду?— деп, ачазы катап-катап айтырган.

— Инээвис, инээвис...— дээш-ле, Кызыл-Бөрттүг бооспазынга дүктүг бышкак чыдыпкан дег, харлыгып, чүве чугаалап чадап каан...

ҮШКҮ ЭГЕ

Чээрби акша. Кара чаваа*. Ачам чортуп каап-тыр, чо-нум...* Ногаан ымыраа.*

Чазаан. Чайлаан. Чайның адак айы үнүп келген.

Бир-ле эртен адашкылар шайлап олурганнар.

— Сургуулдап чоруур кижидир сен — деп, ачазы хенертен мындыг болган.

Кызыл-Бөрттүг аңгалай-ла берген: орта чоор бе? Ачам

аннап-меңнеп чоруп бээрге, өгнү кым ээлээрил? Кайы, ачам-ның мени шынап-ла аартыктап эгелээни ол-ла бе? Чок, ол ын-дыг дон баарлыг эвес-ле кижиге болгай. Күзүн кады аңнаар ужурлуг бис. Ийи кижиниң олчазы хөй-ле болгай. Инек база садып алгай бис. Оон өске чүнү-даа кылгай бис. Чамдык улус канчап бистен артык мал-маганныг, эт-септиг-дир. Чок, мен моон чорбас мен. Сургуул деп чүвениң ажык-дүжүүн кым көргөн.

Ачазы хөй чүве чугаалаваан:

— Чоруур сен, оглум. Шыгжап каан 20 акшам бар. Бежи-биле салчылар хөлезилеп бээр мен. Он бежин хойлап алгаш, улустун Кызыл джигир хоорайынче чорувут. Сөөлүнде база салчылар-биле акшадан чорудуп турар мен. Шагда сени Кызыл-Бөрттүг деп адаан кижиге ынча джигик чоп. Кызыл парти-зааннар дээр улустун даргазы кызыл хавактыг бөрттүг кижиге улусту шуптузун сургуулдазын дээн-дир. Менде чүү боор. кырган кижиге-дир мен.

Чеже-даа үр таакпылап, чеже-даа үр боданып келгеш, ог-лунга ашак оон хөй чүве чугаалап шыдавас, чедингир сөстөр тыппас болган. Сургуул деп чүвениң ужур-утказын оглунуң мээ-медерелинге чедир билиндирип, угаадып шыдаваан. Бү-дүүлүк кижиниң шаа-ла ол-дур ийин.

Сургуул деп чүвениң ужурун чедир билбезе-даа, оон дугайында отчугаш Кызыл-Бөрттүгнүң угаанынга, бүлүрерти-даа бол, хып турган. Оон улуг моондак база бар. Ол дээрге Хүт ужуры-дыр. Орта өлген-барган салчыларның дугайында шын-даа, меге-даа тоол-домактар аалдарга дыргын турган. Севиге, Сыстыг-Хемге дыңналган чугаа-сооттар Хүтке үш-дөрт илиг хөөрей берген дидирткайнып келир.

Мындыг-мындыг чылдагааннар ужуң Кызыл-Бөрттүг даш тепкеш чыдыпкан. Адазы ээрежип чадашкан.

Ол кыжын Кызыл-Бөрттүгнүң адазы динневейн барган. Ашак арай хоочурап турар апарган. Аалдан үнүп, аң-менге мөлдүк-калдык чедип, чүгле хонук үспейн турган.

Инээниң дугайын адашкылар шагда-ла уттупканнар. Ыя аразында, күскээр кыжын, биеки үзер буганың ээлери инээ-нер дуюунга чаваа айтып кагдывыс, ап алынар деп сөглеткен болган. Кызыл-Бөрттүгнүң адазы улуг-ла бүзүрөвээн. Кыш удур канчаар боор, чазын ап көрээли деп, ашак дилээн.

Час эртип, аалдар мырыңай чайлагга барганда, чавааны өөрөтпээже хоржок апарган. Оон эртер болза талаар. Күзүн семирип, улгады бээрге, ону өөрөдири берге.

— Дуңманарга ыя ол чавааның аксын чайып берип көрү-нерем, оолдар — деп, аныяк эрлерни ашак дилеп чадап каан.

Бир-ле шала сернин, эдир булуттарлыг хүн ашак чавааны оолдарга туттургаш, эзертээш олурупкан. Оозу улуг-ла мөгбээн, шуут-ла магнап алгаш чорупкан. Ийи-үш хонукта ынчаар аксын эдип берзе, оон ыңай оглум боду өөредип апаар боор деп, ашак иштинде өөрүп бодап чораан. Ол ам он ийилээн, шору эр апарган болгай.

Адазы ол хүнзедир келбээн. Кызыл-Бөрттүг эртенинде отуп кээрге, ам-даа сураг болган. Оон арай сести хона берген.

Кызыл-Бөрттүг аьдын эзертей соккаш, адазының дүүн чоруткан уунче иде-иде хапкан. Чайгы хүн девин-не бедип келген, изиг түлүү кирип орган.

Аалдар чанында элээн баалыктарны эрткен соонда, дөнгеликтерлиг, малгаштыг, чиндиңнээш шыкче Кызыл-Бөрттүг доңгайтыпкан. Элээн бадып ора, дүүнгү эмдик чаваа дег, кара чүзүннүг аьт шык ортузунда согая берген турганын оол көрүп каан. Ооң чанында кижиге хевирлиг шөйбек чүве-даа чыткан ышкаш. Кызыл-Бөрттүг дүвү-далаш-биле ынаар хапкан.

Шык ортузунче аьттыг кирери берге болган. Кызыл-Бөрттүг дүже халаш, аьдын чыраага баглай соп кааш, дөнгеликтер баштап магнапкан. Доңгайып алгаш чыткан кижини хевинден-не ачам-дыр деп танып каан.

Кызыл-Бөрттүг ачазының чанынга келген.

— Ачай, канчап бардың?— дей каапкаш, ооң чеңинден туткаш, ойтур соп келген.

Ачазы, ыяш дег, ээлбес, көжүй берген, аары кончуг. Арны, ак тос дег, каштайнып калган, карактары шимдинчек, аксын шала ажып алган. Оон бир-ле чүве төктүп чыткан болган.

Кызыл-Бөрттүг ыглапкаш, бажын ачазының хөрээнге салыпкан.

Та кайы хире үр олурду ыйнаан, шаг болганда, бажын көдүрүп келген. Сагыш карангылап, чер саргарып турар. Ачазының солагай холу малгашче кадалдыр кээп ушкан болган. Кызыл-Бөрттүг ону байгы күш-биле ушта соп келген. Ачазы ол холу-биле аргамчының ужундан ыяк тудуп алган болган. Эмдик мал ону ушта соп чадап каан хире.

Ол аразында бир-ле чүве, Кызыл-Бөрттүгнү үш-дөрт долгандыр хыыладыр ушкан соонда, эргек бажы дег, улуг, чыдаан чөкпек түдүү дег, ногаан, кылагар, дүктүг буттарлыг сээк ачазының думчуунуң аксынга хонупкан. Хойзурга-даа хоржок, ол-ла черинге дедир кээп хонуп алыр.

Кызыл-Бөрттүг аьттангаш ээпкен. Чанында аалдарга келгеш. бичии кады-ла улуг кижиге апарган чугаалап турган:

— Ачам ашак чортуп каап-тыр. Сөөгүн тутчуп каап көрүңер, чонум, чааскаан чүнү канчап шыдаар мен.

Адазын улус ажаажып каан.

Кызыл-Бөрттүг багай чадырынга кара чааскаан арткан. Дүне уйгузу келбес. Бичии удумзурап чорда-ла, мындаагы ужуп турган ногаан сээк хыңайнып келгеш, ооң арнынга бола хонуптар. Оон уйгузу чаштай бээр. Даңны атсы көрүп чыда хонар. Даңгаар эртен, чер чырып келгенде, бичии кум кынныр.

Улустуң колдуу Кызыл-Бөрттүгге сургуул, өөредилге, эртем-билиг дугайын сүмелеп турган. А боду бир янзы бодалдыг: сургуулдап чоруй баргаш, аъттарын канчаарыл? Оларны кым карактаарыл? Улустуң чугаалааны дег, саткан херээ чүл? Ооң соонда аалдар аразынга чадаг кылаштаар бе, кыжын ыяш-дашты канчап сөөртүп алырыл? Аъттары чокта Кызыл-Бөрттүг амыдырап шыдавас.

Чай дургузунда Кызыл-Бөрттүг хөй-ле боданган: каяа чурттаарыл, канчаар амыдыраарыл? Чеже-даа боданып келгеш, кыштагда адазының озалааш казанаанга баар дээрге, чүрээ чагдатпаан. Ында ачазының эрги-каксы хеви бар. Аза-бук сагыжынга кирер.

ДӨРТКҮ ЭГЕ

Төрээн ие. Соңгу ада.* Аякта мүн.* Өштүң төвиш.*

Изиг-халыын эрте дүжүп, сериидеш кыннып чорда, Кызыл-Бөрттүг төрээн иезиниң аалын айтырып чорааш, чедип келген. Соңгу адазы болур ужурлуг кижиге өгдө чок болган.

Төрээн оглун көрүп кааш, иезиниң үнү чидип, харлыгып, карааның чажын хирлиг чени-биле чоткулаан. Оглунче удур көрүп чадап, тунук данказын соруп олуруп берген.

Таакпызын тыртып алгаш, авазы орталанып кээрге, Кызыл-Бөрттүг таваар чугаалап эгелээн:

— Дындадыңар ыйнаан, чааскаан арткан болгай мен, авай. Өскөн өөм, төрээним бооруңарга, чедип келдим. Оон өскээр кайнаар баар мен? Мени даңзыңарга кирип ап көрүңер. Силерге кайын дужамык халдадыр мен, дуза боордан өске, доруга берген кижиге. Аъттарым-даа бар-дыр. Шаг шаа-биле турар эвес, улгадып, башкаланып чоруй-ла баар мен ыйнаан, авай...

Авазы эът доорап, мүн кыла берген.

— Менде чүү боор, оглум. Сагыш ышкаш чүве болза, сени шагда-ла ап алган турбас мен бе. Дораан чедип кел ха-

рын, оглум. Эр апарган кижн өл-чаш дунмаларын азырашкай сен, имилеве чүвелер-дир ийин.

Мүннү авазы эскеш, улуг-ла дазыл хувага эриин долдур куткаш, оглунга сунган. Ыя аразында даштын ыттар ээрген соонда, мал даванының даажы дидирткайнып келген.

Иези эжиктен бакылап көрген.

— Амдыы ашак-ла-дыр — дээш, дөрде ында-мында чыткан үвүр-савырны эде-хере каай берген.

Кызыл-Бөрттүг эжикче куду союп алгаш, чыышкынче чыыра, улам бичеледир олуруп алган.

Соңгу адазы, шимээни ынаар, чугааланыр-даа. Хирези, халаг эзирик янзылыг.

Ашак кире халып келгеш, Кызыл-Бөрттүгнү көрүп кааш, эжикке кезек када ыт чок турган. Оон оолдун баары-биле эртип чыда, оолдун изиг мүннүг аяк туткан холун орта тепкен. Аяк ушта халааш, эжик кастыынга кээп дүшкен. Изиг мүн оолдун арнынче харын-даа чаштай бербээн. Кызыл-Бөрттүг үне халаан. Шимээни, сааскан дег, шыжыладыр чаңчанып чыдып калган.

Кызыл-Бөрттүг өг чанында чикти кеже халааш, ында арга ужунда шеттер аразынга баргаш, черге донгая дүшкеш, мөөреп-ле чыткан. Кежээге дээр ыглап келген. Ону кым-даа аргалаваан.

Чеже ыглаар боор, карактары кургап калган. Хире-хире болгаш, аажок хандыр улуг тынып каап-ла чыткан. Кызыл-Бөрттүг ам оранны одуртур, делегейни дескиндир бодап каапкан: чаш чорааны, казанак бажыны, кызыл-дустай берген аказы, аъттары, төрээн иези, соңгу адазы... Канчаар-даа бодап кээрге, соңгу адазы дег хоранныг кижн чок болган. Хенертен тоолда дег, улгады берген болза, хенертен, аказынын чугаалаары ышкаш, кайгамчык эрес, кызыл бөрттүг партызаан дарга дег апарган болза, соңгу адазын бо дораан уу-чаза ууштап кааптар ийик. Улгады бергеш, өжүн канчаар негеп алырын катап-катап боданып чыткан.

Имиртиннеп келген. Арга ишти дораан караңгылай берген. Ында-мында будук-даа дызырт дээр. Ындазында сезинчи сүргей. Кызыл-Бөрттүг серт-даа дивээн. Ам аңаа чүү-даа коргунчуг эвес: ам бөрү-даа, адыг-мажаалай-даа, хүннүн изин-даа, Хүттүн ужары-даа. Ол ыяваыла өжүн негеп алыр ужурлуг.

Хамык бодалдарга алыскаш, Кызыл-Бөрттүг удуй хона берген. Отту чаштап кээрге, чер чырып орган. Кушкаштар мыжырткайны берген.

Кызыл-Бөрттүг өртеп каан турган адын чедип эккелгеш,

кончуг дуюкаа эзертээш, аьттаныпкан. Соңгу адазының аалындан үнгүже аяар чортуп чоруй, аьдының саарынче даарс кылдыр каккаш, Севи кайы сен дээш, садырт-ла дээн. Кызыл-Бөрттүгнүн кулактарының ийи-биле эртенги салгын сыыгайндыр хадып эртип турган.

БЕШКИ ЭГЕ

Севи. Изиг картошка.* Орус сугжу.**

Кызыл-Бөрттүг кылының тевиинден хүннүк черни шаап эрткенин эскербээн. Дүш четпээнде, Севиге халдып кирип келген.

Ынчан Севиге элээн каш аалдар, Бии-Хемниң эрик кырынга үш-дөрт казанак бажыңнар, чадырлар турган.

Эрик кырынга Кызыл-Бөрттүг чортуп келирге, сугда хөй-ле кожактыг улуг сал чыткан. Чолдак хөрөктээштерлиг, узун хончулуг идиктерлиг тыва кижилер ол-бо кылашташкан, чамдык кожугларны быжыглап баглаан турганнар. Сал кырында аьттар чаа кескен, шал көк сиген чип турган.

Кызыл-Бөрттүг аьдын баглап кааш, салга кылаштап чеде бергеш, ооң кырынче үне халыырындан диттип чадап каан. Ында кижилер ону көрзе-даа, ынаар дыргак каразы дег-даа сагыш салбаан.

— Сал көрбээн кижии сен бе, ынча дыка кайгаар?— дээн соонда, ол кижилерниң шала улуу ооң чанынга келген.

Кызыл-Бөрттүг харыы тыппайн барган. Ындыг-даа болза, бо хире таарымчалыг үени эрттирип болбас кылдыр бодааш, кызып-кызып, чугааже кирипкен:

— Хүт чурттуг турган болзунза, ону кайгавас харыын кайдал, акым.

— Кайы, Хүт чурттуг сен бе?

— Ийе, ам чаа оон келдим — дээш, оол дерлиг аьдынче көргөн.

— Дыка-ла шапкан-дыр сен, а? Чүге далаштын?

— Силерниң салыңардан озалдап каар ирги мен бе деп бодадым. Сургуулдап чоруур дээш келдим — дей каапкаш, демги кижиге үзе кайгап алган турган.

— Сургуулдап че?

— Ийе, акым.

— Кайнаар?

— Силерниң ол, амдыы... Чүү дээр ийик, улуг хоорайыңарның адын аан, акым? Кызылче аан.

— Кым-биле келдин?

— Чааскаан.

— Аван, ачаң чорутту бе?

— Чок. Ачам энир чылын чок апарган.

— Аван чорутту бе?

Оол харыы орнунга донгайгаш турупкан.

— Ана аттыг үрен-дир сен, але, ол оранче кара чааскаан. Ужарны канчаар сен? Өлзүңзе кым...— деп, чоруй ол кижичоксап каан.

Кызыл-Бөрттүг шала ыгламзыравышаан, каяа өскенинден эгелээш, ачазының өлгенинге, соңгу адазының кыжыктаныпканынга чедир чугаалап-ла турган.

Оолду дыңнап-дыңнап, демгизи мынча дээн:

— Мээң билбезим чүведир, дунмакым. Бистиң лоцманы-выс билир. Сугжу ашак-тыр ийин, даргавыс аан. Ол ам уда-вас чедип келир. Ол кижичөпшээрээр болза, бисте чүү боор, ап алыр бис, сал аартыктаар эвес.

Кызыл-Бөрттүг эрикче дүже халааш, сай кырынга барып олуруп алган. Салда улус ынаар бөлдүнчүп алгаш, бир-ле чү-ве дугайын чугаалажып турганнар. Хире-хире болгаш, сайда оолче-даа көөрлер. Оон тарай хона бергеш, эрикте тал адаан-га паштаны бергеннер.

Элээн үр болганда, салчылар Кызыл-Бөрттүгнү кый дээн-нер. Улуг-ла ак-демир аякка кара паштан, каъдык бе дээрге, каъдык-даа эвес, сай дажы дег, борбак сарыг чүвелерлиг бир-ле чем каап бергеннер.

— Чип көрөм. Хартыышка деп чүве бо-ла болгай.

Кызыл-Бөрттүг канчаар чиир аайын тыппайн олуруп-олу-руп, бир улуг борбакты шопулактааш, аксынче суга каапкан. Оозун чуура дайнаптарга, аксынче оттуг көс киир каапкан чүве дег, изиш-ле дээн. Ажырыптар дээрге улуу кончуг. Изиг картошканы аксындан адыжынче төге каапкаш, карактары-ның чажы бүлденейни берген, үрүп-чайып-ла орган. Эрлер-ниң кара баары кадып-ла турган.

— Девидеде. Чуура иткилеп алгаш, бичинлеп чи — дээш, демги таныыры кижичоксап берген.— Холуй дайнап чи.

Кызыл-Бөрттүг картошказы-биле-ле бержип орда: «Силер кандыг, чем чип турар-ла а?» дээн, тывазывас аялгалыг, чоон үн ооргазында дыңналган. Хая көрнүп кээрге, кедергей узун кижичоксап чанында турган. Кызыл-Бөрттүг ол кижини адаан-дан өрү көрүп олурага, узун буттары ийи сыра дег болган, кара идиктерин мырыңай-ла дөңмек дөзүңге чедир тыртып алган. Ындыг узун буттарлыг кижичоксап болбайн канчаар, хире барык хемнерни анаа-ла сүзүп кеже бээр ыйнаан ол деп, Кызыл-Бөрттүг боданмышаан, чемненирин уттупкан ол кижини кайгап олурупкан.

— Бо кым келген-дир?— дээш узун кижн Кызыл-Бөрттүг-же ээге берген. Ооң үрде чүлүвээн чокпак сарыг салы хөрээн дуй алы берген, коңзагар думчуунуң кырында безин дүктер бар ышкаш болган. Ол дээрге салчыларның «лоцман» дээр даргазы ол чүве-дир.

Тыва эрлер орус, тываны холуп-дүлүп тура, тайылбырлап-ла турганнар.

Сугжу дарга Кызыл-Бөрттүгдө келген.

— Күш эки сургуул тывылган-дыр — дээш, оолдуң дүүндө бээр ыглап каапкан, калдар хуна дег, арнынче топтап көргөн.— Ай, ай, Пий-Хем суу бичии-даа өртек чок-тур, халас-тыр. А сен чунар чок. Че, чунар-ла, таныш. Оон чугаалажыр.

Кызыл-Бөрттүг дүвү-далаш чунуп каапкаш, холдарын эдээ-биле, арнын ченнери-биле чода тырткылап алган. Оон черле адырылбас хорлаңгылыг, мат кара холдарын ооргазынга чажыра туткаш, сугжу ашактын баарынга кээп, томааныг туруп алган. Оолдуң бажынын, чараа-чечен дүгү дег, сирбейип келген, кадыг, кара дүгүн, үттери көстүп турар кедергей тандаш думчуун, самдар дерлик тонун, оңду уштуна берген, аң бышкаа чымчак идиин орус кижн шаанга киир-ле кайгаан. Кызыл-Бөрттүг шыдашпайн идииниң ойбаандан уштунуп келген салааларын киир тыртып алган.

— Кызылга канчап чурттаар, а? Акша бар?— деп, орус кижн айтырган.

Кызыл-Бөрттүг оон чугаазынын аянынга алзы берген:

— Согур көпеек чок кижн мен. Мен салга олурган, мен бо аътты бээр.

— Оо, аът бисте херек чок, кайда салыр?

— Дуу аъттар-биле кады салда салыр, оон силер алыр.

— Чок, чо-ок. Сен аът херек чок

Оон ыңай Кызыл-Бөрттүг адырылбасташ турупкан, элечук-ла.

Орус сугжу тыва эштеринге орустап чугаалап эгелээн. Олары база билир-ле шаа-биле имнеп-самнап орустап турганнар. Хирезин бодаарга, Кызыл-Бөрттүгнүң дугайын, ону алыр бе, албас бе дээр дугайын оон чажырып чугаалажып турган ышкаш. Маргыжып-даа турганнар. Дыка-ла үр үрүңайнып келгеннер.

— Аът албас бис. Сени бис алыр-дыр — деп, адак соонда, орус ашак чугаалаан.

Кызыл-Бөрттүг хап чоруткаш, аъдын авазы сугже чорудуптар кылдыр улуска чагып кааш, келген.

АЛДЫГЫ ЭГЕ

Шуугайда үжүктөр. Баштайгы онаалга.* Ужар.* Езулуг кижилер.*

Даартазында даң чырыыры-билек өртегни чешкеш, хемни куду салдап бадыпканнар. Ындыг кайгамчык хүннү Кызыл-Бөрттүг көрүп чорбаан. Дээр каан, хат чок. Агаар үргүлчү серин болгаш шык. Хемниң кыры хүн удур кылаңайндыр ойнап тура хүнзээн.

Эрик дургаар ногаан эзимнер, харлыг баштыг тайгалар, куш саңныг кадыр чалымнар. Көк ортулуктар бо-ла тавар-жыр.

Хире-хире болгаш, ээр черлерге чокпак салдыг узун ашак дыңналдыр командылап каап чораан. Эрлер салдың бир болза мурнунда, бир болза соонда эшкиишке турупкаш, чаңгыс кижидег, бир дем-биле эшкеш туруптар. Дорт болгаш турум черлерге сал бодунуң хөлү-биле бадып чыдар.

Аъттарны сал кырында бичии кажаа иштинде баглагылап каан. Салчылар боттары орта-ла одагланып, чемненип чораан. Сал кырында бедик кажаа кылгаш, аъш-чемни, идик-хепти ында салып каан.

Турум болгаш делгем черлерге одагга сугжулар бо-ла бөлдүнчүп кээр турган. Ында үс-биле чаап каан шуугай бар. Ону хүлге борай шапкаш, кактап каапкаш, орта үжүктөр дижип адаар, элдеп-эзин, кижиде сагыжынга кирбес ыргак-шоргак чүвелер бижип турганнар. Өскелери адап бээрге, бирээзи бижири. Оон кээп маргыжар. Чадажып кааш, орус сугжуга баар. Оозу үзе шиитпирлеп бээрге, ам арай боорда соксаар. Ол ашак шагда орус чуртунга эмчиге бичии өөрөнгөн кижиде бооп-тур. Ынчангаш латин алфавитти шору билер.

— Мында чүү деп бижээн-дир? — дээш, шуугайда шорба-жылап каан ийи кезек шыйыгны Кызыл-Бөрттүгге номчутканнар. Оон угаанынга кирер дээр ужур чок, ызмасынчыг херек болган.

— Кызыл-Бөрттүг дээн-дир — дээш, эрлер са-ла каттырыптарлар.

Үжүк-бижик билбес кончуумну кылдыр, Кызыл-Бөрттүг оларже адааргап көрүп турган.

— Тываның чаа бижиин өөренип чор бис. Нам, чазак бижик билбес чоруктуң когун үзе узуткаар дээн-дир. Сен база өөрөн — дишкеш, «а» деп үжүктүң улуг, бичезин канчаар бижири айтып-айтып бергеннер. — Баштайгы онаалга ол эвеспе. Кежээ шылгаар бис. Эки кыс, дүгээ баарыңга сургуулун база моон эгелээр — дээннер.

Кызыл-Бөрттүгнүн сагыжындан хүлдүг шуугай ыравастаан. Чай кадында-ла ында баар. Оон база бир арга тып алган. Одагдан хөмүр ап алгаш, чудуктарда кайда-ла балды-биле чона шаап каан чер бар болдур, аңаа «а»-ны бижип-ле чораан. Ындыг янзы-биле Кызыл-Бөрттүг шылгалданы дүш-те-ле тудуп каапкан. Сугжулар ону аажок мактааш, кежээге дээр база бир үжүк берип кааннар. Бичии оол ындыг чедиш-кинге кедергей сорук кирген.

Шала кежээликтей хемнин уну чиңгелеп, ийи эриктерден чалымнар үргүлчү көстүп, чалгылар мөөп турар апарган.

Сугжулар:

— Ужар удавас — дижип чоруур апарганнар.

Хүт ужары! Кызыл-Бөрттүг ооң дугайында кандыг коргун-чуг чугаалар дыңнаваан дээр. Девин безин сугжулар база ооң дугайын чугаалажып чордулар. Чоокта чаа-ла орта беш кижип кырлып калган, сөөгү безин тывылбаан. Кызыл-Бөрттүг Хүт ужарын бодап көөрге, тоолдарда азыг-дижи шаарарган амырга-моос сагыжынга кирген. Чокпак салдыг орус ашак тыва эштерин, Кызыл-Бөрттүгнү эдертип алгаш, оон аксынче, чайлаш чок өлүмчө бар чыткан.

Ынчалза-даа сугжуларның шырайында бичии-даа девидээн, хөлзээн шинчи чок. Олар бүзүрелдиг болгаш маажым сеткилдиг чорааннар. Олар, хензиг-ле эптиг үе тывылганда, хүлдүг шуугайынга баар турганнар. Ындыг халаптыг айыыл кыжанып келген хиреде-ле, ол кижилернин бижик-билигже чүткүлүнүң сыныш чогуң, өндүр чаагайын Кызыл-Бөрттүг магадап ханмаан. Ооң тайлымынга ол база алзып, соңгу адазының өжүн, Хүт ужарының чалгыын уттупкаш, сугжуларның амды чача айтып берген үжүктеринин дугайын бодап чораан.

Бир турум ээтке келгеш, сугжулар хонары-биле салын өртеп алганнар. Аъттарны эрикке оъткарып каан. Одаг кыпсыпканнар.

Одаг чырыынга Кызыл-Бөрттүгнүн сугга кирген, мөөн дег, өл идиин көрүп кааш, салчыларның даргазы алгырыпкан:

— Дораан уштур херек. Доңар болза багай — дээш, бодунуң анаа сапыктарын ап берген.— Кедип ал. Суг кыды кезээде шык, серин-дир.

Кызыл-Бөрттүг багай ойбак идиктерин уштуп кааш, орус ашактың сапыктарын кедип алган. Ол идиктер бичии оолга сугжуларны-биле дөмей узун, дөңмектер дөзүңге чүгле четпес болган.

Ону көргөш, орус ашак:

— Бир-ле сугжу кижип болган-дыр ол — деп, аажок чазык каттырып орган.

Оон бодунун солуп кедер хөвөнниг хөрөктээжин база оолга кедирип каан. Ол анаа кышкы негей-биле дөмей, чеңнери черде сөөртүнүп турар.

Кызыл-Бөрттүгнү чула чөмгөргөш:

— Дыштанып ал. Даарта эрте турар бис — дышкеш, сугжулар оолду чыттыргаш, чылыды шуглап кааннар.

Агаарның оожуму аажок, чымаар-ла чүве. Ол чарыкта калбак эзимниң хоолаары дыңналыр. Чалгыглар келгөш, эрикте даштарны чассыткан чүве дег, аяар часкагылаар-даа. Чыт чаңгыс аай, одагның ак ыжы хемни куду углааш, чер албайн эстип турган.

Кызыл-Бөрттүг бүгү-ле чүвеге тааланчыг өпейледип, анаала удуучаннап чыткан. Сугжулар одаан улай чүшкүрүп, таакпылап каап, солун чугаазын төп-ле органнар. Кажан удаанын Кызыл-Бөрттүг эскербейн барган.

Эртенинде удатпаанда-ла ужарга келгеннер. Сүт дег ак саарыглар аразындан, өглер дег хаяларның баштары караңнагылаан. Ужарның дааш-шимээни ол-бо чарыктарда чалымнарга чаңгылангаш, кулакты уюк кылып турган.

Сугжу ашак эң сөөлгү командазын берген соонда, салчылар эшкииштерни уштуп каапкаш, кажая кырынче үне халчып келгеннер. Кызыл-Бөрттүг акыларындан туттунупкан. Сал саарыгларга каш катап кырлаш дээн соонда, ийн чалым аразында келген. Кожуп каан салдарның бажы бир чал кырынга дээр шаар көдүрлүп келгөш, оңгарже согунналы берген. Оон чаштаан суг сал кырында удусту хөмө чажыпкан. Ыя аразында салдың кудуруу база-ла көдүрлүп-көдүрлүп, улуг саарыгны ажа халып дүшкөш, сугже шымны-ла берген. Кажая кырында кижилерни безин чалгыг чүлгүй шаап аппаар часкан. Кызыл-Бөрттүг туттунар дээш, арнын безин чодар чай алынмаан. Чамдыкта сал шуут көзүлбейн баргылаар. Ынчан аъттарның чүгле баштары караңнагылаар. Олар, кортканынданна боор, кээргенчиг киштей каггылап чорааннар.

Кызыл-Бөрттүг коргар безин чай тыппаан. Элээн каш саарыглар эрткен. Байдал оожургаш кылынган. Улус чугаа солчуп четтикпээнде-ле, база бир ужар келген. Ол, баштайгызынга деңнээрге, арамныг болган.

Сөөлгү ужарны эрткен дораан сугжу ашактың дужааганзыг эвес, харын өөрүшкүлүг үнү дыңналган:

— Менди-чаагай болган-дыр, оолдар! Эшкииштерни салган-дыр!

Эрлер салчып чоруткаш, салдың ужу, бажында ийи эшкиишти суккаш, ийи үзе турупкан. Чокпак салдыг даргазы-

ның командызы-биле, бирде бирээзи эжип, салды башкарып чорааннар.

Шай хайындырым хире-ле үе эрткен. Саарыглар чок септер эгелээн. Кижилер эшкиштерин каапкаш, бөлдүнчүп кээп, даңзаларын тип, хаптарда кээшпезин ораай бергеннер. Улустун чугаазы үнө берген.

Кызыл-Бөрттүгнүн баштай-ла ужурашканы сугжу эр шарыгылап каан, өдө берген чүү-хөө адаандан хүлдүг шуугайын ушта соп эккелген. Оозу канчанмаан-даа, кургаг хевээр боорга, эр амырап, эш-эш, бызаалыг инек дег, улуг, биче үжүктөрнү шуугайынга бижигилээн.

Езулуг-ла кижилер-дир бо, мындыг тура-соруктуг кижилер кандыг-даа бергелерге торулбас деп, Кызыл-Бөрттүг ханы боданган.

Тар кызаалар эртип, Би-Хемнин уну улам делгемчип бар чыткан. Сактырга, Кызыл-Бөрттүгнүн оруу база калбарып орган ышкаш болган.

ЧЕДИГИ ЭГЕ

База катап Хүт. Соңгу ада ыглап олур.* Дидир-дидир.* Дириг суртаал.*

Аревэчи Маады Кызыл-Бөрттүг Хүтке чанып келген. Орта келбээ-ле үр болган. Дөрт чыл эрткен. Чангыс катап-даа көзүлбээн.

Кызыл-Бөрттүгнү, Кызылга өөренип турда, ада-иези чок, оон ыңай ырак-узак чурттуг дээш, чайын школага арттырып каар турган. Сөөлгү чылдарда пионер лагеринге дыштанып келген.

Культура революциязы кидин түлүк. Кызылга нам школазы, башкы сургуулу, каттышкан школа, кожууннарга эге-чада школалары ажыттынгылаан. Сумуларга ликпунктулар (бижик билбес чорукту узуткаарының өөредилге пунктулары), улаан-булуннар ажылдап турган.

Бижик-билиглиг кадрлар, агаар дег негеттинип келген. Оларны кайыын алырыл? Бижикке чаа-ла өөренип эгелээн кижилернин ортумак азы дээди билиг чедип алырын манап, он-чээрби чыл олурар бе? Чон эгезинде чолдак орукту шилип алган: бижикке өөренип алганнар бижикке өөренип албааннарны бижикке өөредип алыр.

Кызыл-Бөрттүг бир чайын Улуг-Хем кожуунунга башкылап чайлааш келген. Дараазында өскөн-төрээн чери — Хүтче хапкан. Артында-ла боду дилеп алган.

Аалдар чайлагларда. Хек үнү чайтылавышаан. Оът-сиген шал көк. Чечектер, чүзүнү өң-баазын боордан, часкы чайынды-ла, сүстүп чыдар.

Кызыл-Бөрттүг сумудан улаг аъды мунупкаш, сеткили сергеп, сагыжы чаагай тутсуп орган. Өскөн чериниң каазын үр үе эрткен соонда көрүп кааш, өөрүшкүзү хайнып, куюм чүрээ кустугуп чораан. Ынчалза-даа ол канчаар доругуп келгенин, ачазының хенертен барганын, төрөөн иезиниң карааның изиг чажын, соңгу адазының доң баарлыын утпаан, база-ла бодап кел чыткан.

Дөрт чыл дургузунда Кызыл-Бөрттүг хөйүнү көргөн, хөйгө өөрөнгөн. Оон туржук, бодунуң билиглериң өскелерге дамчыдып эгелээн.

Бир эвес Кызыл-Бөрттүг адыыргак, бодун тогдунар, колчук эр болза, иезиниң аалынче доозунун доюлдур, ыт-кушту ээртир челзип кире бээр ийин. Өггө баргаш, ында улус-биле каш борбак, эрбен тен дег, каржы сөстер солужа каапкаш, соңгу адазының кырынга-ла баар ийик: «Буура кырыыр, бодаган өзер. Танды дег бедик, далай дег улуг эртемниг, кайы хире-дир мен че? Шагда мени канчалчык сен?» Хол чедеринден безин чалданмас ийик.

Чок, аревэчи Маады Кызыл-Бөрттүг ынчаар кижизиттинмээн. Ол чаа үениң, чаа салгалдың кижизи. Кызыл-Бөрттүг соңгу адазының сеткилин хомудатпас дээш, ооң-биле канчаар ужуражырының, канчаар чугаа-соот кылырының дугайын бодап чораан. Кызыл-Бөрттүг соңгу адазын эвес, эрткен үени, феодалдыг тургузугну хайыра чок буруудадып чораан: аштүрегге, караңгы бүдүүлүкке шаагдаткан арат Тывада болуп эгелээн улуг өскерлиишкиннерни чедир билбээн, чедир үнелевээн. Ындында-ла көвүдөп орган өг-бүлезиниң иштинге ам база бир, кидин хырын үезинде, артык аас немежип кээрге, ашак кылыктанмас харыы чок болган.

Кызыл-Бөрттүг чортпушаан келгеш, иезиниң өөнүң чанында баглашка кээп дүшкен. Дуңмалары үне халчып кээп, акызын танывайн, өөнче дедир маңнажып кирип турганнар.

Өггө кирип келгеш, Кызыл-Бөрттүг аажок хүлүмзүрүп, чедип келдим дээн ышкаш, үр-ле кайгап турган.

— Экии, авай!— дээш, баштай-ла иезиниң холундан барып алган.

Адаан тазартып таартып алган бажының дүгү аът чели дег туруп келген; калбак баг сарыг кур-биле чыыра куржангаш, шериг хөйлециң чинге белинче шевергини кончуг бөле тыртып алган; кылаң кара савыяа сапыктыг, таныыры шырайлыг аныяк эрни көрүп кааш, соңгу адазы сербээдей хона

берген. Ооң угаанында бодалдар, дээрде кызаннаашкын дег, маңнажып турган. Селбер баштыг, самдар терликтиг, ойбак идиктиг балдырбежик бичии оолдуң тудуп орган аяан ол дүүн чаа-ла тө тепкен ышкаш болган.

Кызыл-Бөрттүг сонгу адазынга оон ыңай боданыр чай бер-бейн барган. Ашактың холундан алгаш, хөөрөөн турган:

— Кырганнар, кайы хире чурттап ор силер? Канчанмаан-даа-дыр силер, ха-ха.

Кызыл-Бөрттүг харыы-даа манавайн, дуңмаларында-ла барган. Бичиилерин өрү көдүрүп, ортаннарының баштарын суйбап, шала улугларының холдарын-даа тудар.

Иези буу-хаа чем кыла берген. Сонгу адазы орта-ла чугаа кылып чадап каан. Кызыл-Бөрттүг ооң ындызын баш удур билип, ону эскербээн кижиге болуп билбээченеп, өөренип чораанының дугайын тө каап-ла орган.

Шай болу бээрге, Кызыл-Бөрттүгже иези аяк сунарга, сонгу адазы артында өскээр көрнү берген.

Элээн үе эрткен соонда, ашак оң кирип:

— Оглувус-даа келген чүве-дир. Бичии чүвени база шу-рады кааптас сен бе?— деп, кадайындан айтырган.

— Ажырбас. Мен ындыг чүве аас дээр эвес мен — дидир-тирзин-не, иези тура халааш, хойтпаанда-ла барган.

Кызыл-Бөрттүг таалыңын кирип келгеш, үжей берген. Оон баштай-ла дуңмаларынга чигир үлөп эгелээн. Кижиге бү-рүзү элдепейлиг чараш белектер алган. Кым — сарыг баш-тыг, чингир көк карактыг ойнаар-кыс, кым — ала бөмбүк, кым — долгап-долгап салыптарга, маңнап турар бичии чы-чаан, кым — тударга-ла сыйт дээр ыт, кым — хүрөң хилиң адыг... Ындыг кайгамчык ойнаарактар көргөн эвес, чамдык-тары шуут коргуп, ыглажып, чанынга чагдавайн турганнар. Кожазында өглерниң уруг-дарыы база четкилеп келген, ой-наарактарны магадап, үглөп-ле турган. Кызыл-Бөрттүг ол уругларга чигирлер бергилээн.

— Сеңээ белээм бо-дур, авай — дээш, Кызыл-Бөрттүг ие-зинче чүң-биле аргып каан, хөрөктээш хөйлең сунган.

Иези оглунуң белээн канчаар алырының безин эвин тып-пайн, хейде-ле холун чоттунган турган. Меңээ кайын чүве эккелген боор деп чигзинген сонгу адазы анаа-ла сөс тып-пайн:

— Амыраан-дыр сен, кадай, чылыг хөйлең-дир — дей тыр-тып кааш, идегел чок көргүлээш, кылыр чүве тыппайн чада-гай отту чүшкүргүлээн.

Кызыл-Бөрттүг савыяа чолдак тон ужулгаш, сонгу ада-зынче сунган. Ону алгалакта, шуут боду тура халааш, анаа

кедирипкен. Ашак ол-бо көрдүнгөн, каткы-иткизи аажок турган.

— Ынча чүвени канчап садып алдың?— деп, нези айтырган.

— Эрткен чайын башкылап чайладым, шалың бээр чүведир — деп, оглу харыылаан.

Кадай хойтпаан эзиптерге, үш-дөрт дугураанны ижипкеш, ашак анаа-ла ыглап олуруп берген:

— Бо-даа шагның магалыын, мээң-даа кончуумну...

Кызыл-Бөрттүг, арай боорда, ооң чугаазын өскээр эдерти берген.

— Ол-даа хей чүведир. Ажыл-агыйың дугайын чугаалап көр.

— Ындыг бе, оглум — дей каапкаш, чожуй хона бергеш, ашак чугаалаан.— Үш аьдың бар болгай. Менди кадагалап турдувус.

— Оларны силер алынар. Бирээзи-биле андазын садып алынар. Чазын Туранче ажып, тараа-быдаадан тарып ап турунар. Ол кедилиг ажыл. Мынаар кожууннарда араттар эвилелдежип алгаш ажылдап турар чүведир. Эртен таптыг чугаалап бээр мен — деп, Кызыл-Бөрттүг катап-катап чугаалап орган.

Аревэчи Маады Кызыл-Бөрттүгнүн Хүтке чайлаг школазы башкылаар дээш чедип келгени ол кежээзинде-ле, даартазында-ла бүгү аалдарга тарай берген.

Эр улустуң аразынга мындыг хевирлиг чугаа чоруп турган:

— Чажындан-на томаанныг оол чүве.

— Эр-ле бооп-тур ам. Канчаар түрөп өскөн ийик.

— Ол ам-даа өөренир.

— Өскүстен өлбээни ол-дур...

Херээжен улустуң аразында чугааның аяны мындыг:

— Иезинге хөйлең эккеп берген дидир.

— Сонгу адазынга савыяа тон берген дидир.

— Сонгу адазы ону канчаар үндүр сывырыпчык?

— Аьттарын сонгу адазынга берипкен дидир.

— Андазын садып ал дээн дидир...

— Тараа тарыңар дээн дидир.

Бични уруг-дарыгны бо:

— Ындыг акылыг болза.

— Чигир эккеп бээр, ойнаарактар эккеп бээр дедаан.

— Авам, ачам акымны өөредип чорудар деп тур.

— Мен чайлаг школазында бижидип алдым.

— Мен база.

Кызыл-Бөрттүгнүн үе-чергези кыстар арай бижииргеп турар хире. Олар чоокшулавайн, өглериниң дыдыктарындан барааннап, саап орган инектериниң эмиглериңиң аразындан бүдүү көрүп, ырактан хайгаарап чоруп турганнар. Ынчалза-даа оларның чугааларында чалыы назын халыынының девпи чүүден көскү болган:

- Дөрт чыл өөрөнгөш, дөрт чүүл эртемниг келген дидир.
- Оннап, солагайлап бижиир дидир.
- Орустап, тывалап чугаалаар дидир.
- Эртениң-не хол, будун сургуулдадып турар дидир.
- Чунган санында чыттыг-суг-биле чагдынар дидир.
- Орус душтуктуг дидир.
- Оозу инек эмии тудуп көрбөөн бараскан дидир.
- Хүлүрөшпенер, Хүттүн оглу-дур.
- Семевенер, Севиниң оглу-дур.

А ооң үе-чергези оолдар чугаа-соот үндүрбээннер. Ынчалза-даа адааргал сомазы турган болгай аан.

Чон — улуг, бичези чокка — Кызыл-Бөрттүгнү хүндүлөп турган. Адын безин адавастар, чүглө «башкы» деп каарга, каяа-даа билдингир. Улус уруг-дарыын безин кончуурда, болган чок-ла: «Кызыл-Бөрттүгнү көр, кандыг кижини болуп алган чанып келген-дир» дижир. Аныяктар ону өттүнүксээр, арыг-силиг, эвилең-ээлдек болуксаар. Хүтке ол чайын төрүт-түнгөн үш-дөрт-даа чаш уругларны ада-иези Кызыл-Бөрттүг деп адап алган. Ол күзүн элээн хөй аныяктар Кызылче өөренип чоруткан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Кызыл-Бөрттүг Хүтке эеп келгеш, дириг суртаал апарган.

СЕСКИ ЭГЕ

Чайлаг школазы. Баштайгы кичээл.* Ленинниң чуруу.*
Эң аас-кежиктиг кижини.*

Нам үүрүнүн даргазының, суму тергилекчизиниң, дергин садыының өглери баштаан кезек аалдар аразында дөң кырынга араттар бедик сери туткаш, чаглактыг серин чер кылып каан. Чоон дыттарны ужур шапкылааш, калбартыр чонгулааш, стол-сандайлар кылып каан. Буттарын черде чыпшыр кадагылап каан, шимчеш дивес.

Чыглыр дээн хүнүнде эртежик өөреникчилер кээп эгелээн. Аъттыг, чадаг, шарыда ушкажып алган-даа кижилер бар. Чымчак идиктиг, кызыл-даван-даа уруглар бар. Уруг-дарыын үдөп келген ада-иелер-даа бар. Школа деп чүвени көөр дээш келген, анаа-ла сонургактар-даа бар.

Удатпаанда Хүт сумузунуң тергиилекчизи биле Кызыл-Бөрттүг баштаан даргалар четкилеп келген. Олар башкы столунуң кырын кызыл пөс-биле шыпкаш, ооң кырынга «Өөренили» деп ногаан карттыг үжүглелдер, кыдырааштар, карандаштар салып кааннар.

Чаа-ла чазаан, будуваан, чуксуг столдардан үжен шаа өөреникчилер саазын, карандаштардан карак албайн органнар. Кызыл-Бөрттүг оларны эргий көрген: чаа чеди, сестээн, курзукпайлар-даа бар, бодунун мырыңай-ла үе-чергеzi-даа бар. Араттар уругларын долгандыр туруп алган турганнар.

Чечен болгаш дүрген чугаалыг суму тергиилекчизи чайлаг школазының база ооң бүгү делегей революциязынга канчаар-даа аажок улуг ужур-дузазының дугайын допчу сөзүнге он-залап демдеглээш, эртем-билигге саат чок өөренип алгаш, күрүнениң алдын өртектиг кадрлары болурун уругларга күзээш чорупкан.

Араттарның тараар хөңнү чок. Олар, шыनावыла, кичээл деп чүвени көрүксеп, дыңнаксап турганнар. Оларның ындыг хөңнүн Кызыл-Бөрттүг өттүр билип каан.

— Сонуургаар кижии бар болза, уруг-дарыының эң баштайгы кичээлин көрзүн, ажырбас — деп, башкы чугаалаан.

Кым-даа чорбаан.

Өөреникчилерниң аттарын кыйгырып танышкаш, чайлаг школазының чурумун тайылбырлааш, Кызыл-Бөртүг туруп келген.

— Уруглар!— дээш, башкы аяар, тодаргай болгаш бир дески үн-биле чугаалап эгелээн.— Бөгүн силер эртем-билигиниң эжиин бир-ле дугаар ажып кирип турар-дыр силер. Бо хүн силерниң бүгү чуртталганарга эң чырык, эң уттундурбас хүн болуп артып калыр. Чаа Тываның аас-кежиктиг чаштары-дыр силер. Бодап көрээлиңер, уруглар, силерниң ада-иелеринер, өгбелеринер кандыг кончуг карангы-бүдүүлүк, каржы-дошкун амыдыралды көрүп чоржук? Иштики, даштыкының ийи дапкыр дарлалынга хемдиткеш, «балдырывыстың эьдинде балыглап чораан сорбу» бар деп, бөгүн килең-биле сактып турарлар.

Кызыл-Бөрттүг феодалдыг Тываның дужунда араттарның яды-түрөңги амыдыралын уругларга тайылбырлап бергеш, оон оларның хостуг-шөлээн чуртталганы тыпканын чугаалаан:

— Танды, Саян ийинге бодунуң тускай догуннаан хостуг күрүнезин тургузуп, араттарның аас-кежиктиг апарганы — улуг ССРЭ-нин ачызы-дыр, уруглар. 1917 чылда Орус чуртунга Октябрьның социалистиг Улуг революциязы тиилээн.

Ону кижн төрелгетенннн шылгараан угаанныг баштыңчызы Лениннннн тургусканы большевик нам баштап үнген. Ленин башкы революцияга чаяап төрүттүнген, чажындан-на ном-дептерге ынак, салым-чаяанныг өөреникчи чораан. Ону чажында Володя деп адаар. Бир катап бичии Володя ном тудуп алгаш чорда, оглун хотпалаан кастар шоглап келген. Кортук оол болза, номун октапкаш, ы-сы-биле дезиптер турган ийик. А Володя коргар туржук, номун адаанга баскаш, ойталап чыдыпкаш, ийи буду-биле теп тургаш, кастарны чагдатпаан-дыр. Ынчап чыдырда, иези кээп чарып алган. Номун салбаан...

Өөреникчилернннн карактарында оттар чалбышталып, арыннарында хүлүмзүрүг чүгүржүп турган. Бичии Володянын номга сундулуун магадаан, дидимин кайгаан, тывынгырын чаптаан араттар безин шимээржежип, сымыранчы берген.

— Дарлаткан кижилерге хосталганы чаалап бээр дээш, Ленин башкы боду эн кадыг-берге амыдыралды көрүп чораан. Ак хаанның чазаа ону каш удаа тудуп кара-бажыңнап, шөлүп келген. Ленин башкы Тывадан ырак эвесте, мырыңай Саян сынының эдектеринде, Шушь деп хем кыдыында суурга шөлүттүрүп чораан. Лениннннн революсчу тура-соруун кымдаа сып шыдаваан. Дайзыннар аңаа улам өжээннигип турган. Ынчангаш 1918 чылда Ленинни бир дайзын ооң хөрээнче дөрт-беш өттүр боолап балыглаан...

Быттаар кижн чок.

Ленинни канчаар эмнеп турганын, ооң дугайында ажылчын, тараачын кижилернннн сагыш човап турганын, баштыңчының каң дег мага-бодунуң быжыың, ооң катап ажылдап кирпкенин башкы чугаалаарга, ам-на оон-моон чиигедир улуг тынган тыныштар дыңналып, кезек када астына берген турган даржылгалыг ыржым эстип калган.

Кызыл-Бөрттүг оон ыңай чиик, хала чок болгаш соруктуг чугаалап турган. Улуг ССРЭ-де социализм тургузуушкунунун чедиинскиннери кымны өөртпес боор. Башкының чугаазындан Лениннннн ады черле ыраваан. Оон-биле кады Кызыл-Бөрттүг чогуур черинге мону чугаалавас арга чок болган:

— 1924 чылдың январь 21-де, кончуг чыккылама соокта, бүгү делегейннннн ажылчы чоннарының изиг чүрээ, хан-дамыры, ынак баштыңчызы Владимир Ильич Ленин амыдыралдың бежен дөрт харлыында, аары кедерээш, хайыралыг назынындан чарлып, өлүг бойдуска санаткан-дыр...

Орта четкеш, Кызыл-Бөрттүгнүң үнү, боду билбээнде-ле, сирлеш дээн. Чугаазының аянын ышкына каапкаш, оозун эдип чадап, сөстөргө будулуп, кезек үеде харлыга берген.

Башкы детип ап четтикпээнде-ле, ынаар өөреникчилер артында бир үн чүш дээн соонда, кижини ишкирни берген. Кызыл-Бөрттүг көөргө, амды чаа-ла оглун үдеп келген шала аныяк херээжен чаш уруун херээнде удудур көдүрүп алган, өскээр көрнү берген, караанын чажын чодуп турган. Хоюндаазындан арай элээди уруу иезиниң эдээнден туттунуп алган, ыгламзырай берген турган. Оларны көрө кааптарга, Кызыл-Бөрттүгнүн хөрээ долуп келгеш, хаайын өрү бир-ле чүве саргып чоктай берген. Карак чажы изиш кыннырга, арай боорда тыртып алган. Араттар шупту донгайжы берген турганнар. Өөреникчилер-даа ыт чок...

Ленинниң дугайын Хүттүн араттары ооң мурнунда-ла билдир, ооң мурнунда-ла дыннаан. Ынчалза-даа Кызыл-Бөрттүг башкының чугаазы ол бүгүнү каракка көргүзүп келген ышкыш болган.

Кызыл-Бөрттүг бүгү бодадын чыып алгаш, оожум уламчылаан:

— Уруглар! Улуг Ленин мөчүзе-даа, ооң номналы бөмбүрзектиң алды кезээниң бир кезээнде — ССРЭ-де боттанган. Ооң соо-биле Моолдун болгаш Тываның арат чоннары чоруп орат. Ленинниң номналының бүгү делегейге тиилээр өйү келир. Ол үени дүрген чоокшуладыр дээш, эртемнер-биле карак кызыл чепсегленип, Ленинниң херээ дээш, ооң тургусканы Коммунистиг намның херээ дээш демисежир ужурлуг силер, уруглар.

Кызыл-Бөрттүг стол артындан улуг чурук эккелгеш, самбырага азыпкан:

— Бо-дур, уруглар. Силерниң өөренир, чурттаар, ажилдаар чолунар дээш демисежип чораан кижини — Владимир Ильич Ленин!

Соонда столдарда уруглар тура халчы берген. Чурук көөр дээш, араттар өөреникчилерниң артынга чыра кылаштажып келген.

Бир дугаар кичээл төнгөн, чапсарлаар деп, Кызыл-Бөрттүг чарлаан. Тараар чүве кайда боор, уруглар-даа, ада-иелер-даа самбыраны үглей-ле бергеннер. Улуг хавактыг, шиш салдыг, кедергей чазык болгаш буянын шырайлыг, карактарының уштарын шала имирертир хүлүмзүрөп алган Ленин башкы чыылганнарже аажок хөглүг көрүп орган.

Кызыл-Бөрттүг бирде баштыңчының чуруунче көрүп, бирде өөреникчилеринче, чыылган араттарже көрүп, улуг Ленинниң номналының суртаалчызы, улустун башкызы апарган, чырык өртемчей кырында эң аас-кежиктиг кижилерниң бирээзи-дир мен деп боданып турган.

Алдын-оол ДАРЖАА

ИЙИ МӨЗҮ

Чечен чугаа

I.

ОЯР АЙТЫРЫМ

Дөө-ле көк дээрде, кара хая биле сарыг хүннүң аразында, хоюг ак булут көжүп чор. Чааскаанда сактыр чажыдым дег, чүрээмге эргелиг демдек-даа дег, амыдыралдың бир-ле ханы утказы амдыы булут-биле холбашкан чүве ышкаш бодап кээр мен.

Сактыышкынның сарынындан мени кортпактаан дег, чүгүрүп чоруур оглум холумну шеле тыртып каап чор. Карактары даъс кара, чаактары бопугур, чуруп каанзыг чараш, шуткуп каанзыг сынныг-даа төл.

— Доо-ла булутту көрөм, авай. Ооң буду шылавас ирги бе?

— Буду чок чүве-дир ийин, оглум.

— Ынчангаш черге кылаштавас чүве бе?

Иезиниң чайлыг, чайжогун билир эвес, бо-ла бир чүвени айтырган, «Чүге-ле, чүге?» деп сонуургаан турар.

— Авай, аа, авай! Дээрге булут канчап ызырнып чоруур чүвел?

— Көжүп чоруур чүве-дир ийин, оглум.

— А ооң чалгыны кайдал, ынчаш?

Айтырбас-ла чүвези чок. Чамдыкта түвексингеш, «ийе» азы «чок» деп каар мен. Колдуунда-ла оглумну оваарымчалыг дыннап, бир-ле чүвени айтырыптар болду бе деп, хөлчок-ла кичээнген, чугаавысты оон ойзу углаарын оралдажып чо-руур мен.

Оо, ол-даа берге чүве! Оглум ону кажан-на бир айтырып кээр деп, ооң караа менче угланган кадында, ооң боду ша-лага токкуладыр кылаштаан санында, бодай бээр мен.

II.

УТКУУШКУН

Чиик капрон аржыыл оскундургаш, салгын аайы-биле эс-теп, агаарга ээрлип бадып чытканы дег, бистин ужар-хемевис-биле дужааш үзүк-үзүк булуттар таваар көжүп чорлар. Оларның быдык черлерин өттүр калбак ногаан эзим шыпкан тайгалар баштары шеверленип кеттинип алган аныяк кыстар ышкаш көстүр. Чамдык черлерге булут сырыйланы бээрге, ужар-хеме оларның өгжегер ээгизин өттүр сыылап, чиик-чаагайы-биле кыйбап-ла олур. Чамдыкта булуттардан бедий бээрге, кожавыста кожагар тайга бажын көөрге, ак хар дү-вүленген хову ортузунда шөлээн турар чангыс даг сагын-дырар.

Булутче шымнып киргеш, өде халааш, адаавыста чиндигир ногаан хевис кырынче кулбуртпушаан, делгем көк шыкка хонуптувус. Амдыы чаа-ла сыылап чораан кужувус ам анаа-ла автобус дег апарган, шөлдүң онгул-чингилиниң аайы-биле чайлыңайнып, шала ээгиленип эеп чоруй, ажынган чүве ышкаш, динмиредир дирилей каапкаш, чайлыш дээн хевээр ыт чок барды.

Аянныг куу шляпалыг, көк плащтыг узун кижиге ужар-хеме манаан улустуң аразында черле ылгалды кончуг көстүп тур, мен ону сонга караандан-на эскерип кагдым. Улустуң үнерин манап алгаш, чадалап бадып олурумда, демги кижиге мээң чемо-даным тудазындан сегирип ап чыдыр; ооң арган, сииреш холу, бичежек чинге салаалары сагыжымда артып калды.

— Бараан боорун чөпшээрер, эмчи...

Ооң үнү кургамзык дыңналды, чугаазының аянын алыр-га, сөглээр дээн чүвезин чедир сөглеведи ышкаш. Чемоданымны берипкеш, ооң-биле кожа кылаштап, эр кижиниң дүрген кылажынга арай боорда деңнежип, топтап көрүп чор мен. Арны шөйбек, карактары улуг-улуг, ооң шырайы, думчуун-

дан бээр кончуг таптыг сүвүрүп туруп сиилбип каан дег, хоюг.

— Мени канчап танып кагдыңар?

Ынча деп айтырбайн-даа барып болур ийик. Ынчалза-даа мен ыт чок чоруксавас кижип боор мен. Чорбааным черге келгеш, танышпазым кижип мени уткуп ап турар боорга, со-нуургай-даа берген мен.

— Чаа кижип көскү-ле болгай, эмчи. Суурнуң дең кезип мээң ха-дунмам, ордан эрниц оттуг карактары олардан кай-тыккаш, чаа кижип чандыр көөр эвес.

«Чүвө айтырыпкан шоруң-на!»— дээн ышкаш, ол кижип менче ээгип алган, кадалдыр айтырып-ла эгеледи:

— Кажан сургуул дооскан силер, эмчи?

— Бо чылын чаа.

— Кайы хоорайга?

— Москвага.

— Кайы институтка?

— Бирги эмчи институтунга.

— Кызылга доктаамал ажылдаар бе?

— Харын кайнаар чорудар чүвө ыйнаан. Кызылга шуут ажылдаар-даа боор мен ийин. Үстүкү черлерде көрүп-ле ту-рар чүвө ыйнаан.

Ол кижипниң чаңын мен шуут кайгадым. Мээң-биле «си-лер» деп чугаалажып эгелээн кижип болгай, чап-даа болбаан-да-ла шуут «сен» дээш хап кирипти:

— Адың кымыл?

Чап-чаа сургуул дооскан, бодун хүндүлөп, кижип болуп быжыга бердим деп бодап чоруур аныяктын сагыжынга та-нышпазы кижипниң «сен» деп сөзү дыка-ла эпчок ийин! Ын-чангаш ол бодум ышкаш аныяк оолга бир-ле шыңгы чүвени сөглөкседим. Хайлыг чүвө ийик, канчаар-даа боданырымга, өөделиг сөс тывылбас.

— Мээң адым Айыраа. Силерни кым дээрл?

— Кончуг эки-дир, Айыраа — дээш, ол кижип кандыг-ла бир амдангыг чем амзапкаш, экизинген чүвө дег, мээң адым-ны каш катап таалап адады.— Кончуг-ла эки ат-тыр. Сээң эмнээр кижипниң ырак хонашта турар, мен чедирер боор мен, Айыраа. Бо черниң ээпек шет санын билер боорумга, дарга-ларым менээ орук баштадыр улус чүвө. Тайга черге чү таварышпас боор, адыг-хайыракан-даа чоруур, азып-даа болур, мен-не кончуг тааржыр кижип мен, Айыраа.

Ындыг сөстөр дыннааш, дуза харап, ажыныксаан аяным-ны базып, «улуска дузалаптар кижип ындыг-даа ыйнаан, ди-диминге менээргенир, шынап-даа дизе, хоорай чурттуг уруг

мындыг аңчынын мурнунга «сен» диртир хире бичин кижиде болгай-ла» деп боданып, иштимде эптежип кагдым. Ынчалза-даа мээң айтырымны харыы чокка эрттирип каарын күзевес мен. Кандыг-даа болза, кижилерге база-ла дуза чедирип, «четтирдим» деп сөс дыннаар эмчи кижин мен.

— Силерниң адыңар айтырдым ыңар.

— Аа! Мени Андрей Андреевич деп болур силер — дээш, ол кижин мээң чемоданымны сунуп тур.— Колхоз конторазы дуу ол-дур. Аңаа чедип тур. Мен аът-хөл таарыштырыптайн. Оон хап олуар бис.

Узун кижин каттырынчы кончуг, алактаагы ышкаш, шура-лыктай аарак чүгүрбүшaan, ынаар-ла бажыңнар аразын чиде берди. «Чүге ыяавыла колхоз конторазыңга баар апарган кижин мен? Эмнелгеге дорт херектиг кижин-ле болгай мен» деп бодап, чемоданымны тудуп алгаш, кезек када боданып турдум.

III.

ЧИКТИГ ТАНЫШ

Кайнаар-даа көөрге, суурнуң хайныккан амыдыралы. Бирле черде бызаа эде-дир. Лапта ойнаан бичин оолдарнын: «Халы, халы! Былдап чорааш, частырывыт!» дээн кыйгызы-даа дынналыр. Ынчап чоруй каңгыраан терге даажы чоокшулап келди. Аъттың моожазын туткан оолак мээң мурнумга тура каапкаш, чугаалай-дыр:

— Эмнелге куду ийин, эмчи. Дуу ол кижини көрүп тур силер бе? Ооң ынды талазында — дээш, кожагар салаазы-биле айытты.— Силерни чедирип каайн бе?

— Четтирдим, дуңмам. Чиик кижиде менде чүү боор, чеде бээр мен. Ажылдыг кижин, харын ажылың кылып ал.

Оолак аъдын «Но-о!» дээш, моожазын чайыпкаш, тергезин каңгырадып ыңай болду. Ооң айыткан уундан хемниң өрүкудузун билип алдым. «Дуу ол» дээн кижизин көрүп чадаштым, бар чорумда, көстү бээр боор дээш, шала оожум базып бадыптым.

Ийин билээн сывыртынып каапкан, нарын шокар хөйлени кылаңнаан, стол чанында чартык кулаш чыгы кымчы тудуп алган турган кижини ам-на көрүп кагдым. Ыт-даа чок, а арнының шиитпирлини кончуг. Иштимде кайгап, базып эртип чор мен.

Артымда база-ла терге каңгырап келди. Көөрүмге, амды

чаа душканым бичии оол, бо удаада мени кайгаткан кижиге чеде берди.

— Севек акый, столунну чедирип берейн.

— Боду кээп, чүктөп алзын.

— Кайгамчык эки стол кылып алган, солуп бээр деп олур.

— Эди ханмаан болза, ам-даа улдап болур мен дидир деп сөглээр сен.

Ол элдептиг чугааны дыңнап, доктаай дүшкенимни бодум безин билбээн болдум. Мээң эктимден бир-ле кижиге тырта каапкан соонда, чемоданым холдан салдына берди. Көрнүп кээримге, Андрей Андреевич шагда-ла чедип келген, тайыл-бырлап тур.

— Тенек-аарыг чүве дег кижиге боор. Ынчалза-даа көнгүс кадык. Баштаа ындыг кончуг кижиге-дир ийин, улусту шуут-ла өлүрөр. Мында бир бызаңчыга стол чагаан, оозу шала кырынга дески турбас бооп-тур. Севек ол бызаңчының бодун бодап алгаш, багай ажылдаан дээш, хөйгө көзүлдүр торгап турары ол-дур ийин. Бызаңчының ыятканын чүү дээр, баш сугар чер тыппастаан — дээш, Андрей Андреевич мээң холумну шеле каапты:— А-дыр, ам оожум. Севек база бистиң-биле кады чоруур кижиге-дир. Аъттар белен. Суурнуң эмчизи база-ла ында, манап тур.

Севектин чанынга чеде бээревиске, кымчызын аяар оскуна каапкаш, ялалап турган «бызаңчызын» дуй туруп алды. Баштак кижиге кончуг чүве дивежикпе, таныыр-танывас дивес, кижиге-даа ыяттырып каарыйна деп бодааш, иштимде пат-ла тур мен.

— Эки хонган? — деп, Андрей Андреевич менидилешти.

— Экин, силер эки хонган?

— Ырак чер чоруур апарган-дыр бис. Белен сен ыйнаан?

— Кайнаар баар чүве ирги?

— Кужурлугда хойжу кижиге аараан, бо эмчи уругну чедирер чүве-дир. Даргалар бис ийини чорудуп тур.

Севек бажынынче кире халыды. Бис дедир эггеш колхоз конторазы четкелек чорувуста, черге чоруур хевин кеттиниң каапкан, таалыңын эгин ажылдыр салган, эзерин чүьктээн чүгүрүп келди. Кылажын деннеп, бистиң аайывыс-биле оожумнап алды.

— Аът дуу-ла-дыр — дээш, Андрей Андреевич баглаашче айытты.

Севек чүве-даа ыттавайн, эзертеп каан ийи аъттын аразы-биле эрткеш, мойнун ажылдыр аргамчы салып каан малды чүгеннеп, эзертеп эгеледи. Бис контораже чоруп кагдывыс.

ИДЕГЕВЭЭН

Мурнувуста Севек, ортузунда мен, соовуста Андрей Андреевич — үжелээн ынчаар-ла чоруп ор бис. Мээң мунган аъдымның ылгүны аажок, дөвүнчүк куду кайтыккан чадаг-терге кырында кижиге ышкаш, ол-бо чайлы чазып, аъттың аксын тыртып-ла чор мен. Севек менче хая көрүнгүлөп каап чоруп ор. Оон чыда калбазын-на бодап, ооң аъдының соон ызырты чоруп ор мен. Андрей Андреевич девиржээн аъдының аксын тыртып каап, хүндүлүг аалчыны мурнаваc деп чораан-зыы кончуг, шала соңнап каап чор.

Малгаш-баларлыг шынааның төнмөс-батпас оруун эртип алгаш, кезек аът маңы хире ийни одурткаш, кызаа хемни өрү алзы халдыптывыс. Сактырымга ындыг чүвө бө, дээр караңгылап олур ышкаш. «Хем иштиниң хөлөгөзи-ле ыйнан» деп бодадым. Севек менче дарый-дарый хая көрнүп чоруур боорга, иштимде база чиктигзинип, «чү чүвөгө дүвүрөп чоруур кижиге боор?» деп бодап, ол-бо көргүлээр-даа мен.

Хемниң уну бир черге алгыш диди. Ол-бо талакы даглар шала чавыс-чавыс, баштары орту, ыяжы база сарыг, колдуу-ла дыт. Ынчалза-даа кудай өңү чырыш кынмады. Ам-на топ-тап көөрүмгө, кудайда булуттар демгизинден сырый, оларның кылагар ак эгилеринде караңгызымаар дилиндектер илден көстүп тур.

— Ээ, чаъс чаар ирги?—деп, ийи кижимниң чогум кайызынга сөглээрин-даа аайын тыппайн, дыңзыдыр чугааладым.

Севек чүвө ыттавады, чүглө чарны шимчеп кагды — бир болза каттырган-на боор, бир болза мээң соора билгеним ол чадаваc. Андрей Андреевич кожаланчып келди.

— Кедергей аяс хүн-дүр бө — деп, Андрей Андреевич мени оожуктурду; чангыс аас ажарга-ла харыылап кээр, мени идегелдиг улус карактап чоруур-дур эвеспе деп билип чордум.

Хем база катап кызаалап келди. Демги ышкаш эвес, ыяш озаңы бө-ла таваржып, ындазында оруктун бергези, улустун олап удаа-дараа аргышпайн турары илден. Ыяш-даш база-ла узун эвес, каракка көзүлдүр-ле кыскалап олурар; чамдык кожагарларга чанагаш ак хаялар таваржыр, оларның артындан хөкпегер ногаан чадаңнар харап олургулаар.

Бир-ле черге Севек аъдының аксын тыртып алды. Дырбыл кара салдыг сүвүр сегелин сыйбааш, буруузунган чүвө дег, оожум чугаалай-дыр:

— Мен мурнап баргаш, одагдан хап чыдайн, силер соңнадыр чоруп олуруңар.

Мен чөпшээрештим. Ынчалза-даа Андрей Андреевич кара шору, кады чоруур бис дээш турупту. Севек ону ыт чокка дыңнап чоруй, аьдын чырс кылдыр кымчылангаш, буруладып ыңай болду.

— Белен чүвеже халыыр — деп, Андрей Андреевич хыйланып кагды.— Харыысалга чок кулугур, кижини үдөп чоруурун билбес — дээш, мээң дугайымны ам-на сактып келген боор он, оожургадып чор.— Чаа, ажырбас оң, дунмай. Адырык сагыштыг хейни чоор ону, бис боттарывыс таарыштыр хап чеде бээр бис.

Хемнин база бир алгыш дээн черинге келгеш, соомда чораан Андрей Андреевичини ажыр көөрүмге, дыка бедип келгенивис илден болду. Чартык хүн чыгыы чорааш эрткен оруувус, хемнин чоорту өрүлөп келген уну доо-ла куду чыдып каап-тыр. А мурнувуста оруувус улам кадырланып кел чыдар, чамдык-чамдыкта ооң ужу шуут-ла караңгы бора булуттар аразынче үнө берген чүве ышкаш сагындырар.

Дыка-ла үр чоруп келдивис. Ыт-даа чок бис. Севектин чаңын өттүнүп, оруктуң ол-бо талазынче үндүр чортуп, чыткан ыяшты, куу даштарны, озаңны оюп чоруп-ла ор мен. «Чүү-даа болза, дедир чуглу бербес-ле боор мен, артым-да Андрей Андреевич бар, эктимден-даа сегирип-ле аар ыйнаан» кылдыр бодап, согур душ боор орук баштай бергенимни, черле бо кадыр-берт черни шору эртин оарымны иштимде шоода аарак чор мен.

Ам-на тайга тазында үнүп келдивис. Агаарның арын канчаар! Кижини тынарга, чик-чиик, серини таан кончуг. Чүгле караңгы бора булуттар сагыш хөлзедип, бистен шоолуг-ла бедик эвес көжүп чоруур.

— Моон ыңай орук амыр-ла — деп, Андрей Андреевич мээң-биле кожаланчып алган, коя чаңнагылай аарак, үнү үнүп келген, эрестиг халдып олур.— Каалама орук бо! Сен даштардан кортпа, өөрөнгөн аьттар боттары оя бээр. Ам кымга-даа чалынмас бис! Адырык сагыштыг кижилер бисти каапса-даа, чоруп шыдаар-дыр бис, бодуң билип чор сен. Адырык сагыштыг кулугур!

Ийе, кадыр-бертке торулбазымны бодум билдим. Оон ыңай Андрей Андреевичиниң оожум чораан ужурун база билдим: оруктуң байдалын эки билбес болгаш, мени анаа-ла «хүндү сагып» эдерип, Севекке «чаннyp» чораанын ол бодула сөглей каапты. Ынчаарга ол Севектин дугайын база-ла

шын сөгледи ышкаш: оон чорутканының соонда мен мурнукузундан артык шылаан болдум.

— Ча, көөр-дүр, кандыг одаг хап каан эвес — деп, Андрей Андреевич кыжанды; ынчаарда мен оон оозунга каттышкан мен, алыс утказын сөөлүндө, элээн каш хона бергенде, билген мен.

Агаарның арыныга таалап, эрткен оруувуска чоргаарланып, улуг болгаш чаагай херек кылыпкан дег, шөлээн шошкудуп олура, чолдак-чолдак ыяштар кыдыында ак-көк ышты көрүп кагдывыс. Оон чанында Севектиң аьды оьттап тур.

— Эзерин союп октапкан, дем-не келген-дир, ийи-үш аңдарлып каапкан удуп чыдыр боор — деп, Андрей Андреевич дораан-на алгыра каапты.

Мен оон оозун база-ла чөпсүнүп кагдым: могап-шагзыраан кижиге өске кижиниң кыска-даа дыжы адаарганчыг болду.

У.

КЫМ ЧӨПТҮГҮЛ!

Севек одаг чанындан туруп келди. Удуй каапканы оон арында илден. Мээң аьдымның эзерин сойгаш, өртей баглааш, эзеримни одаг чанынга салып кагды. Ол аразында: «Андрей Андреевич кончуг-ла шын сөглээн-дир, удуп чыткан эвеспе бо!» деп бодап турган бодум, одаг чанында сакпында шайның буруңайнып турарын, отка хөмгөн тооруктуң чуксуг чыдын көргөш, иштимде човап, сагынгыр болгаш буянныг эш-тир, багай киж и деп бодаанымны эпчоксунуп тур мен.

— Чемненип көр, Айыраа. Орук ам-даа узун, ырак деп бил. Чаа чемненгеш, дыштанып, күш кирип албааже хоржок. Нарыыдаан-даа херээң чок, дуңмай — дээш, Андрей Андреевич артынчаан уштуп, чалап олур.

Тооруктуң чуксуг чыдынга таалап, чогуум каяа олуруптарың база аайын тыппайн, шетке чөленип алган тур мен.

— Мен шайлап кааптым, мээң аям ап, моон чемненип алыңар, эмчи!

Севектиң үнү чымчак, чугаазының аяны бөдүүн, бир-ле чүве оон аайындан эртпес кылдыр мени чайгаар-ла албаапты. Таалың иштинден чемни уштуп, өремелиг шайга далганны доорап чий бээримге, Андрей Андреевич мээң-биле чаржалажып, эштин сартыын хорады берди. «Бодунга бээрге, киж и база чалап алган дей берзе, канчаар киж и боор мен?» деп, иштимде дыка эпчоксунуп, ынай-ла олурдум. Ынчалза-даа ол ийи кижиниң кайызының-даа шырайында хензиг-даа өскерлишкин чок боорга, оожургап эгеледим.

— Тайганын дамырак кара-суу деп чүведен хайындырган шай бо-дур, дунмай — деп, Андрей Андреевич чугаакыр чаны-биле хөөрөп олур.— Кедергей арыг суг боор. Тайга тазын куду хап бадып чыдырда, кынгырадыр дагжап, шилиредир шиилеп чыдар болбазыкпа. Арын, соогун чүү дээр сен!

Сооксумаар салгын хап келди. Тооруктуң чыды, одагнын ыжы боралгактап, ол-бо талаже чаттылып, биске үзүк-үзүк кээп каап тур. Севек мени мырынай эпчоксундуруп, чидиг бижек-биле тооруктарны чонгулааш, барык-ла белен чемни баарымга оваалапты. Андрей Андреевич бо удаада боду бижээн ушта соп келди: Үрде чивээн солун чемни чиксээрим-даа кончуг, эпчоксунза-даа, черниц черинде чораан байдалымга ооргаланып, каш тоорукту казый кааптым.

— Че, эмчи, хап олурар бис бе?— деп, Севек айтырды.

— Амырын моон!— дээш, Андрей Андреевич олче багайты көрдү.— Боду дыштанып алган, а бисти хап олурар деп. Мени түрүүр дээн болзунза, херээжен кижини хүндүле. Орукка турупкан-дыр, биче куп кынны тыртып алзын.

— Мен эмчиден айтырып тур мен.

Андрей Андреевичиниң чугаазы шын ышкаш болду. Дээрни көөрүмге чаъс чаар хире эвес, караңгы булуттар аразында хүннүң ора-сомазы билдинип турар ышкаш болду. Севекке ол дугайын сөглөведим. Ол менээ чүве ыттавады, чүгле Андрей Андреевичиге бир-ле чүвени химиренди ышкаш.

— Чоп кижидора бодаар сен, эжим? Чүге аксы-мурнуң кичээнмес сен? — деп, Андрей Андреевич хорадап, үнү безин анаадагызы дег эвес, бичии оолдарзый берген алгырды.— Харын ол-ла дыштанып алыр бис. Чаңгыс бодун бодава, чанында өөрүң утпа!

Севектин кандыг дорамчылалдыг чүве чугаалапканын эскербедим, кандыг-ла бир хораданчыг шинчи көргүзүп, чок болза өске хоранныг чүве-даа кылган чадавас, ооң уунче көрбээн мен. Мен Андрей Андреевичиниң талазынга артып, плащ, тонумну уштуп, азып кааш, одаг чанынга ол бичии үс-күлежигни кайгап, «Мен-даа буруулуг кижиде ирги мен бе?» деп бодап, чавыскылак шет бажынче, ооң артында бора кудайже, караңгы куу булуттарже көрүп олур мен.

VI.

ТАЙГА КЫРЫНГА БОДАЛДАР

Тайганын дамырак кара-суу бо-ла болгай. Куш-даа четпес бедиктерге хатка сывыртаткан булуттар арыг харны азы чаъстың кылагар дамдыларын маңаа төп бадырыптар. Ооң

соонда хиндинде хир чок кааң дээрге чайнаан хүн херелин харам чокка чалбырадыр. Ооң ачызында меңгилер эстип, сая-сая арыг дамдылар аржаан ышкаш, бичелеп, чыылза-чыылза тайга тазының борбак-борбак даштарының аразы-биле чиңгежек кара-суглар чүгүржү бээр. Хемнерниң шапкын күжү, далайларның терең күчүзү ынчаалдыр төрүттүнер.

Сугнун эринге олуруп алгаш, ооң соок болгаш холук чок арыг саарыгларын дозуп ижип олур мен. Сактырымга, дыкала шагзыраан, пат-ла турупкан ышкаш болдум. А кара-сугда сергек, оюнзак, каттырымзаан кара-кара карактар менче көрүп, салгынга кыза берген силиг арын, а ооң ындында дээр, булуттар көстүп тур. Аалынче чанар оруун билип каан мал дег, шалыпкын тура халааш, идик-хевимни силгиттингеш, аржыылымны эткеш, тайганың кырлаңынче үнүптүм.

Ындыг-даа кайгамчык чүвени көрүп чорбаан мен! Илчир-бе дег, аай-дедир баштанышкан, ол-бо карышкан-солушкан, баглашкан-доңнашкан тайга-сыннар кайыын бээр көстүп келди. Оларның аразында хемнерниң ээр-дагыр уннары, бирде делгем, бирде кызаа апаргылаар шынаалары элдеп чиктиг угулза дег апарган чыдырлар.

Бойдушту бис карак-биле көрүп, ооң агаарының, артыш-шаанааның чыдын думчуувус-биле ылгап, динмирээшкинниң даажын, арга кужунун аянныг ырын кулаавыс-биле дыңнап чоруур бис. А ол дааш-шимээнниң аразында, ол чүвелерниң иштинде кандыг амыдырал хайныгып, ол амыдыралдың кандыг хевири илереп, кандыг утказы көстүп турарыл? Хөй-ле чижек коптаргаш-даа канчаар: дөө-ле кезек булут чүнү чажырып чоруурул? Ооң иштинде чанныктың күжү кайы кирел? Оон дүшкен чайык чеже хемниң суунга деннежирил?

Булутче көрүп, боданып тур мен. Хенертен сагыжымга срукка кел чытканывыс кирип келди. Севек менче хая көрнүп каап чорду, а мен чаъс дугайын чугаалаарымга, чарны шимчеди. Шынап-ла чаъс болур ирги бе? Шуурган болуру, албан. А ол дээрге оюн эвес, коргунчуг чүве-дир. Мээң сеткилимни бир-ле дүвүредип, артында-ла сагыжым карангылаш диди ышкаш.

Севектиң ол каткызы азы ол шоодуу чогуум кымга хамаар-жырыл? Мени кыжыраан деп билген мен. А бир эвес ол бодунуң эки билир кижизин — Андрей Андреевичини каттырып чораан болза? А бир эвес Севектиң амдыы чаа далажып турганы база ужурлуг болза? Ээ-да, бо чүүлдерниң ужурун тыппааже хоржок.

Тайганың кырындан барык чүгүре аарак бадыптым.

VII.

ИЙИ ЯНЗЫ ААЖЫ-ЧАҢ

Кады чораан ийи кижимниң каттырынчыг үскүлежишкенин база катап көрдүм. Мээң ол хире дааштыг бадып келгеним ол чүве ийикпе, Андрей Андреевичиниң уйгузунун сергээ ол чүве ийикпе, кээримге дораан-на тура халыды.

— Ам база-ла чүгүртүп олурар бис ыйнаан, Айыраа — деп, эзевишаан, Андрей Андреевич чугаалай-дыр.— Кончуг берге орук болгай бо. «Волга» чүгүрүп турар чүве болза, ийи шак четпейн кире халды бээр, былгырым-даа четпес чер-дир ийин.

— Мындыг кадыр-бертке аъттан кедилиг чүве бар бе? — деп, Андрей Андреевичиниң күзели-даа деък боттанмас боор деп бодалымны чугааладым.

Андрей Андреевич хевин кактангаш, ишкээр көрүнгөн соода, кезек када ыт чок тура, шооткан аянныг сөгледі:

— Күш-дамырың сайзырадып ап тур сен бе, оол?

Мен база кайгай берген тур мен. Севек ийи холу-биле ийи төжектиң бажындан даяныпкан, буттары элий-селий караңнадыр чайганган тур.

— Күш-культуралап тур сен бе?— деп, Андрей Андреевич катап айтыргаш, харызын манап тур.

— Шалыңымны чыып тургаш, шак мындыг чадаг-тергеден садып алгаш, шак мынчаар сыыладыр халдып, шак мынчаар сыгырып чорзумза! — дээш, Севек өрү көрүп алгаш, буттарын база катап караңнатпышаан, чылгы бөлгөн чылгычының сыгыдын аянны кончуг сыгыргылады.

— Баштак-ла, баштак джир, та баштааң ындыг, та бажың хозу ындыг чүве ийикпе, билбес мен — деп, Андреевич дузап кагды.

Ийи кижим кыржы бээр, чок болза казырт кылдыр сегир-жип алыр болду бе, оларны канчап оожуктурар чоор деп бодап тур мен. Чок, бо черниң улузу далаш-даа эвес, изиг-даа эвес улус бооп-тур. Севек мээң аъдымны эзертээш, ооң соонда бодунуң аъдын эзертей каапты. Бо удаада Андрей Андреевич соннап калган, бис мурнап аъттаныптывыс.

— Кудургайдан кортпаңар, эмчи, аъдыңар кудургалап каан мен — дээш, Севек-даа караңнадып-ла кагды.

Чедер черге эрте четкени дээр дээн ышкаш, мээң аъдым демгизинден-даа ылгын апарган, борбаннадыр челип-ле олур. Аъдымның чоруур аянын бодаарымга демги-ле дөвүнчүк куду кайтыккан чадаг-терге дугайында бодалым сагышка ки-

рер, Севектиң домаан дыңнааш, иштимде элдепсинип-даа чор мен. Севек ону кандыг уткалыг чугаалааны ол? Бо чиктиг таныштың сагыжында кандыг чажыт, кандыг солун чүүлдер барыл?

VIII.

МАРГЫЛДАА

Севек ам булутче-даа кылчаш кынмайн, хая-даа көрүнмейн, шала күдүйүпкен тутсуп-ла олур. Орук шала кудургайлаан, ынчалза-даа тайга тазындан үнмээн, кончуг узун тайганың кырлаңын уннаштыр хап олур бис.

Севек часпаан болду. Ооң далажып чораанын бадыткаан дег, дээрде булуттар дүргени кончуг диргелип, карангылап, бүргөп келди. Тайганың соок хады сыыладыр хадып, арын-башты соолаңнады үрүп эгеледи.

Андрей Андреевич кайда эвес, канчап чор ирги дээш, хая көрнүрүмге, киживис көстүп каап, чидип каап чоруп-ла олур. Манаар дээш, бир тап бергеш, соксап кагдым. Эр кижини канчаар чоруурун боду-ла билир ыйнаан, шынында мен аңаа кандыг дуза чедириптер ийик мен, ынчаш!

Бо кады чораан өөрүмнү иштимде бодап чор мен. Оларның аразында харылзаазы кандыгыл? Черле аажы-чаны ындыг улус бе, азы чүгле бөгүн мынчаар чайнажып, эви буступ чоруурлары ол бе? Андрей Андреевич «Волга» дугайын чугаалады, а Севек чадаг-терге күзөп чоруур болду, ол чүнү херечилеп турарыл? Андрей Андреевичиниң күзелиниң бедий бе? Севектиң хөңнүнүң бичези бе? Мынчаар база бодап келир мен: мындыг кадыр тайгага машина маңнап шыдавас, а тайга тазынга чадаг-терге чайлыг-ла чоруур. Ынчаар алыр болза Андрей Андреевич амыдыралдан хоорулчак, үндезин-дөс чок чүүлдер бодаар кижини апаар, а Севек шынныг болу бээр. Ол кандыгыл?

Бодалымның шынын көөр дээш, Севектен чүве айтырык-саарым кончуг. А кижим мени аңаа чедирбес. Дүргедээримге, амыраан чүве ышкаш, чүгүртүрү дам баар. Оожумнаарымга, база-ла аъдының дынын тыртып чоруур. Ынчалза-даа дээрниниң байдалын көргөш, арай далажып, шыдаар шаам-биле тутсуп-ла олурдум. Ол хиремде-ле Андрей Андреевиче тыртылыксаарым база кончуг. Ол бисти чүү деп бодаарыл?

Бир ыйгылакче киргеш, элээн терең оъттуг, сыстып чыдар суглуг черни эрткеш, ийни өрү үнүп орувуста, соовуста эживис аъдындан дүжүп алган, хол булгап кый дээн тур.

— Севек, доктаап көрүнерем, эживис кыйгырып тур — деп, чугаамны хат үзе хаптарыйна дээш, бар-ла шаам-биле алгырдым.

Кижим хая-даа көрүнмейн, холун чаңгааш, дөштү өрү чүгүртүп кагды. Ындыг-даа чүве көрбөөн мен! Эжишкилер аразынга эп хажый-даа бээр-ле чүве, а мындыг боранда, мындыг ээн тайгага ынчаар маргылдажып чораанын көрбөөн мен. Севектин ол чанын хүлээр аргам чок болду. Ынчангаш девир-жип чүткөөн аъдымны арай боорда тыртып алгаш, дедир эгеш, Андрей Андреевичиниң дүшкөн черинче челдириптим.

А Севек ыт чок маргылдаазын уламчылап чорупту.

IX.

ИЙИЛЭЭН

— Орта кижип боор бе бо? — деп, Андрей Андреевич хараадаан-даа, муңгараан-даа чүве дег, куду көрүп алган тур.— Кайын орта чүве боор бо! Тайга кыры шуурганнай берген-дир, үжелээн үш тарай аза бээр бис, аязырын маңаа маңап алганы дээре. Оъттуг-даа чер-дир, каяа бир ыжыктан тыпкаш, аът-хөл дыштандырып аар-дыр. Кандыгыл?

Андрей Андреевичиниң чугаазы кижиниң угаанныг сарыылдыын, кажарын айтып, демин шала чигзинип чораан бодалдарымны арылдырыпты. Мен аңаа бүрүн каттыштым. Ооң «Кандыгыл?» деп айтырыы безин онзагай болуп, кады чораан кижизинге хүндүткелди сөглөп, сагышты чылыктырып келди. Мен аъдымдан дүжер дээш, кургаг дөңгөлчикке кожаланчып кээримге, Андрей Андреевич аъттаныпты. Аайын тыппайн баардым.

— Ыжык чер дилээр-дир ийин — деп, кижим тайылбыр-лады.

Кудулдур чортувус. Хаттың ындазында дыңзы кончуг боорга, аржылымны дыңзыдыр тыртынып, арным кагыспазып оралдажып чор мен. Аъдым эжиниң аайы-биле боду-ла бар чыдыр. Үр-даа болбаанда доктаай бердивис. Ээремчик дег, агбагар чолдак дыттың баарынга дүштүвүс. Ыяштың мадагар сыны Севекти сагындырып келди. Ол ам кайда чор ирги? Эстеп-хадаан тайга кырында азып чор ирги бе? Азы бертти шүүт чокка эртип алгаш, тыныжы ажый берген, аалдарже тутсуп бар чыдыр ирги бе? Аңаа баргаш, улуска чү дээр ирги? Даарта, сонгузу-хүн бистиң арнывысты канчап көөрүл?

Ыяш дөзүңгө боданып олурарымга, ыжык-даа, шөлээн-даа болду. Андрей Андреевич аъттарывыстың эзерин сойбайн,

төрөпчилерин олуй-солуй салгаш, эзенгилери-биле базырып, чаъска өтпес кылып кагды. Ооң оозун база-ла чөпсүндүм, ээн черни канчап билир, ыт-куш келзе, халдып ыңай-болур-даа апаргай-ла. Черле угаанныг кижидир деп бодадым. Мээң чанымга келгеш, дыт адаанда күзүрүмнү бөлүп эккээрге, кедергей чымчак олут апарган, кожаланчып олуруп алдывыс.

— Севек канчап чор ирги, Андрей Андреевич?— дидим.

— Кым билир ону, Айыраа, бажынче каккан инек дег, чөрүү кулугурну. Кай баарыл ол, дедир-ле эеп кээр ыйнаан.

— Аза бербес бе?

— Хо, ооң дээрге бо тайганы аң-биле дөмей билир болгай аан! Караан дуй шарып-даа кагза, аспас.

— Аалдарга чеде бербес бе?

— Харын бисти чектээн ужуру ол деп бодап ор мен. Чаңгыс кижиде кагар болза, аалдарда чүү боор, дораан-на улдап кире бээр.

Ол домак мээң хөннүмнү карартып келди. Хамык-ла чүвениң чылдагааны мен, мээң озал чорааным ужурунда аалдарга четпээн, чорук улузунга саат болган хевирлиг апардым. Арай хомудап, Андрей Андреевич мээң байдалымны билгеш, дүрген-не чазай чугаалаар болза деп бодап, үнүм үнместеп олур мен. Андрей Андреевич мээң оомну эскербеди. Чернин черинде чаңгыс-ла кыс кижиниң боданы бергенин көргөш, бир-ле чүвени сагыш арнып, соора билип алган кижиде ийикпе, азы хат оожургаш дээш, бүгү бойдус удуп, ыржым болу бээрге, сеткили хөөрей берген кижиде чүве бе, Андрей Андреевич хөлүн эртир сула баштактанып эгеледи. Хамык-ла чүве кемчок оюндан эгелээн, мен ону чогуур өйүндө эскербейн барыптыр мен.

— Чалгааранчыг-дыр, Айыраа, чаңнап олурбас чүве бе? Аныяк-даа-дыр бис, аксын адан тепкен бе, эрнин эңгин тепкен бе. Кудук-чайык чаңың кайыл, дунмай?— дээш, Андрей Андреевич сыйтыладыр каттырып кагды.— Күске-моортай дээш ойнай кааптар бис бе?

Андрей Андреевич оюнзак чаңныг, өде-чара кижиде деп билген мен, ынчангаш ооң аянын эдиртип, баштактанып удурландым:

— Ийи кижиде канчап ойнаар, чалгааранчыг-ла ыйнаан.

— Канчап чалгааранчыг боор, ылангыя мындыг чараш кыс-биле ойнаарга!— деп, Андрей Андреевич улам эресчиң олур.— Харын ийи кижиде ойнаарга эки-ле ыйнаан. Мен моортай болуйн, а сен күске бол, Айыраа.

— Мен таан-даа күскеден улуг мен ыйнаан — деп, баштак-биле харыыладым.

— Ындыг болза мынчаар-дыр — деп, Андрей Андреевич дораан-на илип алды.— Мен эр моортай болуйн, а сен кыс моортай бол, ойнаптаалы.— Моортайларның сывыртажып ойнаар үези база чоокшулап олурар, черле кончуг ханы ут-калыг-дыр.

Ала чайгаар-ла кедээр чылып алдым.

— Чүү дээринер ол, акый, орта кижн силер бе?

— Мынчаар таваржып келир салым-на ыйнаан, салымын-дан кым ояр боор — дээш, Андрей Андреевич шөлээн чоокшу-лап олур.

— Менче чагдаванар! Севекти кыйгырыптар мен.

— Хо, ооң дээрге ам бир аалда чеде берген, бир будун ханада теп алган, хойнуң чаглыг ээгизин таваар дайнап, хер-лип-көстүп чыдыр боор оң. Харын-даа өгнүң эр ээзи чок бол-за, ооң кайда чыдарын кым билир.

— Чугааңар кандыг кончуг ыят чок чүвөл?

— Бо тайгада сээң-биле бистен өске кижн бар эвес, аът-хөл, аң-мең, адыг-хайыракан сөс-домак билир эвес. А сээң-биле бистиң аравыска ялым чок анаа чугаа-ла-дыр.

Андрей Андреевич ээрги шог эник дег чөңгээлеп-ле олурду. Кажар домаа-биле чүве үндүрүп алыр дээрге, сүвүр мыйыс-тыг инек дег, кайы-даа талазындан чагатпас боорумга, ооң чөгели пат-ла төнгөн боор оң, ыттавайн барды.

Х.

ЧАЙЫК

Кезек када болза-даа кедергей кутту. Шыңаа чаашкыны дег, дымыраар боор ийикпе, аргамчы дег чинге агымнар үзүк чокка саарлып-ла турар болду. Бойдустуң болуушкуннары амы чок деп билир бис. Харын-даа сугнуң бусталырын, бу-луттуң тыптырын, чаашкынның дүжерин школага-ла билир бис. Ынчалза-даа чаңчыкпаан кижиге тайга черге дүшкен ча-йык сүртенчиг.

Эгелээни ышкаш, чайык хенертен соксай берди. Бойдус катап-ла ыржым баарды. Кезек када шимчеш дивейн олур бис. Дээрни көөрүмге, ам-даа булуттарлыг, шуут-ла дескиле-жи берген. Тайга бажындан соок хат хадып эгеледи.

— Че, хап олурар-дыр — дидим.

— Хоржок! Тайга кырынга аза бээр бис. Маңаа хонуп алганы дээре.

«Аза бээр бис» дептерге, Андрей Андреевичиниң өөдежогун билип кагдым. Ооң ындызын билбейн, Севектен чыдып калгаш, кайы хире часканымны миннип ор мен. Шиитпирлиг, берге өйде кижиниң мөзүзү ак саазынга кара будук-биле бижип каан дег, адыш оюунга салып каан дег көстүп кээр чүве чорду. Андрей Андреевичиден канчап ырап алырыл, Севектин аайынга кирбээн частырымны канчап эдерил дээш, чүнүң-даа аайын тыппайн, дүндерилдир-ле бодандым.

— Силер та канчалыңар, а мен хап олурайн дээш.

Домаам аянын дыка-ла шиитпирлиг кылыксаан мен, ынчалза-даа үнүм ындыг кончуг болбаан-на боор, Андрей Андреевич удур айтырды:

— Кайнаар баар сен, ынчаш?

Хары чежемейниң-даа хоранныг болза, ооң утказы шын. Шынап-ла кайнаар баар мен? Каая чедер мен? Чөрчүжүп, дедирленип чоруур болза, шынап-ла баш ышкынып болур. Кижиниң канчап барганын, чогуу чүү болганын кым чугаалаарыл? Шак бо дыттың ыргак-дагыр будуктары бе? Дамырак кара сугнуң шулураажы бе?

Сактырымга, мээң сеткилимге бойдус чайыындан-даа артык чайык дүжүп, бойдус бораңындан-даа артык бораан бораңнап турган ышкаш болду.

XI.

ХҮЛЭЭЛГЕ

Хонар дугайында бодал мээң бажымга-даа кирбээн. Бораңнап-даа турза, шоолуг орайтаваан, хүн эрте чүве болгай. Севектин чоруй барганынга, чаглыг ээги чип ораарынга база-ла бүзүрөвээн мен. Ол Андрей Андреевичиниң бодалы, мени коргудуксаан сеткили деп билип кагдым. Бир эвес аъттангаш, чаашкынның намдай бергенин ажыглап, орукту улап чоруптар болза, бир-ле черге Севек ужуражып кээр, харын-даа дыштыг черни белеткеп каан чадаvas деп идегеп эгеледим. Кады чораан ийи эжим ийи аңгы мөзүлүг, ийи аңгы чаныг улус деп билгеш, оларнын орукка канчаар чораанын, күш-хүнезининиң, дериг-херекселдериниң ылгалдыын бодал олуркара сугнуң шулураажы бе?

— Севек бисти каггаш баар хире эвес кижини, орукка дөмей-ле ужуражы бээр мен — дээш, туруп келгеш, хевим кактанып тур мен.— Чааскаан-даа болза, чоруп олурайн.

Чоруп болур турган, Андрей Андреевичиге ыттаваан-даа болза ажырбас. Ынчалза-даа мээң шиитпиримни ол канчаар

хүлээп алып эвес, оон чүвенин бир янзызы билдине бээр ча-
даvas дээш, өнөзин ыпча дидим. Шынап-ла, Андрей Андрее-
вич хөлзеп, дүрген-не удурланы берди.

— Чок, чок, эмчи! Мен силерни чорутпас мен. Багай чүве
болу берзе, кым харыылаарыл? Ол мээң хүлээлгем-дир.

Андрей Андреевичиниң дүвүрээни хөй чүвени сөглөп бер-
ди. Херечи чок ээн тайга дугайында кыжаныг, «аза бээр» деп
сөс кортпактаашкын деп билдинип келди. А кол-ла чүве —
мээң бодалымның шынныы. Севектиң бисти кагбазы илден
апаарды. Ам мээң хап олулар дээн шийтпирим чазыг чок
болган. Мен чоруптарымга, Андрей Андреевич база-ла олу-
бас дээрзи тодаргай. Ындыг болганда, ону биче шап кагбаа-
же хоржок, оон чүве улам-на тодарай бээри база чадаvas.
Сагыжымны билдиртпези-биле, оруктан далдараваан, боран-
дан кортпаан-даа чүве дег, холум дыргаан аштавышаан мын-
ча деп кагдым:

— Ам чаа-ла ууй-балай чаңыңар база силерниң хүлээлге-
нер чүве бе?

— Буруулуг болдум, Айыраа. Оюнзаам хөлүн эрте хона
берген-дир. Буруулугну бурган көрзүн дээр ышкажыгай.

— Че, ындыг болза ындыг-ла бооп-тур ийин. Силерниң ол
ёозажок чорууңар шак бо дыйтың адаанга-даа артсын —
дээш, базып чоруптум.—Ам мен хап олурайн, моон соңгаар
аксыңардан үнген хейни анаа салыптайн, алыс утказын бодап
сөглээр силер.

— Адыр, эмчи, биче маназа, аязы бээр ышкаш-тыр —
дээш, Андрей Андреевич чымчак саналдады, оон оозун чөп
деп билдим.

ХИ.

ТӨӨГҮ

Кезек када ыт чок олурдувус. Сөстү сөс-биле чазай сөг-
лээр дижири дег, Андрей Андреевич оожум төөгүп эгеледи.

— Чүве аайлашпас кижидир мен ийин, Айыраа. Чаңым-
даа багай эвес, арын-шырайым-даа шору-ла эр мен, төргүл-
төрелим дээрге шуут-ла суур чарты. А ол хиремде ынакшыл-
га чүве аайлашпас мындыг көңчүг бак салымныг амытан-дыр
мен ийин.

— Үези келбеди ыйнаан. Кат-чимис-даа болза быжар, сет-
кил-сагыш-даа болза быжыгар өйлүг чүве эвес бе?

— Черле шаа чедишкен чүве. Кыстар-биле таныжып-ла
аар кижидир мен. Меңээ-даа багай эвес, оларга-даа багай
эвес, анаа-ла болур...

— Мен база-ла кыс-тыр мен, а силерниң чаныңардан эки чүве тыппадым.

— Ол-ла харын!— деп, бир кижиниң октапкан чевин сегирип алган чүве дег, Андрей Андреевич улады.— Ындыг болур кижидир мен... Сенден чажыргаш канчаар мен, көрген-даа кижидир сен, Айыраа. Мындыг боор кижидир мен, та канчаар амытан мен ыйнаан... Ынакшыл дээрге кижидир амытанның чайгаар амыдыралы боор чүведир...

— Бодун туттунар херек — дээш, менче кажар арга-биле— кижиниң кээргээр сеткилин дамчыштыр халдап олурарын билгеш, үзе шаап кагдым:— Че, болзун. Өске кым-бир кижиге чугаалап бээр силер, менээ солун эвес-тир. Кымга-даа чугаалавайын, бодунар дужунарда бодаар болзунарза, улам эки.

— Мындыг мунгаранчыг төөгү-дүр ийин бо — деп дооскаш, Андрей Андреевич улуг тынды.

Чамдыкта кижиниң сагыжынга элдеп чүвелер кирер, дең-невести деңней берген болгулаар. Бир-ле катап менээ бир оол чагаа бижээн. Оозун, машинага кактыргаш, чоруткан. элээн хөрлүг боор деп бодады ыйнаан. Аңаа «төөгү» деп сөстүн кудуруун этпээн, ынчангаш «тоогу» болу берген, баарым каткыже каттыржык мен. Андрей Андреевичиниң төөгүзүн дыңнаарымга, ол таварылга сагындырып келди.

ХIII.

СЕВЕК

Аъттарывыстың бирээзи ораныпты. Далайга пароходтун медээ чырыткызы дег, орукка машинаның эдискизи дег, тайга черге база бир медээ ол болур чүведир.

— Кижидир кел чоруур-дур — деп, Андрей Андреевич улгаттыр чугаалады.— Аңчылар бе дээрге, эрте-дир, иви көрген кадарчы боор, бисти бир-ле черге чедирер-дир, дунмай. Аът аътты эндээр эвес.

— Аң эвес ыйнаан?

— Адыг-өгбе болза хояр, өске аң болза база хояр, чыдырыгаар, бо-даа черле аъттыг кижидир боор. Маңаа-ла келир болгай, бо дээрге өртээл-биле дөмей чер чүве. Мээң төрелим эвес болза, таныжым, идегелдиг кижиге дужар-ла-дыр бис.

Ийни белдире аъттыг кижидир челдирип бадып олур. Чазадак чараш олудундан болгаш бүгү хевиринден Севекти танып кагдым. Үрде душпаан төрөөн акым ужуражып келген ышкаш, оон келгенинге билинмес-ле өөрүп, адыжым безин часкай каапкан болдум.

— Бо эр ам база-ла элейтип эр, чүнү канчаар дээн болду?— деп, Андрей Андреевич сеткилин чажырбайн хыйланып кагды.

— Оода-ла Сарыг-ыяшче кире бербес, элдептиг кижидир сен але, эжиккей — деп, Севек келби-келбишаан-на Андрей Андреевичиниң кырында барды.— Мен силерни ынаар дилеп чордум. Ам манаа бичии-ле үр турар болза, ат болур. Аъттанып турганы дээре, чоруктуң деги херек — дээш, менээ ужурун тайылбырлай-дыр:— Шоолуг эвес чааптарга безин улус бээр келбес чер болгай бо, эмчи. Бо тулаа шуут-ла чер-чери-биле чиндирей бээр, бо ийлерниң довураа сойлуп бады баар. Моон биче-ле ыңай чортар болза, сайынга киир сөктү берген ийлер көстү бээр.

— Кургаг чер тып алгаш, кончуг чайыкты аңаа эрттирливис — деп, Андрей Андреевич ындыг-ла дидим эвес агартына-дыр.

Севек ону чер алыспады.

— Амдызында күзүрүм кырында турар-дыр силер, а адаан казар болза, суг сыстып келир. Көрүнер даан, эмчи.

Холум-биле күзүрүмнү оңгаштай эжишим: онгарны суг дола хонуп келди. Андрей Андреевичиниң девидээни кончуг, аъттарывыс дүргени кончуг базыпты. Ояр-кыяр арга чок сугну сүспүшаан, Севекке бүзүревейн турганымга эгенмишаан, аъдымче базып кагдым.

— Адыр, эмчи, силер маңаа олуруптунар — дээш, Севек бодунуң аъдындан дүжүп берди.— Чаашкынны мен чүгээр черге эрттирдим, эзери кургаг чүве.

Ооң саналын хүлээп алдым. Шыырныккан аъттар тынындаа тырттырбайн, ийни өрү ылгыны кончуг чоруп орлар. Андрей Андреевичиниң чугаалааны дег, бо тайганы аң-биле дөмей билир Севектен карак албайн, ээгип алгаш, ызырты-ла чоруп ор мен.

XIV.

ДАШ-ОВААЛАР

Баштай-ла үнгенивис ышкаш, үжелээн ынчаар-ла чоруп ор бис. Дөштү үнгеш, сырый туман дуй алган тайга тазынга келгеш, барык-ла орук чок черлеп чоруптувус.

— Дедир эггеш, Сарыг-Ыяшка барып, дүн чарып алганывыс дээре эвес бе, Севек?— деп, Андрей Андреевич дөмей айтырды; дуй тырткан борандан кортканым-на ол боор, мен база-ла ооң талазында чор мен.

Севек олче көргөш, ыттавады. «Душ бооп көрүнгөн чадавас, хатка дыңнаваан боор» деп бодааш, ол айтырыгны каттапгаар деп чорумда, эживис мурнапты:

— Кара-Мөөрүкке четкени кедилиг болгай аан!

Тайга сирти-биле чоруп орувуста, хат дыка дыңзып, соогу сүргей кыннып келди. Хевимни шыдаар-ла шаам-биле дуй тыртынып алдым. Севек бир-ле чүве чугаалаан соонда, Андрей Андреевич мээн-биле кожаланчып, хаттың кагар уунда чоруп чор.

Орук көзүлбес. Бирде-бирде сагыш дедирленип, чаңгыс черге долганып турган ышкаш сагындырып келир. Бораан улам кедерээш, шуут-ла чаап, өл хар-биле холушкак чаъс дүжүп келди. Севектиң канчап орук тып чоруурун пат-ла кайтадым, ынчалза-даа удаваанда орукка дөмейи кончуг дашоваалар таваржып чоруурун эскерип кагдым. Севек ооң чанынга доктаай дүшкөш-ле, уун көрүп алгаш, бурунгаарлап чоруп олурар болду.

— Бо черниң чурттакчылары шагдан тура-ла оваа демдектерни кылып келген — деп, Андрей Андреевич ээгий келгөш чугаалап, сеткили хөнүгө берген чор.— Оларны чылдыңна чаартып турар. Чорук кижизи доктаап, овааларны эде чыып каар ужурлуг. Ылангыя ырак хонаштарга турар улус ону кончуг сагыыр. Чайын бораанда-даа, кыжын шуурган-дүвүде-даа овааларны билир кижии аспас.

Чүдөрээн тайганың коргунчуу аажок, туман, хат, чаъска кижии аймап каар чүве чорду. Ынчалза-даа ооң кортпас кижилер-биле кады чоруп, оларның чугаазын дыңнап, амыдыралдың кандыг-даа байдалда токтаавас күжүн бодааш, кижиниң сагыш-сеткили чоргаарап келир. Ынчангаш омак сергээм кончуг хап ор мен.

Ийи шак ажыг чоруп келдивис. Хенертен Севек хажызынче ээпти. Аштаттынмаан морзагар-морзагар даштар кырлады каккаш, кезек пөштүг ыйгылакка үнүп кээп, ооң чаглааның адаанче кирип келдивис. Бораан үргүлчүлевишаан, амында ыжык болгаш ыржым шөлээн ышкаш кылдыр сагындырды.

XV.

КАРА-МӨӨРҮК

Өл хар холумак чаъс дүшпүшаан.

Кара-Мөөрүкке келгөш, баштай-ла хорум аразында кара сугга доктаадывыс. Севек оон ижип алды. Сугну кешкөш, чолдамыргай кара-кара пөштер аразы-биле чоруткаш, бир аяң

кыдыынга дүштүвүс. Эзерлеривисти эң улуг пөш адаанга сойгулап кааш, аъттарывысты аянга оъткарып кагдывыс.

Андрей Андреевич биле бис пөш дөзүндө олур бис, а ооң аксының байбаны дораан-на көстү берди. Севек кедээр маннаш, будук-садык эккеп, одаг кылсып үндүрүптү. Ооң соонда пажын алгаш, ишкээр маннады. Андрей Андреевич ону көргөш, арай боорда шимченип, догана эдипти. Севек суглап эккелгөш, пажын тиккөш, таалынындан эът уштуп дүлө берди. Кедергей-даа семис хой ээгилери дивес силер бе!

Ыжыкка таалааш, кайда келгенимни, канчап чоруурумну уттупкан мен. Севек өл будуктар кезип алгаш, хат келир угну дуглап, чартык чадыр туда кааптарга, мырычай-ла магалыг апаарды. Чаглыг ээгилерни чигөш, оонак далган урупкан мүнүнү ишкөш, шуут-ла аалда чүвө ышкаш болу бердивис. Севек мүннүң артыын аяктарга кудуп кааш, дагын суглап, шай база хайындырыпты. Кайгамчык-ла чүвө болду, ындыг солун ужуралга кым таваржып чораан боор!

Тодуп, чылыгып, ыжыктанып алган улус чүнү канчаар боор, чартык чадырывыс иштинге дыштанып чыдыр бис. Өске кылыр чүвө бар эвес дээнзиг, ийи эжим база-ла аас кагжып эгеледи. Мен эзерим сыртангаш, төрөпчим дөжөнгөш, караам шийип каап, улузумну дыңнап каап чыдыр мен.

Севектин үнү үнүп келген, эжин кыжырып, дузап-ла олур.

— Кончуг чаашкын эрткен чүвө, эмчини эки-ле камгалаан-дыр сен, аа, тала?

— Хүлээнгени күштүг-ле болгай — деп, Андрей Андреевич харыылады. Ооң арны-даа кыспады, менче-даа көрүмеди, иштимде дыка-ла хомудадым.

— Хирези ындыг ышкаш-тыр, тала — деп, Севек каттыра-дыр.

Чүвени кончуг дүргөн уттуптар кижилер бар боор-дур ийин. Андрей Андреевич Севекке удур халдап олур:

— Чадаг-тергелиг болзувусса, аалдарга шагда-ла чеде бергөш, чымчак кудус кырынга чыдар боор бис, аа, Севек?

— Кижичулаар чүвө ол эвес-тир ийин, тала — деп, Севек дорт-дорт харыылап олур. — Бистин тайгавыстың орук-чирийин чадаг-терге чүгүрткү дег арыглап каапса, аргыжылга алгыыр деп бодун билер сен... Алдын-сарыг таңдым, кара-кара мөөрүктерим ачылыг болгаш байлак-ла болдур ийин! Сыын эткен шырыштарга амгы шагның радиоприёмниги ырлап турда, шыырак, күдер эрлер чадаг-тергелей бээри бөгүн-даартаңың херээ-дир оң!

Севектин ийи төш аразынга будун караңнадып, чадаг-терге тепкен кижичи өттүнүп, күзелин сөглөп турганын ол-ла хе-

вээр сактып келдим. Черле кижн сагыжындан ыравас чүве! Чаш уруг дег, сеткилин чажырбайн чагнап чоруур бөдүүн кижинин арыг, чараш чанын бодап, ооң ийленип чыдып алгаш, кижн-биле чугаалашпышаан, ыаштан бир-ле чүве чазап олу-рарын көрүп, бир-ле чүвени кылган, бүдүрген чоруурун мага-дап ханмадым.

XVI.

ДҮНЕ КАДА

Кара-Мөөрүк караңгы дуй ап келди.

— Эмчи, силерни кортпайн, удуп, дыштанып алзын дээш бо ытты берейн — дээш, Севек чазап алган чүвезин сунду.— Чаныңарга баглап ап көрүңер... Чонааңарда чоорган кады салып каан мен, алгаш шугланып алыр силер.

— Четтирдим, Севек акый!— деп, өөрээн дүлүүм-биле ал-гыра аарак харыылааш, чүгүрүп чоруур узун дурттуг анчы ыттың дүрзүзүн алгаш, кады чораан өөрүмнүн аяны-биле Андрей Андреевичини одап кагдым: «Мындыг, ыттыг кижн шөлээн удуп болур-дур, кижнже адыг-хайыракан-даа кайын чагдадыр бо».

— Ындыг-ла болзун ам!— дээш, Севек чартык чадыры-выска шала куду ийленип чыдып алды.

Эң бедик болгаш кургаг черде мээң эзеримни салып каан; ол чоғум мээң-даа эвес, а Севектин демги солупкан адынын эзери-дир ийин. Чаңгыс кыс кижиниң эргези улуг-ла чүве ыйнаан дээш, чонак карттаан чоорганы ужулгаш, бүдүңге шугланып чыдып алдым. Ырак эвесте Андрей Андреевич үзүк-үзүк тынып чыдыр. Удуй бергенимни бодум безин бил-бээн болдум...

...Бир-ле аар чүве мээң эктимге дүштү. Билип чыдарымга, Андрей Андреевичиниң холу болду, а боду каргырадыр хаа-рыктап чыдыр. Ам канчаар боор, оожум чайладып кагдым. База-ла удуй бердим. База-ла хөрээмде аар чүве билдинип, изиг-изиг хат хадып тур. Оттуп кээримге, Андрей Андреевич болду. Ону ырадыр идиптим. Бүдүү ковайып көөрүмге, Севек база-ла одуг ышкаш тынып чыдар болду.

— Севек акый, ыдым ээргеш, мени удутпайн-дыр, адыг-хайыракан-даа кел чыткан ышкаш, коргунчуу сүргей чоор — деп, элдээрти чугааладым.— Силер бээр чоокшуладыр чыдып ап көөр силер бе? Андрей кижиге болушпас кижн-дир, удуп чадап чыдыр мен.

Та чүге ынча дээн кижн мен ыйнаан, бодум безин билбес-

тир мен. Уйгум-биле оон дээре арга тыппаан кижн боор мен ийин он. Севек мээң аайым-биле тургаш, Андрей Андреевичниң бетин орта чыдып алды. Ырадыр «шөлүткен» эш аңаа гаарзынмайн чыткан боор, ынчангаш дыка дакпыш ышкаш болду. Кедээр чыдарын оралдажырымга-даа, аравыс хо-завады.

...Канчап оттуп келгенимни билбейн-дир мен. Чадырвыс алгый берген ышкаш болду. Шынап-ла, Андрей Андреевич чок, Севек биле иелээн арткан болдувус. Ынчан мээң амыдыралымга утгундурбас чүве болурун бодаваан-даа мен. Севектин даъс кара карактарынче тулдур кайгап, кыстарны дег, бопугур кызыл чаактарын сыйбай бээримни билбээн-даа мен... Амыдырал черле ындыг болур, даарта хүннү ажыр-ажыр бодап четпес. Амыдырал чуруп каан чурук дег эвес, бижип каан чагаа-даа дег эвес...

Эки кижн өлүрүнүн мурнунда аажы-чаңы кажангызындан-даа артык чараш болур дижир. Чок, эки сеткилдиг кижн кезээде, базым санай, шимчээшкин бүрүзүндө чараш чоруур. Бис аңаа чаңчыккаш, допшулуур кылыр эткир ыяш биле анаа ыяшты даштындан ылгап шыдавазывыс дег, кижиниң хүн бүрүдеги чаңчылдарын-даа, ылгалдыг мөзүзүн-даа эскербес бис. Севектин сагыш-сеткилиниң байлаан, ханызын болгаш арыг-чаагайын сөөлүндө кээп билген мен. Үжүк танаан, үжүглөп номчаан оолдуң баштай душкан тоолун магадаары дег; кезек сарыг ыяшка көшкөн өөр диинге душкан аңчының амыраары дег; өскөн черинден ыракка чораан кижиниң кадыр артынга ээп келген өйүндө өөрүүрү дег, бодумга эң чоок болгаш төрөл чүректи магадалдың, ынакшылдың болгаш аас-кежиктин долузу-биле хүлээп алган мен.

Севек бодунуң бүгү амыдыралын ажыл-херек кылдыр көрүп, төрөөн черин чаартыр, олче кижилерни хандыкшыдар деп санап чораан. Севектин чаңгыс-даа үнелиг бодалы анаа домак болбас, кижн сагыжындан ыравас кандыг-ла бир чурумал болуп, хөрлүг кылдыр илереп чораан. Бичезинден-не эрге-час-сыг болгаш, улустуң караа бодундан ыравазын деп бодаар, сактып четпес тывызык төл дег, оң чаңы ындыг деп баштай бодап чораан мен; ынчалза-даа ол ындыг эвес, а кижиниң доктааттынмас чурумалдыг сеткили болду.

Ол ышкаш кижилер амыдыралды оюн кылдыр көрбес. Эдилелдин шынарын бодавас бызаңчының дүрүзүн торгап тургаш, Севек эң-не дээштиг чугаа эвин тып, ону ажыл деп көрүп чораан, чүгө дизе анаа сөс дыңнавак кижилер өлүр шооттурарындан коргар; чадаг-тергелээн кижн өттүнүп тургаш, Севек база-ла бодунуң сеткилин үзе сөглөп, ону ажыл

деп санап турган, чүгө диге төрөөн тайгазының дугайын кандыг-даа өйдө күзөп, кижилерни олче, ооң чаартылгазынче хандыкшыдарын күзөп чораан. Ол мени үдөп чораанын ажыл деп санап чораан, чүгө диге кижилер берге чүүлдерни богтарының караа-биле көрүп, холу шылааже тудуп, буду турупкуже басып тура билип алып, чүвениң бергезинге ындыг байдал-биле ынакшыыр деп билип чораан. Севектиң карактарына кижиниң арыг мөзүзү, ооң амыдыралга ынакшылы, чоок кижиниң чанында олураарына өөрүшкүзү, радиода Москваның шагының кагарына чоргааралы, империалистерниң чимзенишкиннеринге килеңи — байлак сеткилдиң бүгү талалары илереп турган деп бодаар мен...

Севек биле бистин ооң соонда ужурашпазывысты ынчан билбээн мен. Кызылга дарый ужуражыр бооп дугурушкан улус бис. Ынчалза-даа мени кожа республикаже төлээлер-биле кады чорудупкан. Ол аразында Севек шеригже хапкан. Хүн-даа үнер-ле — чагаа-даа келир-ле, тынар агаар дег сергедип, изиг тыныш дег чылдып келир мындыг турду. Бир-ле хүн чагаа читкен, сугдан уштуп каан балык дег, кударалым хайнып, бергедеп турдум. Удаваанда Севектиң араан дугайында чагаазы келген. Ооң соонда ону орнукшуткан дугайын өөрү бижээн... Мен ооң мөчээнинге бүзүрөвөс мен...

Севекти үргүлчү дириг кылдыр бодап кээр мен. Мээң сагыжымда Севек хүн үнер чүкче көрүп чораан ышкаш. Кадыгының дорайтаан хүннеринде безин ол кижике жежээки хаяаже көрүнмейн, амыдыралды хайныктырган хүннүң үнүп келири данче уткуй көрүп, ооң чок черинге-даа болза чаа-чаа чүүлдер туруп кээр деп бүзүрөп, ол чаа чүүлдерни манап чораан дээр мен. Ооң караанга төрөөн тайгазы, ооң аң-меңи, берге оруктары болгаш ол берге орук-биле эрткен эрестиг кижилер көстүп турган боор деп бодаар мен...

XVII.

ЧОРУПТУВУС

Севек оттуп келди. Андрей Андреевичиниң чогуңдан коргуп, чүү-ле болчук ирги деп, хөлзей берген мен. Севек мээң айтырымны дыңнавады ышкаш. Ол тургаш, одагны одап-каш, пажын туткаш ыңай болду. Кара сугже бар чыда аъттары көрүп четтигипкен. Шай хайнып турар аразында кайгап чугаалады:

— Эживис чок-тур. Аьдын мунуп алган. Боран чүгээр

боорга, бисти каггаш, чорупкан-дыр ийин. Аза берзе кончуг-дур ам...

Чемненип, киживисти манап олур бис. Сураг-ла сураг.

Чер кыры чыраан. Хөвөң ышкаш, хоюдур савааштап каан хой дугу-даа ышкаш, шагжагар туман көжүп, каракка көзүлдүр буруладыр дойлуп тур. Хүн көзүлбөзө-даа, ооң чыры билдинип, хамык ыяштар кайыын бээр көстүп тур.

Севек аъттарны эзертеп кааш, одаан чүшкүрүп, шайын чылдып, элээн манады-даа. Ооң соонда:

— Хап олураалы бе? Сынны элээн кырладып алзывысса, оон ыңай орук тас, бисти кандыг-даа бораң доктаатпас. Эживистиң изи-даа көстү бээр — диди.

Кадыр-берт мөөрүккө чоруп ор бис. Бир-ле черге малгашка аъттын чаа изин эскерип кагдывыс. Севек чүвө ыттавады, ынчалза-даа иштинде дыка өөрдү ышкаш. Ол ис ийи-үш даа көзүлдү. Эживис берге орукту эрткеш, чайлагже хап кире берген-дир деп, мен безин эскерип кагдым.

Севектиң амырап чоруурун канчаар силер! Эрестиг сыгырып, эзериниң кырында артында-ла бедий берген, эргелигчымчак көрүжү-биле мени сыйбап, экер, чазадак олуду-биле магададып чор. Кара баштыг кижини Андрей Андреевичиниң менти-чаагай халдып бар чорууру дээш ол хире өөрүп болур-дур деп билип чордум. Ийе, Севек-даа кайгамчык-ла кижини!

ХVIII.

ХАРЫЫ

Оглум, сээң айтырбаан айтырыыңга харыым бо-дур.

Империализмниң чимзениишкиннеринге согуушкун бээринин, социализм херээн, улуг Төрээн чуртту камгалаарының дайынчы туружун ээлеп тургаш, Севек маадырлыгы-биле мөчөөн деп, ооң халажып келген эжинден сөөлүндө дыңнадым. Үези чедип келирге, сен ооң орнун ээлээр сен, сеңээ бүзүрээр мен, оглум.

1966—68 чч. март—октябрь

Биче-оол ОНДАР

АЛДЫН-ООЛ БИЛЕ ЭНИКПЕН

ОЛЧА

Ачазы кажааның аксын ажыдыпкан. Ышкам, шык бус дашкаар бүлгүрлүп, эргин бажында шогжагар, чемдик хырааларны чылгап, эстип чидип турган.

Чылыг кажаазын каггаш, даштын соок харже үнеринден дидинмейн, өшкүлөр кажаа эжинде тырлып, иткилежип турган. Артындаалары чаа туруп турар хевирлиг, азыржып, бышкыржып, хөлзеп эгелээн.

Кара баштыг, шиш мыйыстыг, безерек кулактыг улуг ак өшкү черни чыдыргап чоруй, өрү халааш, даштын дыка ыракка барып тура дүшкеш, эдип-эдип ыңай болган. Өске өшкүлөр эжин өттүнүп, дывыржып үнүплеткен.

— Кажаага өшкү чыдып калбазын, көр, оглум — деп, ачазы чугаалаан.

Өөрөнгөн Алдын-оол өшкүлөр-биле карыштыр кирген, кажааның ырак азыгларындан эгелеп, арткан өшкүлөрни хоюзуп, сүре берген. Бичии кымчызы-биле ак алгы шээжимээнин эдээн дазыладыр хап, былгыргылап, ырлай аарак дешкилеп маннап турган. Ооң уш-баш чок улдай бербезин билир болгаштын, өшкүлөр коргуп, деспейн чүгле орук чайлап берип, тап-билээ дашкаар шуужуп турган.

Кажааның эжии эргинден эргинге чедир чүгле ийи метр ажыг. Олап дөрт чүс хире өшкү үнүп турбужеге, дүп-шаг болур.

Ада-иези-биле дөмей, Алдын-оол база өшкүлөрни барык

шуптузун таныр. Дыка хөйүнүн адын билир: Дезиг-Калдар, Ээр-Мыйыс, Хая-Кырлаар, Мончукпан, Дөңгүр-Ак дээш-ле баар. Кыштың узун кежээлеринде ол малчын өг-бүлөде кижилерниң чугаазын дыңнаар болза, билбес кижиге аайы тывыл-бас ийкпе чаптанчыг апаар.

Азы:

— Мончукпанны көрдүң бе, оглум?

— Даштын кел-ле чыдыр...

Азы:

— Авай, Дөңгүр-Актың хары кажыл?

— Алды-ла ыйнаан. Сээң-биле чажыт ышкажык...

Азы:

— Хая-Кырлаар суглар Кызыл-Бут мээстеринче узудай берген. Пат боорда бадырдым.

— Ол канчаарлары ол? Сээдең чүве ышкаш...— дээн хевирлиг чугааларны эпти-ле дыңнап болур.

Бөгүн Алдын-оол өшкүлери база ады-биле адап, чылыг, сургаал сөстери-биле үдеп турган:

— Өшкүлөр баштавас сен, көрдүң бе, Хая-Кырлаар! Кадарчының ытгазын дээн черинге чоруур-ла болгай... Мыйыстыг-ла мен дээш, эш-өөрүң үзер сен бе, Ээр-Мыйыс? Дыка кедерээр болзунза, мыйызынны хирээлеп кааптар мен.. Чолдак-Кулактың чоргаарын аа, эштер! Кижиге безин көрүнемес...

Хая-Кырлаарның чоогундан ыравас кезек өшкүлөр кажаның артыкы ханазының адаандан корзайтыр кожайгылаан хая чанынга хонган. Ынчангаш чоанаада өшкү баштаар хирезинде, ам хамыктың сөөлүндө апарганнар.

Өшкүлөр кидин-не оолдап эгелээн болгаш оларның алгыкышкызы иштин-даштын чиңейнип-ле турар. Алдын-оол ийи адыжы-биле кулактарын дуй туткаш, хөрүктөй баскылаптарга, кайгамчыктыг хөгжүм оон дыңналыр.

Өшкүлериң соондан үнгеш, Алдын-оол кажая аксынга тура дүшкен. Сактырга, бир-ле черде анай алгырган ышкаш болган. Ынчалза-даа херекке албаан — үгекте анай деп бодаан.

Ачазының өшкүлери кырлаң ажылдыр сүржүпкеш, кажая дөрү-биле маңнап чанып орда, демги-ле анайның багайзы-маар үнү база катап дыңналган. Ырак-ла чер иштинде-даа ышкаш. Ынчаарга үгекте чаш анай чогуң, бо дүне төрөөн беш анайны авазы бажында апарганын Алдын-оол сактып келген.

Оон долгандыр маңнааш, катап кажая эжиинге келген. Анайның үзүктөлчөк, кээргенчиг үнү корзаң хаялар чанында дыңналган.

Чеде бээрге, улуг даш баарында өшкүлериң үгектеп

каан оңгарының мырыңай дүвүнде хензиг кара чүве шимчеп чыткан.

Алдын-оол дискектенип олурупкаш, ылбыргай чаш анайны ийи холдап, аяр көдүрүп келген. Иези ону оода-ла кургадыр чылгаваан-даа болган.

Алдын-оол олчазын туткан ояр бажыңыңга эккелгеш, плита-суугу чаныңга салып каан.

— Дезиг-Калдарның оглу-дур. Ийистеп алганда, бирээзин хозар мал болбас ийикпе черле — деп, авазы бүзүрелдиг чугаалаан.

ЭНИКПЕН

Алдын-оол аскыдан артык инчеекти дүжүргөш, анайын орта суккаш, суугу аксыңга дөгөп, думчуун сы тутуп, чыпшыңган өдек-чамны аштап орган.

Оон сакпыңга сүт чылыткаш, шилге кудуп, эмискик кедиргеш, анайның аксыңга чедире берген. Оозу эмер сагыштыг болза-даа соруп чадап каан.

Элээн көрүп ора, Алдын-оолдуң авазы чугаалаан:

— Иезин эммээн чүве өзээнниге берген-дир. Каям, аксынче кудуп берээли, оглум.

Алдын-оол анайның аксын эптиг, камны-биле ажыда тыртып бээрге, авазы сакпында сүттү омааштааш, кудуп орган. Анай бичии дылын кызаннадып, амданнанып чылгангылаан.

Дүш соонда ооң ээрип каан дег дыдырашсымаар дүктери шуут кургап, соңгадан бакылаан хүннүң кыйгак чырыңга чайынналып турган. Ырбыскын буттары-биле инчеек иштинге турупкаш, тендиңней аарак эде кааптарга, үнү ам ана мөңгүн конгулуур ыды дег чинге, чараш болган.

Эмискиктен катап-катап элээн ээпкен болгаш демги хоол-бургай хырны шору дөртейип келген. Ынчалза-даа чинге буттары шылаан боор он, сегели-биле чер шанчып, доңгая дүшкен.

Чонаада-ла даштыгаа ойнап хүнзээр Алдын-оол бөгүн шоолуг үнмээн: анайын ажаарыңга өйлөшкен.

Эрткен дүне төрээн анайлар бажың эжинде үзүктээн бичи кажажыгаш иштинде алгыржып, чамдыктары харын мырыңай дешкилежир чыгы туарын көргөш, Алдын-оол анайының база ындыг орлан-шоваа болбааны дээш, бүдүү хому-даар турган. Ынчангаш оозун катап-ла суугуга дөгөп, чылыг сүт-биле эмискиктеп эгелээр.

Анайы эң баштай бут кырыңга туруптарга, Алдын-оолдуң амыраанын канчаар! Оглунуң өөрээн алгы-кышкызыңга өске

өрээлге олурган авазы артында чожуп, сырбаш кылынган. А анайы кээп дүжерже, Алдын-оол бурт-сарт сегирип алгаш, хойнунга чайгап, даван-даяан, сегелин аяр суйбап, бертик-сынык чок бе деп, шаанга чедир шинчип көргөн.

Кышкы хүн даг бажынга саадап чорда, ачазы өшкүлөрүн өдекче киирип келген. Мал-маганның маалашкан-чиилешкен алгы-кышкызы мээс хойнунда кыштагны дыргын дола берген.

Аалдың ишти хөлзеп-ле үнген. Чаш анайларны иелеринге эмзирер, азышканнарны тывыштырар, хозар өшкүлөрүнү чучуулаар, тотпаан анайларны өске сүттүг өшкүлөргө чагыштырар — ажыл-ла эндерик.

Анайларны ыдып дооскан соонда Алдын-оол инчеекте анайын чүктепкеш, Дезиг-Калдарның бажыңга турган оглун колдуктапкаш, үне халаан. Дезиг-Калдар дезер хамаан чок, харын Алдын-оолдан анайын хунаап алыр дээнзиг, кудургайны куду маң-биле келген. Анайны черже салып бар чыда, Алдын-оол өшкүнү тудуп алган. Мээстерниң кадыр хаяларының аразындан тоттур ойттап алган өшкүнүң эмииниң саамчааны-даа аажок.

Дезиг-Калдар оглун эмзире бээрге, Алдын-оол инчеекте анайын база ыдыпкан. Ынчалза-даа дошкун өшкү дораан-на тепкиленип, ушта халып туруп берген.

— Дөмей-ле оглун эмзирбес, албыстыг өшкү-дүр, эштер!— дээш, Алдын-оол белеткеп алган дустуг суун анайының хокпалдайыңга чаапкан. Оон авазын өтгүнүп, аянны кончуг сөгедектей олурупкаш, чучуулап-ла эгелээн.

Чаш-ла төлдүң далдап турар
Чаржынчыг-даа малым-дыр сен.
Чаагай сүдүң эткеш, эмзир,
Чараш оглуң тодуп алзын.

Канчаар-даа эптеп-чөптеп, алгап-йөрээл кээрге, Дезиг-Калдар ийис эжи анайын чагдатпаан, харын Алдын-оолду доңгайты шелгеш, алдырбайн баар часкан.

— Оглун кааптарга канчап боорул? Оода аазы-биле эмзирер ышкакжык — деп шугулдавышаан, Алдын-оол анайын Дезиг-Калдарның бир эминге бүдүү чагыштырып алган.

Мал-маганын кажалап кааш, ада-иези бажыңыңга далган үскен быдаа хайындырып орган. Алдын-оол анайын суугу кыйыыңга эккеп алган. Эртен ону кажаа иштинден тып алганын дыннааш, ачазы чугаалаан:

— Эрткен дүне кажаадан беш анай эккелген болгай мен. Караңгыда мону эскербейн барганым ол-дур ийин. Сен таварышпаан болзуңза, хөөкүй ат болгай-ла.

Анайның каяа, канчаар чытканын Алдын-оол ачазынга база катап чугаалап берген.

— Барык халас өшкү тып алган кижидир сен, оглум. Черле малга салымныг кижидир болгай аан — деп, ачазы мактап чугаалаан.

— Өшкү эвес, серге-дир ийин. Улгадып келгеш, казыра дег боор оң — деп, Алдын-оол чоргаар хөөрөөн.

Тоттур ээпкен анай, ооң келир үзинин дугайында улустун чүнү чугаалажып оарын бичии-даа сонуургавайн, Алдын-оолдун дөңмээниң кырында таалап удуп чыткан. Улаараарыла ол боор оң, хоюг хүргүл дүктүг эриннерин эмчиннеткилээр-даа.

— Көрөм, ачай, чүнү дүжөп чыдар ирги?— деп, Алдын-оол анайын оттурбас дээш, аяр айтырган.

— Ээм-даа эки-ле-дир. Эндерик-ле сүт ээп алдым деп, амырап чыдары ол ыйнаан.

Ачазының чугаазы Алдын-оолга таарышкан. Шынап-ла анай ынчаар дүжөп чыдар болза, оон эки чүү боор ынчаш. Ынчалза-даа дүжөп чүглө эки чүвө кирбес ышкажык.

— Мен болза, авамнын тоолдарын дүжээр кижидир болгай мен. Бо анай Дезиг-Калдарнын тепкилеп, эмзирбейн турганын база дүжөп чыдыр боор—деп, Алдын-оол боданып чугаалаан.

— Ынчанмайн канчаар. Авамның-даа кончуун дээш, хомудап чыдыр ыйнаан — деп, ачазы чөпшээрешкен.

Алдын-оол анайын дең чырынынга топтап көрүп, демдектиг черлерин доктаадып ап орган. Бажында чуларланчак сарыг черлерлиг дээрден башка, ооң бүгү боду хөө дег кап-ла кара.

— Ыт оглу ышкаш, калдар анай-ла-дыр — деп, авазы дооратан көрүп ора, чугаалаан. Ооң чарашсынганын-даа, бактаанын-даа Алдын-оол билбейн барган.

— Ындыг эвес. Мен мону Эникпен деп адап алыин — дээш, тааржыр ат тып алганынга амыраан Алдын-оол ада-иезинче өөрүшкүлүг көргөн.

— Ыт эвес, ынчаар адаарга, чүдөк ыйнаан — деп, авазы ындыг.

— Харын чаптанчыг ат эвеспе оң — дээш, ачазы хүлүмзүрөөн.— Анай-ла бар болза, ады атсыг-даа, аңзыг-даа тургай-ла але, оглум.

— Эникпен! Аа, Эник!— дээш, Алдын-оол анайын эргеледирге, оозу дүште-даа чок удувушаан чыткан.

Быдаа эстинген. Алдын-оол анайын суугу чанынга, бусту бээр чүвө дег, кончуг камныг салып каан. Ынчалза-даа оозу дораан-на туруп келген. Кадыг шала кыры аарышкылыг болду ыйнаан. Ам-даа быжыкпаан дууглары-биле токкуладыр

базып, таварышкан-на чүвелерни дөгөрезин чыттап, шинчип чораан.

Дүвү-далаш чемненипкеш, Алдын-оол база-ла анайында барган. Чаа адынга чаңчыктырар, кыйгырарга харыылан турар кылдыр өөредир дээш, кежээни өттүр үрелдешкен. Ынчангаш бодунуң ойнаарактары-биле ойнаар-даа, авазынын солун тоолун дыңнаар-даа чай тыппаан.

Удуур шагы келгенде безин Эникпенин салбасташ, оруп берген. Ада-иези эвес болза, хойгарып алыр-ла чоор оң.

— Черле чер баарлыг адыгуузун канчап тоорул. Өөрүнүн аразынга салып каг — деп, ачазы сүмелээн.

— Хөөкүй доңа берзе? Анайлар базыпса? — деп, Алдын-оол кээргээн үн-биле удурланган.

— Өске анайлар канчап ажырбас-тыр. Кадыг-бергээ өөредир-ле болгай харын. Эмин эрттир эргеледип кааптарыңга, өдектен үнмес, өлүг сек серге-ле апаргай.

Элээн бодангаш, Алдын-оол анайын үзүк кажая иштинге хөөнчок аппарып каан. Орнунга чыдып алгаш безин удуп чадап, анайын бүдүү кыйгырып каап чыткан. Ынчалза-даа Эникпен өззиниң кыйгызын эскербейн, өске анайлар аразыңга чөпшүлү-биле чыдып алган.

А Алдын-оол анайының чүве билбезинге, ылбыргай чажыңга хомудап, андарлып-дүндерлип чыда, чеже боор, удуп калган.

ЧЫМЫШТЫГ ХҮН

Авазы баштай тургаш, отту кыпсып, шөйбелдир дүптүг пашты суугуга тиккеш, харны уруп каан. Ону дүүн кежээ ар-га чарыкта чүм черден ускан болза-даа, эрээн соонда суг кырыңга ында-кайда чамнар салдай берген. Авазы оларны шүүреп каапкан. Чыдын бодаарга, агы баштары болгу дег.

Ачазы аал үстүнде ой бажында улуг кара дашка өртеп каан аъдын чедип эккелгеш, бир демир-хууң эргискен суг-биле суггаргаш, сула уруп берген.

Шай эстингелекте үзүк иштинде анайлар оттуп келгилээн. Бирээни маанайндыр эде каапкан. Алдын-оол сырбаш кынып одунган дораан, мурнундаазы дег эзеп, херлип чытпайн, тура халаан.

— Чоп кончүг эртеледин, оглум? Шай-даа хайынмаан ыш-кажыл — деп, ачазы чугаалаан.

Алдын-оол хары-даа чокка идиктерин киир тепкеш, итээ-жимээн эштипкеш, үзүкке маңнай берген. Анайын дүктөш кылдыр көдүргөш, хырнын тудуп, думчуундан чыттааш:

— Аштай берген-дир. Иштинде чүү-даа чок — дээш дедир салып каан.

Оон дашкаар үнгеш, школада акыларының сургаалын ёзугаар, кырлаң кырынга маңнап баргаш, сула шимчээшкин-нер кылгылаан. Дөө шынаада соогу кончуг-ла боор он: шаңбус ана элегер көк. А мында соок шоолуг эвес, харын часкызы сүргей. Аалдың артында каътташтыр-каътташтыр улам бедээн даглар кышкы чывар-хатгы дозуп, кыштагны камгалап турган.

Бажыңынга келгеш, саваннанып чунуп каапкаш, ада-иезибиле кады чемнени шаап алган.

— Чаа, өшкүлөрни үндүрер-дир — дээш, ачазы белеткени берген.

Кажаны ажыдыптарга, өшкүлөрнүн башкылы одарлаар оруунче шуужупкан. А чаш анайлыгы үгек кажаны долганып, оолдарын көрбээн шаанда, чежеге-даа манаарынга белен хевирлиг, чиңейнчип-ле турган. А чамдык улуг өшкүлөр оглун эдерттип алыксааш, ол-бо ажытталып, кажарлап турарын көөрге, чаптанчыг-даа, чараш-даа.

Алдын-оол база дүүнгү чаны-биле анайын Дезиг-Калдарга дуюкаа чагыштырып алган. Эникпен бодунуң төрөөн иезинге бак көрдүрүп, оорланып чыдарын билбес, харын чоллак кудуруун ыят чокка хожуннадып, кызып-кызып когжап чыткан. Ону көрүп ора, Алдын-оолдун думчуунуң ишти саргып келген. «Күжүр-ле Эникпенни! Иезиниң хозарын-даа дүшке какпас, хоптактанып чыдарын. Адыгуузун мал-дыр ийин» — деп иштинде бодап орган. Сөөлгү домакты ол ачазының өшкүлөргө хамаарыштыр эпти-ле чугаалаар чугаазындан доктаадып алган.

Анайларны үзүп кажаалашкаш, ачазы өшкүлөрүн када-рып чорупкан. Алдын-оол оларны база-ла кырлаң ажыр хай дижип каан.

Оон авазы-биле ийилээн көк сигенни тудум-тудум кылдыр чинге хендир-биле боггулааш, анайлар үгээниң иштинге хере азып кааннар.

— Улуглары оьтка кире берген, дүгүн чулчуп кааптар, хоржок-тур — деп, авазы тайылбырлаан.

— Ам сиген чиир дээш, чулушпайн баар ыйнаан але, авай — деп, Алдын-оол айтырган.

— Ынчанмай канчаар ийик, оглум. Че, чанаалам — дээш, авазы баштай басыпкан.

Ынчаарга дүрген-не бажыңче барыксааш, баг быжыынга турган Алдын-оол шала дыңнааш, авазын эрте маңнап чорупкан.

Бажыңыңга кээрге, өске анайлар-биле кады үзүкче киир-бейн, сула салып каан Эникпен суугу чанында чыткан. Чаш-даа болза, чогуум чыдыксанчыг черни эндевээни ол ыйнаан.

— Бир хонган серге чыдыннап турарга, канчап боорул? Кылаштаар-ла болгай, Эник — деп, Алдын-оол сургай аарак, чымчаа-биле чугаалаан.

А Эникпенниң хырны тодуг, чыдыны чылыг, ынчангаш чү-нү-даа тоор хире эвес удуп чыткан. Алдын-оол ишти кижирге-нийп, анайны ийи холдап көдүргөш, бут кырынга тургузуп каан. Оозу, мени чүге оттурдун дээн ышкаш, хомудаанзыг көргөш, үзүкте анайлар чанынче тендиндидип чорупкан.

— Арай чуурук анай эвеспе оң — деп, авазы чугаалаан.

— Чуурук эвес, а иези хозар боорга, ындыг-дыр ийин авай?— деп, Алдын-оол Эникпенге болушкан.

— Иезиниң кандызын каяа билирил ол?— дээш, авазы хүлүмзүрүпкен.

— Чугаалавас дээрден башка, билир-дир ийин, авай. Муң-гаргайын көр даан.

— Ынчаарга билбес чүвези чок, кижини ышкаш анай эвеспе оң?— деп, авазы ындыг.

— Шынап-ла ындыг болган болза ам. «Мени эмзир, авай, аштай бээдим» деп, Дезиг-Калдарга чугаалаар боор аа?

— Ындыг ыйнаан, оглум — дээш, авазы уламчылаан. — Сен ону үргүлчү ынчаар ууштап-ла оран болзунза, чайгаар-ла чудап каар ышкакжык. Өөрүнүң аразыңга салып каг даан.

— Тодуг анай канчап чудаар чүвөл, авай?— деп, Алдын-оол аайын тыппайн айтырган.

— Чааскаан чалгаараай-даа. Ойнап-ла оруп бээринге, шаа төнүп, эъди чуурлуп-даа калгай-ла.

— А мен чааскаан канчап чалгааравас-тыр мен, авай?

Авазы каттырыпкан.

— Сен — кижини ышкакжың чүл, көрүнчүк!

— Кижини черле чалгааравас бе, авай!

— Анаа-ла оран болза, чалгааравайн канчаар.

— Ынчаарга мен чүнү кылыр мен ынчаш?

— Даштыгаа ойнавыт бар. Мен бажың ишти аштаайн.

Алдын-оол анайлар аразында Эникпенче кезек көрүп тура, бир-ле чүвө бодап кааш, дашкаар үнүпкен. Бажың азыңга чөлөп каан лыжаларын кеткеш, кырлаң ужунда бичии тейже углай чорупкан.

Орукту өшкүлөр үрей шырылап каапкан болгаш, лыжалар ыңай-бээр чүткээш, шуудавайн чораан. Ынчалза-даа өдектен элээн ырап кээрге, кыры хыраалыг доң истер хошпаландыр

кожалажыпкан — мындаагы хевээр чыткан. Иттингилептерге, артында чийк-чийк апарган.

Тейниң бажынга үнүп келген. Лыжа истери ожуктуг, чавыс кара хараганнар аразы-биле дыйланнадып баткаш, оваалаан харны ашкаш, чооганы кежип, ол чарыкта дөндөн дедир эгген.

Кышкы дыштанылгада келгеш, акыларының изеп каан чунгузу бо-ла болгай. Борта Алдын-оол та чеже катап ужуп, харга шымнып турду ыйнаан. Ону сактырга, ам безин моюнче эчигей хар урдуна берген ышкаш болган. Ынчан баштайгы хүнүнде падын барап, чадашса-даа, сөөлзүреди аргазын тып, чангыс-даа ушпас апарган.

Чунгунун бажынга буттарын деңге баскаш, ийи даянгыжы-биле иттиниплеткен. Кылагар лыжалар доң исти куду эстедип-ле баткан. Алдын-оол балдырларын ытпайтып, шала күдүйүпкен. Сырын арынны суйбап, кулактарга сыгыра берген. Оваалаан харны ашкаш, ийи метр ажыг ужуккаш, лыжа катап орукка кирип келген. Алдын-оол дөңге эптии-биле эггеш, тейже дедир үнүпкен.

Мурнунда болза, мындыг чылыг хүн Алдын-оол борта чежеге-даа чунгулаар ийик. Чамдыкта авазы мырыңай манап чадааш, кыйгыра бээр ышкакжык. А бөгүн Алдын-оол каш катап баткаш-ла, аалынче далажыпкан.

Авазы бажыңының иштин аштап, орун-дөжөөн эдип, аянчыдып каапкан болган. Алдын-оолду көрүп кааш:

— Па, мырыңай удатпадың аа, оглум — дээн.

— Анайым сакты бээдим — деп, Алдын-оол шынын сөг-лээн.

Оон үзүктү харап көргөн. Анайы чок болган.

— Эникпен кайыл, авай?

— Дүүнгү анайларны даштын үгекте аппарып кааптым. Доруга берген чүвөлөрни бажыңга тургузар боор бе.

Алдын-оол идиинде харын ширбип, авазынче дуюкаа көрүп туруп-туруп, чанынга маңнай берген.

— Авай, Эникпенни иези хозар ышкакжыл. Мен бажыңга эккеп алгаш, азыраайн шүве?

Авазы кезек бодангаш, оглунун бажын чыттааш:

— Ынчаар сен ыйнаан — деп чөпшээрэжириккен.

Алдын-оол үгектин аксын ажыдыпкан. Дашкаар, арыг агаарже үнүксээн анайлар боган сигеннерни ара каапкаш, эжикке тырлып келген. Эникпенни кыйгырарга-даа сураг. Анайларны тарадыр үргүдүпкеш, дилеп чеде бээрге, оозу энне ырак булуңда хоруй берген чыткан. Бажыңыга эккелгеш. суугу чанынга сандай салгаш, хойнунга чыттырып алган.

Эникпен кайы-хамаан чок чүткүвейн, харын ээ көргөн ээзинге эргеленген ышкаш, ээгиленипкен чыткан.

Алдын-оол ооң даван-даяан, ээгилерин суйбап:

— Улуг анайлар сени үспеди бе? Аарыыр черин чогулу бе?— деп катап-катап айтыргылап орган.

Анайының колдуунга кулаан үстүргөш, эмчилер дег, дың-наалагылаан-даа. Хөрек иштинде бичии чүректің согары тода билдинип турган.

Алдын-оол хымышка сүт чылыткаш, шилге кудуп, дүүнгү ышкаш эмискик кылып алган. Черле ынчап амдажаан дег, Эникпен үр-даа манатпаан. Артында чолдак кудуруун ходун-надыпкан. Алдын-оол ону чаптап алгырган:

— Көрөм, авай! Иезин эмген-даа ышкаш, кудуруун чайып турганын!

Артыкы өрээлде дааранып орган авазы айтырган:

— Чүнү канчап тур сен, оглум?

— Эникпенни эмискиктеп.

— Улай-улай эмискиктээр боор бе? Хырны хөдээрей бээр-ле болгай.

Алдын-оол эмискиин ыңай каапкан. А анайы ам база дээн-зиг, чем эреп, эрнин чылгангылаан. Ачазының азыгга кургадып каан дерлик чонаан суугу чанынга чаткаш, Эникпенни аңаа чыгтырган. Ынчалза-даа амыр чүве кайда боор — анайы кара шору. Канчап-даа чадашкаш, Алдын-оол могадыксай берген:

— Чаа, туруксазыңза, тур даан.

Оон авазыңга баргаш, айтырган:

— Канчап хөдээрей бээрил, авай?

— Чүү?— деп, авазы кайгай берген.

— Сен хырны хөдээрей бээр дидиң чоп?

— А!— дээш, авазы сактып келген.— Эмин эрттир хөй чү-ве ижерге, анайның хырны шартайып, баксырай бээр чоор.

— Боду эмиксээр ышкажыл.

— Өйлээр-ле болгай.

— Сен мени база өйлеп чемгерип турар сен бе?

— Ынчанмайн канчаар. Хырның ааргыже чемненме дээр ышкажым кай.

— Мен бодум чивейн-не баар мен. Анай чоп ынчанмазыл?

— Анай болгаш ындыг-дыр. Оон ыңай, тотканын билбес, чаш-тыр.

Артында токкулаан дааш дыңналган. Хая көрнүп кээрге, Эникпени бо турган.

— Чытсын дээш, орун салып бердим. Чоп кылаштап келдиң?

Эникпен чүнүн-даа ужурун билбейн, кара карактарын хере көргөш, Алдын-оолдун холун чылгапкан. А холду дестирерге, ону сүрер дээш, мурнун-даа көрбөс, хөмө кылаштаар болган.

— Ам база эмискик дилеп бе? Хоржок, хырның хөдээрей бээр — дээш, бөле-хаара кужактапкаш, мурнуку өрөөлчө апарган.

Оон суугу артынга чаштып алгаш, адын адап кыйгыргылаан. Эникпен дүшке-даа какпас, харын өскээр кылаштап чоруп каан. А Алдын-оол ону катап-катап кыйгырып, бир эвес көрнүп келген болза, сүт-биле шаңнап, кызымаа-биле өөредип эгелээн. Сөөлүндө кээп, Эникпен Алдын-оолдун анаа ыдын дыңнааш-ла салып кээр чаң тып алган. Ынчалза-даа куруг үнгөш, дараазында кыйгыны тоовайн-даа баргылаар, мындыг.

— Адын доктаадып албас анай-дыр — деп, Алдын-оол авазынга хомудап четкен.

— Дораан-на доктаадып алыр боор бе? Ынчап чоруй өрени бээр ыйнаан, оглум — деп, авазы чугаалаан.

Ынчаалдыр анай-биле алааккаш, Алдын-оол хүн батканын билбейн барган.

Ырак дагда кыштагга бичии Алдын-оолдун амыдыралынга Эникпен чаа сонургалдарны, сагыш човаашкыннарны немепкен. Канчап-чооп-даа тургаш, ону өске анайлардан дудак чок өстүрер, бедик, мөге, чараш серге кылыр дээш, Алдын-оол кыза берген.

АТ-ЛА БОЛДУ!

Алдын-оол анайын кежээ Дезиг-Калдарга, оон соонда өске сүттүг өшкүлөргө база чагыштырган. Эникпенниң хырны ана дартайтыр дыгып каан дег апарган. Аяар согуурга — салаа дедир чаштап турар. Орта Алдын-оол дыка амыраан — тодугдан эки чүвө кайда боор!

Өске анайларны үгөкчө кирип тургаш, оларның хырнын бүдүү туткулап көргүлээн. Эникпенниинге көөрдө, арай хоол-бургай болгулаан. Ынчангаш авазынга мактанып:

— Иези чагдатпас-даа болза, Эникпен кайы-даа анайдан тодуг-дур ийин — дээн.

— Болгаан, оглукум! Анайың идээлей бербезин — деп, авазы сүмелээн.

— Идээлеп дээрге канчап баарыл, авай?

— Эмин эрттир хөй эмгөш, ишти аарый бээр болбас ийикпе.

Аанакайндын ол чугааның утказын Алдын-оол база алдак-онак билген. «Чок болза, хөдээрээр, чок болза идээлээр — кандаай чоор? Шартайтыр ээп алган анайлар база бар-ла чорду чоп» деп иштинде боданган.

— Чүнү кылып хүнзедин, оглум?— деп, ачазы кежээ айтырган.

— Лыжалап чордум — дээш, Алдын-оол немээн. Соок боорга, чанып-ла келдим.

— Чонаада соок тоовас эвейик сен бе? Бөгүн харын чылыг болду чоп — дээш, ачазы каттырымзай берген.

— Көөр улус чокта, чалгааранчыг-дыр.

— Бажыңга кээринге, чалгааң часты бээди бе ынчаш?

— Эникпени эмискиктеп турдум.

— Будулдуруп орбайн, дем-не ынча дээр болбас ийикпе — дээш, ачазы база хүлүмзүрүпкен.

Далган өйүп турган авазы орта улажып:

— Анайынче сагышсырааш, дашкаар-даа үнместээн көрүнчүк-тур ийин — дээн.

— Анайлар улгадып, Эникпениң база оътка кире бээрге, кадарар сен харын — деп, ачазы чугаалаан.

Алдын-оол күскээр кыжын ачазы-биле кады өшкүлөр кадарганын сактып келген. Арга чарыкта чүм харлыг ховужукче дозуп кааш, хараган дөзүнге одагланып органнар. Алдын-оол доңмайн турда-ла, ачазы чыннып ал деп, албадап орбажыкпе. Анчан ховужук ол чарында сөөскенниг сайырны куду кедээликтеп бадып орган бөрүнү харын Алдын-оол баштай эскерип каан болгай. Ачазы ону дүвү-далаш ушкарып-каш, алгырып-кышкырып, хөлчок-ла шапкан ийик. Ачазынын курундан туттунуп, быжыгланар дээш, чүнү-даа көрбейн калганы хомуданчыг болган. Чаш хар кырында аажок улуг ыт истеринче айыткаш, ачазының: «Дендии-ле улуг коккаарактыр!» дээнин, өшкүлөрниң бөлдүнүштүр маңнажып, думчуктарыны мыжыладып турганын сактып келген.

Ынчангаш ам анайлар кадарар дугайында ачазының саналыңга Алдын-оол чоргаарланып, каяа, канчаар оъткарарын, бир эвес бөрү келзе, чүнү кылырын хөөрөп, улуг кижиге дег, сүмележил орган.

Эртенинде Алдын-оол Эникпенин чагыштырар дээш, үзүктен уштуп алган. Өшкүлөргө ажытталып, кедеп чорааш, Дезиг-Калдарны туткаш, ынак оглуң ыдып берген. А Эникпен мурнундаазы дег эмиг дилевейн, бажын халайтыпкаш, турзала турган.

— Шымда, че! Акың сартың арттырбайн баар!— дээш, Алдын-оол анайып албадап, чөптөп, шаг-ла болган. А Дезиг-

Калдар чонаада-ла хол быжыынга турар боду, Эникпеннин эммезин билген ышкаш, чаажыга берген турган.

Анайын канчап-даа чадааш, Алдын-оол адак сөөлүндө мырыңай шыжыга берген. Ынчаарга эптиг-даа, каржы-даа сөстөр Эникпенге дөмей-ле дээшчок болган. Анайын чаңчапкаш, харын Алдын-оол боду ыядып калган. Өшкүлөр манаар эвес, оларыңче үнүпкен.

Авазы чоогу-биле эртип чыда чугаалаан:

— Өшкүң сал, оглум, че. Өдекке артып каар, хоржок.

— Эникпен эммес анай-дыр, авай.

— Тодуу ол ыйнаан — дээш, авазы кылаштап келген.—

Ат-тыр але. Идээлей бербээн бе моң? Дивежик мен бе. Черле хөлүн эрттир сыгап турган сен ийин.

Алдын-оол Дезиг-Калдарны салыпкан. Оозу мааладыр эдип-эдип, чоруй каш-даа хая көрүңгүлээш, өөрүнүң соонче ыдыпкан.

Эникпенни бажыңга эккелген. Дүүн безин шалага токкуладыр маңнап турган хирезинде, ам бажын согайткаш, шимчеп-даа дивес болган. Барып ужарындан коргуп, так быжыгланган ышкаш, дөрт даванын бөле базыпкан турган.

Алдын-оол олуруп алгаш, анайының бажын тудуп, караан бакылаан. Шоваа кара карактар хөлүйүп, муңгаргайы аажок, чаңгыс черже кайгал, шагжок чивенейнчип турган.

Канчаар-даа эвин тыппайн, база-ла эмчилер өттүнүп, анайының колдуундан дыннаалаан. Ынаар бичии чүрек тиккиндейнип, сактырга, чамдыкта соксап каап турган ышкаш болган.

— Авай! Эникпеннин чүрээ сокпайн-дыр! Ат болду!

— Ол чүнүл, оглум — деп, авазы артыкы өрөөлден үнүп ора чугаалаан. Холунда туужуур тудуп алган болган.— Дириг анайның чүрээ канчап сокпастай бээр чүвел, көрүнчүк? Шагжоктангаш, ынчап тур ыйнаан.

Алдын-оол алаңзырап, анайын база катап шинчип эгелээн.

— Канчалза эки ирги, авай?

Авазы оглунче тултур көргөш, чүгле чырыыңга хүлүмзүр-рөөн:

— Канчаар ам, оглум. Ынчап тура сегий бээр ыйнаан.

— Анаа-ла бе?

— Сен болза, канчаар деп бодап ор сен?

— Эмден бергей-ле. Мээң бажым аарыырга, берген эмин ышкаш аан. Дораан анаа апаар-дыр ийин.

— Анайның бажы аарбаан, а идээлей берген ышкажыл.

— Идээлей бээрге, эм чок бе?

— Мал эмчизи эвес, билбес мен мен, оглум. Хүңзедир эт-

тинмес болза, ынчаш ачаң эмнээр ыйнаан — дээш, авазы бодунга чугааланган — Аакан чаш чүве удавас анаа-ла апаар боор.

Кышкы хүн анаада-ла ак-мак четпес ажа бээр хирезинде, бөгүн чылып чадап шаг-ла болган. Алдын-оол ойнаар, дашкаар үнер чай тыппаан. Анайының шагзыргай, суларгайын көргөш, ооң орнунга бодум аарый бээрим кай деп-даа бодап келгилээр. Ынчанган болза, авазы ону дораан эмнепкей эртик. Аңаа ижиртир эмнер аптара иштинде долу-ла болгай. «Чугаалыг болзуңза але — деп, анайын эргелеткен. — Чүң аарырын биллп алза, авам эм-даа бээр чадавас».

Ынчалза-даа анайы човулаңын боду эдилеп, суугу чанында шимчеш-тырташ-даа дивейн чыткан. Чүгле ында-хаая човуурлаан ышкаш, улуг тынгылаар. Быкты бичии дөгденейнип чыдар — бо-ла.

Кежээ ачазы ак аадаң иштинден бир-ле эмнер алгаш, чыдыг сүтке чууруп, Эникпенге ижиртипкен. Алдын-оол эмниң хуулгаазын күжүнге бүгү чүрээнден идегеп, анайының экиририн ызырты манааш орупкан.

Ол кежээ малчын өг-бүлеге Алдын-оолдуң хөглүг чугаалары дыңналбаан. Авазының номчаан номунда бир-ле омак-сергек кушкаштар мыжырткайнып тургулаан. Ынчалза-даа муңгараан Алдын-оол ону кулааның дашты-биле эрттирип, утказын-даа билбейн барган.

ОБТКА КИРГЕНИ

Бир-ле эртен Алдын-оол анайын өшкүлөргө чагыштырып кааш, өске анайлар тутчуп, кажаалашкаш, саадай берген. Өшкүлөр одарынче үнген соонда, ол хая баарынга халып келген.

Эникпен демги черинде чок бооп-тур. Өшкүлөр эдерген-дир дээш, Алдын-оол кырлаңче үне маңнаан. Ачазы ырак эвесте чортуп бар чыткан.

Кыйгырыптар часкаш, канчангаш-ла, хая көрүнген. Доруккан анайлар турар чадагай кажаа чанында Эникпенни, чер аразы херии-даа бол, танып каан.

Кээрге, анайы ында ийи-чаңгыс тогланчы сигеннер чыып, аянны сүргей дайнанып турган. Кужактап алгаш, бажыңынга эккелгеш:

— Эникпен өшкүлөр эдере берген дээш, угаан чок болдум ана, авай! — деп хөөрээн.

— Эмер иелиг эвес, ынаар чоп баарыл ол, оглум — деп, авазы шөлээн харыылаан.

— Кажаа чанынга тоглаан сиген чыып чип турду де.
— Мандый бергени ол-дур. Бичии сигенден эккеп бер харын.

Алдын-оол салып-ла каан. Ону канчап сагынмааным ол дээш, бодунга чөгөнгөн-даа.

Тудум четпес көк сигенни чүң-биле боггаш, үзүк кажаа-жыктың үстүкү ыяжынга халаңнадыр азып каан. Эникпен бичии эрни-биле бир сигенни сывыра тырткаш, чий берген. Ооң хензигие диштери хыыладыр дайнап турда, ызырган сигени улам-на чолдайып бар чыткан. Алдын-оол орта өөрүп, шураалыктап турган: «Анайым оътка кирген-дир!»

Хар эргискен авазынга дузалажып, элээди анайларны суггаржып кааш, чанып келген. Эникпенинге анаа суг эвес, харын сүттүг дустуг шай берген.

Оолдаар өшкүлөргө бээри-биле ылбырадыр хайындырган суладан бичинни диизе тавакка ургаш, Эникпенге чедирген. Черле ынчаар азырадып чаңчыккан-даа дег, анайы ону база арылдырыпкан. Суланы катап уруп эккеликсезе-даа, Алдын-оол соксап каан:

— Ам болзун. Идээлей бээр сен база.

Анайы хоюг эриннерин чылгангаш, чалынганзыг, манаанзыг көрүп турган. Ынчалза-даа мындаа бир удаа кезээн Алдын-оол ам боданып, кызып туттуна берген.

Кежээ эъттеп, быдаалаан соонда, солун номчуп олура ачазы чугаалаан:

— Анайларывыс арбыдап-даа, доругуп-даа келди. Эртен мээске аппарып, кадарзыңарза, кандыгыл, оглум!

Шала кырынга ойнаар машиназы-биле үрелдежип орган Алдын-оол тура халаан:

— Кайы мээске кадарар мен, ачай?

— Үттүг-Хая баарынга барзыңза, ажырбас болгай аан.

Эртен өшкүлөр одарынче ырай бээрге, анайларын кайылап, канчаар сүрерин, Эникпени эдертип алырын Алдын-оол хөөрөөн.

Даартазында Алдын-оол боду шоолуг хөөн чок болза-даа, анай кадарар даалгалыг болганынга чоргаарланып, ачазыңдан барык калышпайн чемнени шаап алган.

Үттүг-Хая мээзи бажың соңгазындан мья көстүп турза-даа, Алдын-оолдуң сагыжында анаа чедир элээн ырак. Лыжазын кедер деп белеткенип тура, авазының сүмезин ёзугаар чүгле ыяш хүүрек ап алган.

Өшкүлөрниң оңгул-чингил кылдыр таптап каапкан эмгесан-чок илчирбеленчек оруктарын эдерип, кыдыында чүм харже баарындан сестип, анайлар шуужуп үнүпкен. Чамдыктары

ындыг хостуг амыдыралга чаңчыкпаан, кодандан ырадыр кылашташпаан болгаш, дедир өдекче дывыржыыр, кара шору болган. Оода Эникпен безин оларны өттүнүп, аткаар салып бар чорда, Алдын-оол четкеш, колдуктап алган. Иелери-биле кады эртен, кежээ өйттап амдажаан, шору улуг анайлар, кадарчызының сагыжы ышкаш, харын шошкуй аарак бар чо-рааннар.

Мээс арны ам-даа ажилбаан, а хаялар баарында хар дүшпээн черлерде агы, кадар сигеннерни өшкүлөр шагда-ла тоймаглап каапкан, чүгле төймек дөстери арткан. Анайлар ында димзенип, хола-хараган баштап, хая кырлап, дешкилежип, үскүлежип ойнап эгелээн.

Алдын-оол хажызызындан кылын харлыг, арай ак черни шилип алган. Хүүрээ-биле ийи-үш эшкилептерге, чаштып чыткан сигеннер саглайтыр саргаргылап келген.

Элээн эжип бар чыда, хүүрээнге даянып, дыштанып алган. Дем чаа чывар-сырын соолаңнадыр үрүп, думчукту ажыңнадып турган болгай. Ам харын шээжимекти уштуп каапса-даа, ажырбас чыгы. Алдын-оол бөргүнүң халбаңын өрү аңдаргаш, холунуң хавын уштуп, карманнап алган. Удаваанда өг орну хире нерни карартыр эжипкен.

Ынчалза-даа анайлар ынаар келбейн, хаялар аразында мааңайпчып чоргулаан. «Кончуун-даа боларның. Өйт-сиген безин көрбөс» деп иштинде чөгенмишаан, Алдын-оол оларны бөле сүрүп келген. Анайлар ынчан чаа билинген дег, мурнун былаажып, өйттай берген.

Ында анайларның эң-не бичиизи — Эникпен, ынчангаш элээдилеринге үндүр кыстыргаш, эжипкен хар кырында чаштаан сиген чыырынга өй болган.

— Кулугурларны але! Бичии дуңмазын-даа билбес, чүгле думчуун бодаар!— деп куруг хыйланмышаан, Алдын-оол анайын тудуп алгаш, озалааш чер эжип берген.

Эникпен каш өйт үзүп четтикпейн чорда-ла, чүвениң ужурун биле берген чамдык анайлар дораан-на бо аалдап келгилээн.

— Ойт, дөө черинер каапкаш, бээр чүге келдинер? Эникпенни кыдыглап турган эртип, ыятпас сергежиктер боор бо!— дээш, Алдын-оол оларны дедир сүргүлөпкен. Ынчалза-даа эшкен черниң сигенин Эникпен чааскаан дөмей-ле төтпес-ле болгай дээш, анайларны дозарын соксадып каан.

Элээн болганда олар та доңганы ол, так тотканы ол, хая баарынга бөлдүнчүп келген.

— Чаа, чанаалыңар. Мен ышкаш тоннуг эвес силер, диди-

рей бээдиңер бе?— деп чугаалангаш, Эникпенин колдуктавы-шаан, анайларын аалче сүрүп чаныпкан.

Бажыңга келгеш, анайын отка дөгөп, кулак-кудуруун, даван-даяан чылыктыр тудуп олурган.

— Оьтка кирген сергени отка дагап органын каяа көргөн кижн сен, көрүнчүк?— деп, авазы даштыыртган кирип ора айтырган.

— Улуг анайлар хөөкүйнү дорамчылаар, харже идиптер ышкажыл, авай — деп, Алдын-оол агартынган.

— Хар баспас мал бар чүве бе мон, оглум. Ынчаш өөрүнүң чанынга аппарып каг. Дадыгар чоор — деп, авазы сүмөлзэн.

— А бажыңга дадыкпас бе, авай?

— Чылыг бажыңга канчап дадыгарыл? Соок шыдавас, өшкү чаа дег, доңуучал серге-ле апаргай.

Алдын-оол анайын чадагай кажжаада өөрүнүң аразыңга салып каан.

Оон эгелээш-ле, ол анайларын хүннүң-не дагже үндүрүп, харлыг мээсти чер-черн-биле кара тевис кылдыр эжип турган. Анайлар база аңаа чаңчыгып, хүүрек туткан Алдын-оолду эдере маңнажып чоруур апарган.

А Эникпен мырыңай чарылбас. Эртен, кежээ, өске анайлар иелеринче маңнажып турда, Эникпен эдип-эдип, Алдын-оолду эдерер. Ол бодунуң адыңга база чаңчыгып калган. Алдын-оол каяа-даа чораш: «Эник! Эник! деп кыйгырыптарга, оозу ыытла чедер черге болза, сыр кара маң-биле кээр. Алдын-оол бажыңны долгандыр чажынмышаан, кыйгырып, шенегилзэн. Анай ыыттың уун эдерип, сүрүп тургаш, ээзин дөмей-ле тып турган. Ооң шаңналыңга борбак хлебтер алгаш, дыңнангыры мырыңай дам баар.

ҮТТҮГ-ХАЯ

Хүннүң дээрин кежер оруу улам-на бедип, чырыы, чылыы немежип-ле орган. Бир-ле аяс хүн Алдын-оол анайларын кадаргаш, бажыңга кирип келген. Ында караңгызы дүне-биле дөмей-ле.

Аайын тыппайн, кезек када ыыт чок турда, бажың ишти чоорту чырып, оң кирип келген. Артыкы өрээлден авазының ыды үнген.

— Канчап шимзэн чок баадын, оглум?

Авазының чанынга маңнай бергеш:

— Караам чоп көзүлбейн баады, авай?— деп, Алдын-оол айтырган.

— Ол чүнүл, көрүнчүүм?

— Кирип кээримге, караңгы болду.

— Аа! Харыга бергени ол-дур — деп, авазы оожургап чугаалаан.

— Харыгып деп канчаары ол?

— Чазын хүн чырык, хар аккыр ышкажык. Даштыгаа үр тургаш, кирип кээриңге, бажың ишти караңгы ышкаш болганы ол-дур.

Ол узун тайылбырны Алдын-оол орта-ла билбээн, ынчал-за-даа, чүге-ле алааккаш, катап айтырбайн барган.

Алдын-оол даартазында база-ла анайларын кадарып чорупкан. Коданда өшкүлөр колдуунда дөгере оолдапкан. Ынчангаш ооң хайгааралында анайлар-даа эңдерилген.

Үттүг-Хаяның мээзи хөрээн ажа берзенипкен. Анайлар аландыла барып чаттып, оыттай берген. Алдын-оол оларын улуг өшкүлөр кылдыр, а бодун ачазынга дузалакчы-кадарчы кылдыр даап бодагылаан. «Улгадып, школа доозуптарымга, колхозувустуң өшкүлери моон-даа өзүп кээр. Кадарарымда, доруун-на. Мунар ылгын аытты база бээр» деп иштинде чугааланган.

Үттүг-Хая кырындан хараар дээш, мээсче үнүп каан. Чыда калбас Эникпени эдип-эдип, эдере маңнап орган. Алдын-оол оюн эреп, куюлдур чүгүргөш, какпак хая алдынга чашты берген. Эникпенниң шимээни чоокшулап келген.

Ынчалза-даа ээзиниң чиде бергенин чүгле чаа эскерип каан-на боор оң, ынаар чаңгыс черде эдип туруп алган. Алдын-оол боду база шылаксап, анайын база кээргей берген. Хая кертиинден харап кээрге, анай ооң бажын дораан-на көрө соп кааш, ана дешкилеп маңнап келген.

Ийилээ мээстиң бизең кырынга үне берген. Ында хөртүктүң хүнгээр талазын хүн чире чипкен. Үстүнден халайып баткан тевене даптарның уштарындан ийи-чаңгыс дамдылар халаңайндыр төктүп, черже сиңип турган.

Ава-ачазының чугаазын сактып, Алдын-оол Эникпенге чугаалаан:

— Көрдүң бе? Харның бажы араан-дыр. Ыглаарга, карааның чажы сыңайнып турганын.

Анайы ону билип, төлепти-биле харыылаар сөс боданган ышкаш, угаанның карактары-биле топтуу аажок көрүп турган.

Оон Алдын-оол чиңгис болгаш хая карты шыпкан даштардан халбактанып, Үттүг-Хаяже углай үнүпкен. Ол дээрге, мээстиң экинде борбак бажы дег сагындырар, канчаар-даа аажок улуг өг шинчилиг, мөкүлчек даш чүве-дир. Аалдан

бараанын көөргө, энгиме тейинде ол даштын арнында куй карарып чыдар. Сактырга, аңгайтып алган аксы-даа ышкаш.

А Эникпен ээзин сорук кирип, аваангыр-кашпагайын магададып, бичии-бичии тиглерге эптии-биле баспышаан, мурнап бар чораан.

Улуг баш-хаяның чукшуузунда куйнуң дедир аксы өңгө берген чыткан. Алдын-оолдуң ада-иези — колхозчу-кадарчылар — Үттүг-Хая өдзөңгө бо чылын бир-ле дугаарында кыштап турар. Ынчангаш мындаа акылары-биле кады дээрден башка, Алдын-оол борта чааскаан черле кээп көрбээн.

Куйнуң аксында хөртүктөлгөн харны идии-биле карартып тепкилепкен. Ээккеш көөргө, кижичүгүлө үңгөп кирер тар куй ынаар талыйып чоруй барган. Ооң карангы дүвүнден соок сырын, үргөн тыныш ышкаш, үнүп турган.

Баш-хаяның ол-бо дөстөктеринден халбактанып, чарык тиглеринден тептинип чорааш, ооң тейинче үнө берип болбайн аан. Кыжын акылары ышкаш аан. Ынчалза-даа ында солун чүү боор — көрбээн эвес.

А бир эвес... Ынчаар бодапкаш, Алдын-оол боду чыыртына берген. «Куйнуң ишти чүдөк, кирген кижичүгүлө дедир үнмөс, бош даштар базыптар» деп, авазы шагда-ла чугаалаан.

Акылары шенеп кирер дээш, база оралдажып көргөннер. Ынчалза-даа дуй хөртүктөп каан тар куй аксынче кайызы-даа сыңмаан. Тоннарын уштурундан дидинмээннер: ынчан соогу өзөк өдөр турбажыкпа.

Ам дээрге өскө херек-тир. Шору чылыг-даа. Хөртүк безин сиңип, чавызаан. Ынчаар боданып кээрге, куйнуң иштин көрүкчээри, ыңды аксындан бакылаксаары дам барган.

Кижичүгүлө тур бе дээш, ыңай-бээр көрүңгүлээн. Шээжимээн эде-хере тырткылааш, чыда дүшкөш, чанында Эникпеннге:

— Сен аңаа тур. Мен анайларывыс бараанын көрүпкөш, кээйн — деп сургаанзыг чугаалаан.

Бажын доңгайткаш, шенектери болгаш дискектери-биле иттинмишаан, куйже үңгөп кирипкен. Боду куйнуң аксын дуглапканындан карангызы дендии апарган. «Караам харыга берген-дир» деп, авазының дүүңгү чугаазын сактып келген. Артында Эникпен дүвүрээң шинчилиг эде каапкан.

Каш дап бергеш, бир ээпекти эртип кээрге, имиргей чырык апарган. Ооң таптыг-ла кулааның дужунда хилирээң-халыраан дааш үңгөн. Доңгаш кылдыр чыда каапкаш, бүдүү көөргө, бир-ле улуг куш куйнуң мурнуу аксынче углай кожаалыктап үнө берген. Чүгүлө шала-була көрүп калган.

Ында куй ишти делгемнелип келген: баскактанып олуруп-

тарга, баш дээвиурге четпес. Ам чүү үне халыыр ирги деп манавышаан, кезек када шимчеш-даа дивээн. Шимээн чок.

Дөрт-даяктап чорупкан. База бир шенекти эртерге, ам-на шору чырып келген. Аңаа Алдын-оол хире кижиге бичии күдүйгеш, кылаштап-даа болур. Чүглө оваарымчалыг болбааже хоржок: оон-моон корзайган шиш даштар эндерик. Та кымнарның, кажангы одаа чүве ийик: бөкпек хүл болгаш өртек кезектер-даа бар. Хоюг довуракта куштар изи-ле хөй. Өнединн шокарлап, угулзалап-даа турганзыг.

Ынчалза-даа дараазында шенектен эгелээш, база тарлан эгелээш. Баштайгы чаңы-биле үнгеп чорааш, куйнуң аксынга ам-на чедил келген. Ийи шенээ-биле магадылай даянгат, бакылап көргөн.

Демги куш ол-ла боор оң, кургамзыдыр алгыра каапкаш, ынаар, даш артынче, чалгыны хиинейнип ырай берген. Ээлеп турар эптиг өөнге кел дивээн аалчы кээрге, кортканы азы холадааны-ла ол-дур ийин.

Улам эптештир шенектенгеш, Алдын-оол база бурунгаар союп алган. Бир дугаарында-ла дөө дөвүн аалының коданы көзүлгөн. Кажан артында кертик-кертик хаяларлыг кырлан ажыттааш, бажыңның чүглө чартыгы көстүр. Ооң эжинде авазы чадыглар силгип, күдүжеңейнип турган. Көрүп каайна дээш, Алдын-оол чавызаш кылынган. Авазы ажылын дооскаш, бээр-даа көрүнмейн, бажыңынче кире берген.

База катап бурунгаар үзейгеш, бакылаан. Мээс белинде оыттаан анайлары ак, кара бөрттер дег сагындырган. Даваннары орта көзүлбес, ынчангаш саксагар сарыг кадар сиген аразында борбачайнычп чорааннар.

Кудууртан көөрге, куйнуң бо аксы чидиг балды-биле кезе шаапкан часкам хая арнында ышкаш көстүр чүве болгай. А борта кээрге, хаяның кадыры шынап-ла дендиги. Чүглө чүрек сиилээр. Ынчалза-даа ооң арны, кырган кижилернин ышкаш, эмге-санчок дырышкактыгы, тиглерлиг болган.

Оларны дургаар ында-хаая дөс-дөс сигеннер узап өскөш, салгын аайы-биле хадымарлап тургулаан. А бир тигде чаңгыс сөөскен-даа ходуя берген турган. Ооң ындында хая сыскындан хөлчок улуг сарлык-деге оваарымчалыг үнүп келгеш, олбо димзенип чоруй, эңгивени өрү кашпагайы-биле халбактанып, Алдын-оолче углапкан.

Куйнуң мырыңай баарында одуругланчак куржангыга келгеш, сарлык-деге ажытталы берген. Алдын-оол ону дилегзинип, бажын кедеш кылган. Ол аразында ооң мырыңай думчуунуң мурнунда чудурук хире дөстөк даштан сарлык-деге бо үне халып келген.

Алдын-оол меңнээш, аткаар дап берген. Чүгле сарлык-дегениң хүргүл дүктерин, узун салдарын, төгерик караан эскерген. Күске база угаанын оскунупкан-на боор он. Ыңай караш дээн. Хаядан тептинген дыргааның даажы казырт кылынган.

Дораан бакылаарга, сарлык-деге дөө куржаангыны дургаар маңнаан хире. хүн херелинге алдынналчак доозун ында туманналып чыдып калган болган.

Бо куй чоңаада-ла ээн, соок, аңгагар кара ышкаш сагындырар болгай. Шынында ындыг эвес, харын куштарның, күскелерниң турлаг-чурту, чаглак-бажыңы бооп турарын Алдын-оол караа-биле көргөн. Анаа чораан амытаннарның тайбың амыдыралын доюлдуруп, коргудуп, хоюзупканындан ам боду сагыш човай берген.

Ынчалза-даа келген сорулгазының адында кезек када бараан харап көргүлээн. Аалдың ындында кырлаң баары-биле баткан ханы сайыр. Ооң ол чарыында аккыр хар эжинген бел чоорту бедизе-бедизе, сиртинде чергелешкек кара хаяларлыг кыр апарган. Белдээр оруктап аъттыг кижиге бар чораан. Оруктуң карара берген ойбуну доо-ла баалыктап ашкан. А ында база бир кижиге аъдындан дүжүп алган орган. Ачазы ол, чүге дээрге ону долгандыр хөй-ле өшкүлөр оъттап чораан. Бетинде бар чыдар кижиге-биле, ачазы ужуражыр. Солун чүве хөөрешкилээр. Кежээ ону бажыңыңа ыяап-ла чугаалаар боор он.

Ол кырының ындында база-ла даглар сирттери. Оларның эң бединиң бээр ийинде кезек-кезек аргаларлыг өзеннер көстүр.

Алдын-оол орта черле барып көрбээн. Эх, оортан барып хараза, солун-на боор! Хүнге безин чоокшулай бээр-дир. «Карак четпес кара ховунуң ортузунда кудайга шаштыккан куу доозун чоруп орган» деп, авазы тоолдаар ышказык. Ол хову ынаар-даа боор чадавас.

Оон ыңай та чүү бар. Дураннаар болза, улуг улустарның чугаалажып турары Чадаана, Ак-Довурак хоорайларның-даа барааны көстүр болгай. Каът-каът бажыңнар бар чүве дээн. Ынаар канчап үнер ирги? Эң кырынга барза, Үттүг-Хаядан бедик ирги бе, чавыс ирги бе? Оон авазының тоолдарында шактап, хүннеп өзер оолдарны, хартыгадан кашпагай аъттарны арай адааргай аарак сагынгылаан.

Ол аразында, канчангаш-ла, куду көөрге, кадарган анайларының башкылыы аалда кирип, сонгудактааннары чер ортузу челип бар чораан.

Алдын-оол элээн дедирленип сойгаш, куйнуң делгемнээн черинге кээп, эргилип алган. Карангызы дээрге шуут тунук.

Дөрт-даяктап чоруп ора, бажын кедеш кылгаш чайгаар-ла олура дүшкен. Дөө мурнунда ийн ногаан от хып туруп-тур.

Арны-бажы чыырлып, чымыңайны берген. Холу-биле ыңай-бээр бүдүү сыйбангылаан. Хугбайыраан куй иштинден эргек бажы дег-даа даш туттунмаан. Ыя аразында Алдын-оол аалында авазын, өшкү кадарган ачазын, школада акыларын сактып четтигипкен. Мээң мында орарымны оларның оода бирээзи билир болза деп база бодаан. Эникпен кайбыл? Эх, кижы ышкаш болза, меңээ барып чугаалатпас ийикпе. Куйга сыңмас эвес. Азы бо оттар ону канчапкан болду!»

Ногаан от чивеш дээн дег болганда, анай эткен. Алдын-оол боду-даа билбейн:

— Эникпен!— деп алгырыпкан.

А ыыдының улуг, чоонунга боду безин кайгап калган. Ачазы бажыңдында суугунуң узун, чоон демир хоолайын ужулгаш, ыжын кактап турда, ындыг дааштыг чүве чорбажыкпе.

Анайы база катап эткен. Ынчан Алдын-оолдуң караа караңгыга чаңчыга-даа бээди ыйнаан. Куйнуң дедир аксындан өлөргөй чырык мүн-не имирерип келген.

Бурунгаар каш үңгөп чоруй, эң сөөлгү тар ээптекти дуй туруп алган анайыңга чеде берген. Истеп, сүрүп кирип органы ол-дур ийин. Оон чассаан-даа дег, буруузунган-даа дег, ээзиниң чаагын чылгапкан.

Амыраан Алдын-оол Эникпенин мурнунче үзээлевишаан, куйдан үнүп келген. Делегейниң чырыын, делгемин чүглө ам чаа эскерген ышкаш, ыңай-бээр чоргаар көргүлээн.

ЧУУЛГАН ДАШ

Мээстер, өдек-кыштаг, орук-чирик ажылган. Агарар харлар чүглө арга чарыктарда, ханы чоогаларда арткылаан. Олар безин кышкызы дег хоюг, аккыр эвес, а кырында хылыргай доштуг, көксүмээр өңнүг, шылбыртың өл.

Ачазы өшкүлөрин эртежик кирип кээр. Оон анайлары ыткаш, кежээки одарже үндүрер. Чоок кавы тейлерге анайлары-биле кады кадаргаш, мырыңай имир каксы сүрүп кээр.

Бир-ле хүн авазы, ачазы ажылга чардыккаш, өшкүлөрни бичии када бараадап чор дээш, Алдын-оолду айбылаан. Өдектен ыравас Эникпен база ээзин эдерип чорупкан.

Ак-Қожагар баарыңга өшкүлөр доктаап, оъттай берген. Чаш анайлары кады болганда сагыжы оожургааны ол ыйнаан, шоолуг ыравас-даа болгулаан.

Алдын-оол хая баарыңга олурган. Чымчак, калбак, чуга даштарны деңней домуруп тургаш, боттарының бажыңын, ооң чаныңга өшкү кажазын дүрзүлей туткан. Бажыңның дэвириин чаңгыс калбак даш-биле дуглаан. А делгем кажаны

канчаар дээвинрлээр эвин бодап, иштинге хараган чагылар кадап орда, Эникпен шаптыктааш, хоржок: Алдын-оолдун холдарын, арнын чылгап, кылып алган ханаларын үрөп туруп берген.

— Амдажаанын мооң але, эштер!— дээш, Алдын-оол хойнундан саазында орааган боова ужулгаш, чартын сый тудуп алган. Эникпен артында эде каапкан. Амыраары ол-дур ийин.

Боовазын сый туткулааш, анайының аксынга суп бергилээн. Амдажаан анай ак-мак-даа чедирбейн ажыргылапкаш, ам-даа кордап, чолдак кудуруун хожуннаткылаан.

— Сени-даа, чилби сергени! Артын ынчаш чиир сен!

Ол аразында Хая-Қырлаар баштаан кезек өшкүлөр Ак-Кожагарның мырыңай бажында барган болган. Боостая шаабиле дайгырарга-даа, бээр батпайн, харын улам узудап бар чорааннар.

— Мен кулугурларны дозуп эккээйн. Сен четпес сен. Шаан төнө бээр — дээш, далганының ам улдунун сый тудуп, анайынга ызырткаш, хаяларның ара-аразы-биле халып-ла үнген.

Эникпен аксында далганныг болгаш эдип чадай-чадай элээн эдерип чоруй, астыгып чыдып калган.

Алдын-оол ийи-ле удаа доктаап, тыныш алынгаш, өөрүндөн үзүлгөн Хая-Қырлаарлыг кезекти дозуп алган. Оларны мээс одуртур сүрүп, кадыр одуруглап магнап ора, сүүр дашка тепкеш, доңгая дүшкен.

Ийи-үш аңдарлып чоруй, аас-кежиин бооп, дөс даядан сегирип алган. Девидээн уг-биле тептингеш, дап бээрге, оозу бош даш бооп-тур: кудургайны куду чуглул-ла баткан.

Алдын-оол карак чивеш аразында оон-моон тептинип, сирбектенмишаан, кара сагыштыг одуругга катап үнүп келген.

Чуулган даш баштай арай оожум бар чыда, хенертен бир шураан соонда, дыка ырадыр дүшкеш, өске даштарны көгүдүп, диңмиредип-ле баткан. Сактырга, ооң оруунга таварышкан даш бүрүзү дирлип, сөктүп, чаржыплаткан-даа дег.

Ак-Кожагар белинге оъттап чораан өшкүлөр дааш-диңмиттен хоюп, экизи көргөн, былдай маңнажы бергилээн.

Довурак-доозунун бургураткан, дааш-диңмиди кизирээн даштар ол-ла көшкеленгеш, дөвүн теспекке барып доктаагылаан. Ынчалза-даа үш-дөрт улуг даштар, асқымнаан аъттар дег, теспекти ашкаш, мырыңай черниң агынче кирип, тарай дукпуртуланып, шаа төнүп, соңнуг-мурнуг калбаш барып дүшкүлээн.

Шыпшың-на апарган. Алдын-оол өшкүлөриниң дүвүрөп алгыржып, коргуп бөлдүнчүп турарын чүгле ам эскерген. Ача-

зының аалдан аъттың сыр кара даалы-биле шаап ораын база көргөн.

Хенертен Алдын-оолдун хөрээ караңгылаш кылынган.

— Эникпен!— деп алгыра каапкаш, салыплаткан. Кожгарның часкам хөрээнде шала бүдүп калган ээр-мыыр орук сомазын эдерип, дыйлаңнадыр чүгүрүп орган. Кудургайны куду бадары өрү үнеринден усчок берге болган. Ооргазындан бир-ле чүве албадап идип чораан ышкаш болза-даа, балдырлар чайгаар-ла олуртунуп бар чыдар. Сула маңнаптар дээрге, дораан согунналы бээр хире.

Тайып ужуп, даянып туруп, түрү көрүп чорааш, сайзанаанга кээрге, мүн-не бүдүн. А анайы чок.

— Эникпен! А Эник! Эник, Эник,— деп, каш-удаа кыйгырган.

Хая көрнүп кээрге, он шаа базым черде, чер-чадаг дая дөзүндө анайы карарып чыткан. Бодаарга, шимчевес-даа ышкаш.

Алдын-оолдун боостаазынга борбак чүве тырлып, думчуунуң ишти ажый берген. Карак чаштары изиңейнип бадып келгилээн.

Туманналчак карактарын чода-даа тутпайн, шимчеш-даа кылбайн, борбак кара бараанче базыпкан. Дүп-ле болганда чеде бергеш, чанынга дискектенип олурупкан.

Анайы чыыра дүрлүп алган, чүгле аъттаныр чарыккы буду шөлде шөйлү берген чыткан.

Кончуг аяар көдүргеш, хойнунга салып алырга, демги буду кымчы ышкаш, черде сөөртүнмүшаан. Оозун суйбай бээрге, анайы багайтыр алгыра каапкан. Алдын-оол сырбаш кыннып, салыпкаш, ол-ла холу-биле бодунуң бажынга үстүргөн.

Эникпенниң омак карактарында чидиг оттары имирерип, долу суглуг дашкалар дег, мөндүңейнип чыткылаан. Оон ийиңчаңгыс чаштар төктүп, дүктөр бажында кылаңнашкылаан. Алдын-оол ээкекеш, оларга дылын дегзирге, ажыгзымаар амданыг болган.

Ачазы хап келгеш:

— Өшкүлериң чүдөн хоюп турду, оглум?— деп айтырган.

— Чуулган даштан — деп, Алдын-оол ыгламзыргай харыылаан.

— Ой эжен! Көшке батканы ол бе? Өшкүлөр баспады бе, оглукум?— дээн ачазының үнү сириңейнип турган ышкаш болган.

Алдын-оол ык-даа дивээн. Бодунуң аазатпай болганын, анайының будун сыкканынга буруулуун агартыр сөс тыппаан.

Ооң карашга Эникпенниң халаңнаан буду, мөндүннеме карактары көстүр болган.

Ачазы ужурун билип каан боор оң. Дүже халааш, анайның будун бүдүү туткулааш, оглунга чугаалаан:

— Чодазы сынган-дыр. Аалче камныг аппарат чыт. Мен өшкүлери вис дозуп кирирейн, оглум.

Алдын-оол чүгле бажын согаш кылгаш, чаныпкан. Оожум-наксаза-даа, анайын дүрген чедириксээш, дөстүнмеди-ле ыйнаан, удаваанда бажыңыга кирип келген.

— Анайың эдергеш, хоржок-тур бе, оглум?— деп, авазы айтырган.

Алдын-оол ыглапкан. Авазы кайгап калган.

— Доңа бээдиң бе, көрүнчүүм? Бажың аарый-дыр бе?

Алдын-оол Ак-Кожогаарга кандыг халап болганын ишкирни-ишкирни, алдак-онак чугаалап берген. Элдеп чүве, авазыңа бодунуң буруузун төөгүпкөн соонда, харын сагыжы чырып, ишкирнири намдап эгелээн.

Авазы анайны суугу чанында чүү-хөө кырынга чыттырып каан. Оон оглунуң бажын чыттап, арнын чоткаш:

— Чунуп каавыт. Арның кара мылчак-тыр — дээн.

— Эникпенни канчаар бис, авай?

— Ачаң келгеш, чаткыштаай аан. Экирий бээр чоор.

— Аскак серге болур бе, авай?

— Сөөгү шын тудушса, аскаар боор бе, көрүнчүк.

Алдын-оолдуң хөрээ ажып келген. Дүрген-не тонун ужулгаш, кылайтыр чунуп каапкан.

«Идээлээнде эмнепкен кижини анайның чодазы сынганда база эмнептер» деп, Алдын-оол ачазыңа ынанып боданган. Бир-ле катап Ээр-Мыйыс чыраа кажая арта халып чыткаш, холун сыпкан. Ачазы чаткыштап каарга, үр болбайн экирип чоруй барганын база сагынган. «Эникпеним анаа апаарга, черле чааскаандырзын кагбас мен» деп, анайынче кээргеп көрбүшпаан, Алдын-оол даңгыраглап орган.

ХҮН ХҮЛҮМЗҮРҮПКЕН

Ачазы келген дораан чидиг бижээн ужулгаш, доораан ыяштан дөрт чарты чара шаап алган. Анайның сынган чодазыңа эптей тудуп оргаш, чартыларны какпайтыр чонгулапкан. Оон оларның ол-бо уштарын, кертээш, чырындак багбиле дизе баглапкан. Белеткелин дооскаш, ачазы:

— Каям, оглум, анайың шак мынчаар тутам — деп дилээн.

Алдын-оол бүгү-ле аргаларын, кичээнгеийн мөөңнепкен. Ачазы анайның чодазын өйдүктүрүп көргүлээш, макпалчыын-

дан туткаш, килдирт кылдыр тырта каапкан. Ооң даажы ана чаңгыланы-даа бергензиг болган.

Эникпен алгырыпкаш, ыкыңайнып човууртап эгелээн. Ынчан Алдын-оолдун бодунуң чодазы база ыстап аарый берген. Ооң карааның чажы катап чайгаар төктүп, анайының хилинчектенип чыдарын көөрүнүң орнунга, карак ажыт салып бериксээзи келген. Ынчалза-даа анайыңга ынаа, ачазыңга бүзүрели ону салбаан. «Чоруй баарымга, Эникпенниң чодазы анаа алаар эвес. Хөөкүйнү кааптарга, канчап боорул?» деп бодангаш, аартпайн, эптештир тударын оралдажып орган.

Ачазы анайының дуюундан солагайлап тыртпышаан, оң холу-биле сынык чодага калбак кидисти ораапкан. Ооң кырындан демги дизиглиг чартыларны долгандыргаш, уштарында багларын дыңзыдыр тыртып шарып каан.

— Чаа, ам дөө үзүк иштинге салып каг. Азырап турзуңза, чаш сөөк удавас тутчу бээр — деп, ачазы бүзүрелдиг чугаалаан.

Эникпен ёзулуг-ла маадыр болган. Чаткыштаан соонда чаңгыс-даа човууртаваан. Харын чыдын чытпайн, шарыглыг будун халаннадып алгаш, үш-буттап кылаштап эгелээн. Сөөк туттунгуже шимчевээн болза дээш, Алдын-оол иштинде пат-ла орган. «Буду аарааш, ынчап тур ирги бе? Кижиниң бир буду сыйылза кайын кылаштай аар. Мал дөрт буттуг доруун-надыр» деп база бодаан.

Алдын-оол анайын, мындаагы чажындаазы ышкаш, азырап-тежээп эгелээн. Эртен, кежээ сүткүр өшкүлөрни бичин сыгыртаага саггаш, сүдүн изиг дээреси-биле эмискиктеп, ылбыраткан сула, хлеб-биле азырап турган. Чамдыкта мээс арнында эрги сарыг сигеннер дөзүндөн шымырарып орап чаш көктерни чаңгыстап чулуп чорааш, тудум чедирип, эккеп-даа бергилээр.

Эзинин эки ажаалдазы, буянның сеткили эчизинге чедип, шынап-ла, өзүп орап чаш сөөк удаваанда тутчуп, быжыга берген. Бир эртен даштыгаа салып каарга, Эникпен чаткыштыг буду-биле черни базып, мырыңай дешкилей каапкан. Биеэги кадык чорааны-ла олчаан!

Алдын-оол амырап, хөрөк долган өөрүшкүзүңге шыдашпайн, өрү көөрге, дээрде хүн база хүлүмзүрүп, чырык херелдерин чажып турган. Сактырга, ам черле дүн дүшпес, аарыгаржык, берттик-бежел турбас, ада-иези-даа, акылары-даа, мал-маган-даа, даглар-даа, хүн-даа кезээде каткы-хөглүг, бедик-чаагай, чырык, чылыг туарар ышкаш болган.

Аът эзертээн ачазыңга маңнап келгеш:

— Эникпен черни базаып турар апарып-тыр, ачай!—деп, имневншаан алгыргап.

— Ынчалзын харын — дээш, ачазы чагаан.— Электен чаткыжын адырба. Ийи-үш хонгай аан.

Алдын-оол ам анайын үзүк кажаже киирбестээн. Ооң будун улам чадыктырар дээш, кырлаңче эдертп, өске анайларбиле кады кадарып эгелээн.

Чер карарган болгаш, оът баштаан анайлар баалыктарны ажып, чосгаларны кежип, талыя бергилээр. Олар энир чылгы сарыг-сигенни тоовайн, чаш көк тып чиир дээш маннажып турарын Алдын-оол эскерип каан.

Эникпен өөрүндөн калышпаан. Харын оларның аразынга сөөккүр, бедик, чараш көстүп чораан. Элээн оъттапкаш, бажын көдүрүп, маккыладыр эдипкеш, ээзинге маннап келген.

Тейинде мыйыстары ийи илиг ажыр узааш, дөзү чооннай берген. Мойну дыгылчак, дас кара дүктөри семдер болгаш турум. Чидге сарыг көстүктөр адаанда бичиизинде кара карактары арай саргарып келген, ыңай-бээр сүүртүленейнчип турган.

Алдын-оол апайының мынчаар өзүп келгенин бөгүн хенертен эскерип, шыырак серге бооп бар чыдарынга сеткилиниң ханызындан чоргаарап орган.

Қаш хонганда чолада чаткышты чежип каапкан. Эникпен өшкүлөр доскан ээзин эдерип, Үттүг-Хаяның, Ак-Қожгарның, Кызыл-Буттуң хаяларын кырлап, дешкилеп маннап турар апарган.

Донгак БЕГЗИ

ОКТАБРЬНЫҢ ҮРЕЗИНИ*

Седип-оол Токпак-оолович бо удаада база-ла, мурнундагы удаада дег, делгем залда шевергин стол артында олурупкан, эрги моол бижиктен архив материалдары очулдуруп олур.

Менче, чөдүргүлей аарак, хүлүмзүрүп көргөш, мендилешкен дораан-на папирос сунду.

— Очулдуруп орар документимниң каш-ла одуруглары арты. Доозуптайн. Ийи-үш минута иштинде манай кааптыңар — дээш, дүргени аажок бижиттине берди.

«Қара чажындан тура кадыг-берге амыдыралды көрүп эрткен, элээди үезинден эгелеп революстуг шуурганның одунга канналган, ам, назылап келгеш безин, чонунга дузалыг ажылды кылбышаан чоруур бо хоочун коммунист шынап-ла аас-кежиктиг кижидир» деп бодап ор мен.

Қылып орган ажылын дооскаш:

— Хөөрежиринге белен-дир мен — дидир.

— Моон ыңайгы тоожулаашкыныңарга тулчуушкуннарга бодуңарның канчаар киржип чорааныңарның таварылгаларын чугаалаарыңарны база дилээр-дир мен — деп мындыг мен.

Бо орта Седип-оол Токпак-оолович, хүлүмзүрүп кааш, чугаалай-дыр:

— Ол шагдагы таварылгаларны сактыры берге-дир. Ынчангаш ол-даа бүтпес боор. Хамык ужур оларның уттундурганьында эвес-ле. Ынчан мен партизан шимчээшкининиң киржикчизи боорда, элээди оол турган болгай мен. Анаа мээң ролюм дугайгы кандыг чугаа турар боор. Хенче-Қара командиривис-

* Очерктиң эгези альманахтың 26-гы номеринде.

тин айт-хөлүн хайгаарап, ооң чанынга чоруп турганымны мээң ролюм ол деп санаар мен. Дүшкүүрлүг ол хүннерде тулчуушкуннарга ол дег эрес, аваангыр, сагынгыр, коргуш-чок, дидим чаңчылга өөренирин, а дайын дооступ, арат чон хостуг эрге-шөлээлиг апаарга, ол дег эки аңчы болурун бодап чораан мен.

Танов тожулаашкынын уламчылай бээрге, ооң чугаазын үзе кирбейн, кичээнгейлиг дыңнап ор мен.

7.

Ол чазын Хандагайты өвүрүнүң чону ишкээр көжүп киргеш, кожа хонгулап алган. Хандырылга, деткимче алырынга бергелер таваржып келир деп чүвени бодааш, партизаннар база чон аразынче кирип келген. Оларның чоокшулап келгенинге чон амырап, сеткил ханып турган. Ынчалза-даа каш санныг улуг ламалар, феодалдар боттарының кызыы эргажыын харааш, партизаннарның чон-биле каттыжып келгенинге таарзынмаан хөөнүн ажыы-биле илередип: «Маңаа турар болзуңарза, силерниң хайыңар-биле, бак чүве болур, моон ырап көрүңер» дижип турар апарган. Хенче-Караның хөй кижии мурнунга чүве чугаалаанын ол хүннерде эң баштай дыңнаан мен.

— Таңныыл шерии чондан ырак турарга хоржок. Бис болза чон ха-дуңма силерни ак солааннардан камгалаар дээш таңныылдап турар улус-тур бис. Чамдык кижилер бисти моон ырап чоруңар дээр-дир. Ынчаар болза ат болганы ол. Бодап көрүңерден, чүвениң байдалының нарыны кайы хире-дир.

Хенче-Караның чугаазын дыңнай салы, чон үрүңайнып үнген.

— Таңныыл шерии маңаа тургай-ла. Чалгын-чапказы дег чонундан чүге чарлыр. Боларның авыралы чокка канчап сагыш амыр олар бис. Кадат чок хой дег апаар бис — дижи берген.

Чоннун шиитпирлиг сөзүндөн партизаннарны ырадыр деп турган демги кижилерниң аксы хак дээн...

Удаваанда бир дүне Торгалыг чурттуг, Улуг-Хем партизаннары-биле харылзаалыг кайгал Долаан Тараачы алгы шериг тоннуг, кызыл беш адырлыг бөрттүг ийи орус кижии-биле кады Хенче-Карага ужурашкаш, дораан ээп чоруй барганнар. Ооң соонда Хенче-Кара биске чугула чагыг берген:

— Туттурган ак солааннарны өлүрүп болбас. Солааннарга

албадаткаш, катгышкан чадыы кижилер хөй болгай. Хынам-чалыг болур болза эки.

Каш хонганда, бир-ле хүн биче дүш четкелекте, Ондар Чүдей-оол деп оол турлагга аажок девидээн бо халдып келди.

— Ат болган! Солааннарга бооладып каар частым — деп мындыг.

— Каяа? Чүү болду, таптыг чугаала — деп, Хенче-Кара ылавылады.

— Киженнеп каан чаваамны Хана-Баарындан ап чорумда, элээн хөй солааннар менче боолап турду — дей-дир.

Хенче-Кара дораан-на туң этсип, медээ тарадыпкан. Партизаннар чыглы хонуп келген. Командиривистиң айтышкыны-биле актарны сүрер дээш хөделип үндүвүс. Мурнуу Хана-Баары дээр тей кырынче үне халдып кээривиске, ховуда актар бисти боолай бергеннер. Хенче-Караның алды аттынар боозу чык-ла диди. Актар дезиптилер. Оларны, арай куйзу, сүрүп чоруптувус. Чоокшулап кел чорувуста, актар дезип шапкылашпышаан, бооларының аксын бисче углай, солагай холдарыңга колдуктай тудуп алган, боолап чорлар. Дужаажып келгенивисте, Хенче-Кара оглу аңчы Калзаң ланчыызы-биле бир кижини, шыгаап чоруй, боолаарга, аъдындан чайлып кээп дүшкен. Ону бүзээлеп келиривиске, холун көдүргөш, дүжүп берген. Ок ооң читкезин өде берген болду. Карманын-лан ак пөс, эм уштуп келирге, баштак Көк-оол эмни балыгже куткаш, шарып берген.

— Тывалап билир сен?— деп, Хенче-Кара ак солаандан айтырды.

— Бичии билир — дээш, хүлүмзүрүүрүн оралдажы аарак, харыылады.— Мен ак солаан эвес, анаа кижии. Тывада чурттаан. Тараа тараан, анаа орган. Актар коргуткан. Силер мени өлүрер чок!— деп чанны-дыр.

Хенче-Кара ол кижиниң чугаалаар аайын өттүндүр харылай-дыр:

— Актар чүге чораан? Сен чугаалаар, бис өлүрер чок.

— Тыва дүжүметтер чугаалаар: таңныылдар кайда, билир, чугаалаар дээн — деп, туттурган солаан мындыг...

Ол дүвүрээзинниг хүннүң даартазында хамык аалдар, Хенче-Караның айтышкыны-биле, Успа-Хөлдүң сонгу-чөөн талазынче далаш-биле көжүп эгелээн. Хенче-Кара боду баштаан ядыы чон чүък чүдүрер аът, шарызы чок болгаш, өглери-ниң ыяжын, аар херекселдерин чуртка каапкан. Чүгле байлар өглерин көжүрүп алган.

Ишкээр Кара-Бяш деп черге таңныылдар тургузуп кааш, чаа черге аалдар ийи хондур көшкөш, чедип келгеш, чадырлар тип алган.

Таңныылдап турган партизаннар дустан бар чораан Көкей деп ашак кижини туткаш, турлагга эккелген. Байысаарга Чылбыга чагырчының шивишкини болган. Ону Чылбыга чагырчы чорутканы, партизаннарга удур бежен ак шериглерни аткара деп турары ашактың өчүүндөн билдинген.

8.

Каш кижини таңныылдап турувуста, Хандагайтыдан Иван шаап келгеш, далаш-биле чугаалады:

— Семён садыгжыда бежен актар келген-дир. Силер ону билир-ле. Мени чугаалаан дивес. Черле хоржок. Актар билир болза, менде баш чок болур.

— Ындыг-дыр, билдивис. Ак солааннар-биле кады тыва дүжүметтер келген-дир бе?— деп айтырдывис.

— Чылбыга чагырчы бар — дидир.

Иван ол дораан-на чорупкан. Таңныылдар мени Хенче-Карага медээ чедирери-биле кагыскан. Медээни дыңнай салы-ла, Хенче-Кара партизаннарны чыгдырыпкан. Дайзын-биле канчаар тулчурунуң планын чонга чугаалады.

— Хандагайтыда ары черден Чылбыга чагырчы бежен ак солаан эккелген-дир — деп тайылбыр-биле командиривис чугаазын эгеледи.— Эки боо-чепсектиг тырың бежен шериг-биле бөгүн көржүр апарган-дыр бис. Медээни идегелдиг кижини чедирип келген.

Коргуп-девидээн херээ черле чок эвеспе. Солааннарның күжү бистен артык чүве болганда, кажар арга хереглеп тулчуру апаар. Ам дораан мынчаар хөделилинер: аът-хөлдүн четчир шаа-биле аныяк, элээди оолдар, боолуг, боо чок-даа болза, сүр көргүзүп, база чаалажыр эвеспе. Боо уну дег талдардан кескеш, боолаштыр чүктээш, кедээр Хайыракан адаанда Хараар-Тейлерге бараадап турзун. Ол аразында таңныыл шерии Улаатай унун өрү алгаш, актарның таварып келир оруунуң аксынга кедеп чыдып аар, актар кырывыска келир орта боолаар бис. Боо даажы дыңналыры билек, аныяктар силер аът чарыштырган дег, алгы-кышкы-биле кууглап халдып кириптер силер.

Канчаар «дайылдажырын» дыңнап ал салы-ла, аныяктар ыяш «бооларын» белеткей берген.

Ынчап турувуста, Бады деп моол кижини келгеш, Хандагайтыдан бээр бежен шаа солааннар кел чыдарын дыңнаткан.

Чон партизаннар штавынга сөктүп келген. Хамык малывысты ак солааннар дээрбедеп апаар-дыр дижип, коргуп, девидеп, байлар ам кээп партизаннарга чанньп туруп бергеннер.

— Хенче-Қара, таңныыл шериглери! Дунмаларым, оолдарым, каш малымны солааннарга былаатпайн, камгалап берип көрүнер — деп, бир-ле улуг назылыг бай кадай баштай-ла чанньп үнген.

— Чон ха-дунма силерни боо-моңгувус туткаш, камгалаарывыс бо-дур, угбам — деп, Хенче-Қара харыылады. — Мындаа бисти аартыктап турган болгай сен. Бөгүн херектиг апарган-дыр бис. Черле херектиг апаар бис.

— Силерге, оран-тандымга чалбарыйын!— деп, бир бай лама безин улажыпкан.

Партизаннар дораан-на хөделип үнгеннер. Аныяк партизаннар болгаш ыяш «боо» чүктээн аъттыг аныяктар бистер Улаатай аксында Хайыракан дагже, кол партизаннар — Улаатай аксын өрү, дугуржуп алганы ёзугаар, чорупкан.

Улаатай аксында барган партизаннарже Хараар-Тейден дураннап көөрүвүске, аъттарын сайырда эл иштинге чажырып кааш, орук аксында тудуп каан онгулар артынга кедеп чыдып алганнар. Бистер чүү боор, Хенче-Қараның чагып каанын ёзугаар, актарның кичээнгейин чардыктырар дээш, шаараңайнып көстүп каап, партизаннарның чоок кавызынче дураннап, чүү болур эвес деп хайгаарап тур бис. Актар-даа диргелипкен көстүп келгеш, партизаннарның кырында бардылар. Боо даажы дииңайны-ла берди.

Бистер дигивис-биле, кууглавышаан, доозунну буруладыр халытпышаан, атакалап кириптивис. Боо даажы соксавайн тур. Ол аразында актар аткаарлап дезиптилер. Боолуг аныяктар партизаннарга каттыжып алдывыс. Актарны Мугур-Аксынга сүрүп чедип кээривиске, бисче боолай берген. Бир шак хиреде үргүлчүлээн аткылажышкын соонда, актар ийи кижизин өлүрткеш, дезип чорупкан...

Ол тулчуушкуннун соонда, удаваанда, Бора-Шай, Саглы ынчаар чаа партизан отряды, ол шагда чугаалажыры-биле, таңныыл шерии, тургустунган деп дамчыыр чугаа дыңналы берген. Ол чорук бисти улам сорук киирген.

9.

Улаатай-Аксынга аштырган актар өжээнин негеп, улуг күш-биле база катап халдаары чайлаш чок деп чүвени билгеш, партизаннар боттарының штавын Танды кырынче дагын

көжүргөн. Чон база оларже чоокшулады, кедээр көжүп үнөр журга таварышкан.

Чадаана ооруунуң актардан дескен аңчыларын партизаннарның талазынче Хенче-Кара элзедип алган. Оларның саны чеден кижичеткен. Оон соңгаар чоорту ишкээрледи Чадаана хемниң кавызында Кулун-Дүжерниң Эзирлиг баары, Дыттыг-Тей, Баян-Дугай, Дүнгүрлүг ынчаар черлерни партизаннар контрольдап турган.

Амгы «Искра» колхозтуң сууру турар черге Хуна деп бай кижичурттап турган. Бир-ле хүн ол байның Баян-Дугай шыгынга оъттап чораан чылгызындан аъттар тудуп эккээри-биле Хенче-Караның чоруткан кижилериниң баштыңы Кара-Чанчып өөрүшкүлүү аажок халдып келген.

— Хуна байның чылгызындан кончуг аъттарны эккелдигис, «чылгычызын» база тудуп алдывыс — дидир.

— Чылгычызын чооруңар ол?— деп, Хенче-Кара айтырды.

— Анаа эвес «чылгычы»: байның дунмазы Тээлдиген чалаң-на болгай — дидир.— Аъттарны чылгыдан чара сүрүп алгаш, чоруп орувуста, кулугур аза көк чычы тоннуг, даскара булгаардан кылган угуулзалыг кадыг идиктиг, шулу мөңгүн чүгенниг, дордум төрөпчилиг, каас эзерлиг, өрүглүг кымчылыг, чыраа аъдын мунупкан, ланчы боозун чүктээн, чинзелиг бөргүн сыраңнадыр чырааладып келир болбаспа. Дораан-на хөрөктей-дир:

— Чоп көгүп барган силер, ыттар, дора-өлчүк дээрбечилер — деп бо ийин.— Чон малы дээрбедеп турар дүржөк сойлуктар силер — дидир-ле.— Хенче-Кара деп чадаг самдарның айбычылары, соксаңар. Оон башка силерни ат кылыр мен — дидир-ле. Карак-ла бо, эът-ханым хайнып-ла келген. Хорадааш, бичин-ле болза азаны адып кааптар частым. «Ор-талан Тээлдиген дээрбечи — дидим.— Дээрбечи боордан кадына, чон ханы ишкен, кижичаштыг аза сен — деп удур хөрөктөдим.— Чоннуң өжээттеннери ак солааннарга шивишкин-неп, хөй кижичабынга олурган сен. Херээңни шериг паараңга баргаш дыңнаар сен. Оон соонда ялан эдилээр сен, сойлук!»— дээш, хүлүдүп-ле алдым.

— Чалаңны тудуп эккелгениңер кончуг эрес, шеригзигдир, дунмаларым — дээн соонда, Хенче-Караның арын-шырайы өөрээнинден чырып келди.

Чалаңны эккээрге, Хенче-Кара элээн байысаан. Ол аразында Кенден-Нава биле Токпак-оол олар чалаңның кырында-ла бардылар:

— Мени ийи кожуун чыжыңга актыг черге өлүр эриидээр

часканынны уткан сен бе, Тээлдиген?— деп, Кенден-Нава айтырды.

— Мени база ынчанган сен але?— деп, Токпак-оол айтыргаш, караан чидидир көрдү.

— Улуг ноян, дүжүметтер ынчал дээрге, ам канчаар, ужурдан эртер эвес — деп, Тээлдиген агартынып ор.

— Ынчанмайн аан бо — дээш, Кенден-Нава чалаңче кыжанган шинчилик көрдү.— Чады чоннуң эьдин шылып, хемдин чорааш, ам ак солааннар-биле кады чон хыдып турар дүржок, каржы идегет сен. Кемниг үүлгедиин ужун сени кымчылаар бис. Кагыңар, оолдар!

Ийи кижини шынап-ла чалаңны эриидээр деп барган. Оларны Хенче-Қара соксадып каан.

— Адыр, дыңнаңар — деп бодунуң чоок өөрүнге чугаалады.— Тээлдигенни ялалаары шын. Чонга мооң чедирген бачыды улуг. Мооң ялазын Хем-Белдиринге көөр. Ынаар чорудар чүвө. Ноябрь, дүжүметтер эвес-тир бис. Оларны өттүнүп, монун эриидээш чоор бис.

Ынча дээрге Кенден-Нава биле Токпак-оол ам кээп оожуургаан.

Тээлдигенниң арны агара берген, сирилээн, кавылаан тур. Ону аалынче салып чорудуптар деп, чамдык кижилерниң салалын Хенче-Қара хүлээвээн. Тээлдигенни туттурган ак солаан-биле кады Хем-Белдиринче чорудупкан.

10.

Ол чайын бистин партизан отрядывыстың контролюнга Чадаананың ийи хүрээзиниң чоогунда черлер чоорту кирген. Актарның чамдызы Барыын-Хемчик талазында партизан отряды-биле дайылдашкаш, аштырган деп медээ бисти улам сорук киирген. Бистин штавывыс ынчан Баян-Дугай үстүндө Чыдыг деп черге келген.

Ол аразында Уланкомга турган кыдат шериглер бистин адаавыста Баян-Дугай үстүндө Кызыл-Довурак деп черге херттен чеде хонуп келгеннер...

Бир-ле хүннүң даң бажында партизаннар хайгыылчызы Хөндергей чурттуг Ондар Бора-Хөө ашак бора аъттыг, дерибузу бурулаан, бо шаап келди.

— Дүрген туруп, аът-хөлүнер эзергенер. Ортаа-Удурда хамык актар эндерлип келди!— деп мындыг.

Хенче-Қара тура халааш:

— Чеже хире кижн ышкаш-тыр, акым?— деп айтырды.

— Алдан-чеден хире бар ышкаш-тыр — дидир.

Дораан-на аъттаныпкаш, Хенче-Караның командылааны-биле Кыдыкы-Удурнуң дөзүнче хаптывыс. Аңаа баргаш, Ор-таа-Удурнуң арга чарыы-биле дагның кырынче үнүп келди-вис. Даг кырындан харап көөрүвүске, ак солааннар дагның баарында мөөнөшкен турлар.

Аъттарывысты арга иштинге чажырып кааш, Хенче-Кара-ның айтышкыны ёзугаар, чазын Бурганныгга актарже хал-даан аргавыс-биле халдап кирер апарган бис.

Дагның кыры-биле үңгеп, союп чорааш, солааннарже чоок-шулап келдивис. Дугуржуп алганывыс мындыг: Хенче-Кара-ның боозу эдерге-ле, актарже боолаар.

Бо удаада Өвүр талазының партизаннары нургулайында ланчыы, бырдаан бооларлыг апарган. Актар бисти эскербейн турда, боолай бердивис. Ышсыг, дарызыг чыт арыг агаарны хэме алы берди. Дайзыннар база-ла боолап эгелээн. Боо ок-тары баш ажыр, сыг-сыг кылдыр, эрттип-ле турлар. Кайы-даа тала изиг-халаг боолап туруп берген. Дүш чедө бергенде эгелээн тулчуушкун кечжэге чедир үргүлчүлээн. Актарның боолаары соксай хона берген соонда, Ортаа-Удур биле Кы-дыкы-Удур аразынче киргеш, көзүлбейн бардылар. Партизан-нар ээлеп алган бединден дүшпейн, танныылдап хонган. Чер чырып келгенде, дураннап көөрүвүске, актар көзүлбээн. Дүүн актарның бисче боолап турганы мээске кээревиске, төгүлген хан хөй болган: балыглаттырган болгаш өлүрткен кижилерин актар база апарган болду. Партизаннар бир кижизин чидир-ген, бир кижн балыглаткан.

Актарны сүрүп, Чадаана хемниң кыдыынга келиривиске, хайгыылчыыс Ондар Бора-Хөө бооладып каан чыдыр. Тава-рышкан когарал өжээнивисти улам хайныктырган. Чадаана хемни кешкеш, Бажың-Алаакка келиривиске, куду, хүрээже углуг, бир-ле черде боо диңайны берген. Бора-Шай, Саглы болгаш Шеми талазында таңныыл шерии чедип келгеш, ак солааннар-биле аткылажы бергенин билип кагдывыс. Чадаана биле Хөндергей аразында Дыттыг-Үзүк деп черже шигледи ба-дыптывыс. Барыын талага ак солааннар-биле тулчуп турган партизаннарга аңаа келгеш, ужуражы бердивис.

Ол аразында бо даажы читкен. Партизан отрядтарының удуртукчулары сүмөлөшкеш, ак солааннарны бүзээлээр деп шииттирлээн. Бистин отряд Шаараш деп дагның бети баарын-че Чадаана хемниң кыдыынче кирипкен; демги отряд Шаараш дагны долгангаш, амгы Чадаана хоорайның турар чериниң үстүнче барган. Хүн эрте, улуг дүш четкелек. Актарның шта-

вы Хайыракан дагның үстүндө Мойналык деп черге турган. Ынчалза-даа олар Үстүү Хүрээде Чамзы камбының хөлөгезинге коргадап тургулапканнар. Ийи отряд ол аразында барыын таладан актарже боолап кирипкен. Олар удур боолааш туруп берген. Бистиң отряд Берт-Арыгны ээлеп апкан. Тулчуушкун караңгы имирге чедир үргүлчүлөп турда, актарның талазындан боолаашкын соксай берген.

Дүн дүшкен. Даң аткан. Тулчуушкун катап үргүлчүлөй берген. Ынчалза-даа үр болбаан. Бистиң-биле дүүн болгаш дүне аткылажып турар өйүндө дайзын үптөп-дээрбедеп алган малы-биле тергелерде чүдүргөн чүгүн Адар-Төш артын таварты чөөн чүкче көжүрүп чорудупканы ол хүн партизаннарга билдинген. Дайзын чоруурда чамдык араттарны албадап тургаш, мал сүрдүрүп алган болган.

Чамзы камбы биле Дамба дузулакчы актар-биле кады чоруптарда, эмир чылын туттурган моол шериглерни, алды тыва кижини, ооң иштинде бистиң чер чурттуг Ток биле Көгени алгаш чорупканы билдинген. Актарның элзедип алганы орус дружинниктер, ийи кожууннуң нояннарының актарга албадап тургаш чыып бергени тыва араттар Чадаанага тулчуушкун болурунуң мурнуда-ла, партизаннар-биле дайылдажыр күзел чогундан, тарап чоруй барганы база билдинген.

Ындыг байдалда ийи отрядтың партизаннары моон соңгаар канчаар хөделирин дугурушканын Хенче-Караның аьдын ажаажып, ооң-биле кады чоруур кижини болгаш дыннаан мен. Ол бо удаада дыка сорук кире берген турган. Партизан отрядының сорулгазының дугайында санал кирип чүве чугаалаан.

— Ийи таланың шериглериниң хөй кезии ам дораан аьтангаш, актарны четкеш, узуткаар — диди. — Ток биле Көгени, өске-даа өөрүвүстү актардан чарып алыылыңар. Чамзы камбы биле Дамба дузулакчыны диригге тудуп алгаш, аксы-сөзүн айтырып тургаш, шаажылаар. Орус чуртунда хувускаалдын, кызыл намның, улуг Ленең башкының буянның херээниң ачылыгында Таңды-Тывазының чону хостуг эргени эдилээр ачылыгы хүн чоокшулап келген-дир. Мындыг чаагай херек бүтсүн дээш, дайынга амы-тынындан чарылган эш-өөрүвүстү кезээде утпас бис, ха-дунца...

11.

Актар дээрбедеп алган малы, чүгү-биле Адар-Төш артын ашкаш, Ак-Хемче дүжүп бады келгенде, партизаннар оларны сүрүп чедип келгеш, аңаа шак хире тулушкан. Эки чепсегленген актарның күжү партизаннарнындан артык болган.

Даартазында хүн дескен актарны Чаа-Хөл аксынга сүрүп чедип келдивис. Ынчан анаа орус, хакас, тыва чурттакчылыг улуг суур турган. Ырактан дураннап көөрүвүске, суур өртке чүм алыскаң, ыш дээрде туманналы берген, өрт оду кызыл чайт турган. Маңаа Улуг-Хем партизаннары-биле актарның тулушканы, дезерде суурну актарның өрттедипкени илдең болган. Оларның хөй кезии Чаа-Хөл аксындан Улуг-Хемни куду салдап бады барганын өрттенген суурга келгеш, билдивис. Олар туттурган тываларны моолдар-биле кады алгаш барган...

Чаа-Хөлден Чадаанаже ээп келгенивис соонда, каш хонганда, Дамба дузулакчы Бора-Хөлде аалында келген деп ме-дээ дыңналган. Хенче-Қара ол дораан-на дөртөн хире шилин-дек партизаннар алгаш, Дамбаны тудуп алыр дээш, ынаар хапкан.

Партизаннар аалга чедип келирге, Дамба дузулакчы чиң-зелиг бөргүн кеткеш, Хенче-Қараның мурнунга ырактан-на кылаштап келгеш, тейлээш, сөгедектеп олура:

— Таңды-Тывазының улуг маадыры, эргим хайырааты Хенче-Қара! Ак солааннардан чонну камгалаар дээш шынап-ла ачы-буяңныг чүвени кылганыңарны магададым. Силерни тыва улус угпас. Бо бүгүнү өгте баргаш, айыткаайн. Моорлап көрүңер!— дээн.

Хенче-Қара:

— Ак солааннарның дузалакчызы Дамба, дыңнаңар — деп шоодуп чугаалаан.— Актар азырап, хамык чон кырып, дээр-бедеп, хөй кижии актарга тудуп берген журуң чүл?

— Қайын ындыг боорлаан, хайырааты — деп, Дамба сириңайнып турган.— Ак орустарның албадаары күштүг боорга, аайыңга кирген мен, чүү дээр — буруум улуг — дээш, кара дуруяа дег, одагазын сыраш кылдыр тейлээн.

— Чырык хүн, кудай адаанга дириг артар эрген ам чок болган-дыр — деп, өжээни хайыңган Хенче-Қара кыжанып чугаалаарга, дүжүмет улам-на сириңейнип, катап-катап тей-леп турган.

Дүжүметти Хенче-Қара өлүрер деп белеткени бээрге, өөрү Токпак-оол, Кенден-Нава ийи:

— Болгаан, Хенче. Адың сагын — деп, оожуктурган.— Дамбаны дириг арттыргаш, чыгаанга кииртип алыр-дыр...

Дамба дузулакчыны Хенче-Қара чыгаанга кирерин алба-даан.

Дамба:

— Моон соңгаар ак орустар-биле сүлчээ кылбас, кымны-даа дарлабас, кымчылабас мен деп сөзүм бердим!— деп

аашкынган. Дамбага дайынчы боозунуң аксын Хенче-Кара чылгаткан.

— Мооң соонда бак чүве үүлгедир болзунза, чырык өртемчей кырынга чурттавас болганың ол!— деп сагындырган.

* * *

Актарны Чадаанадан сывырып үндүргөн соонда, кыдат шериглер чонну үптөп, дээрбедээр, күштөп-күчүлээр талазы-биле демгилерин ашкан.

«Ак солааннар ышкаш, бо кыдаттар база дендеп барды. Ноян, дүжүметтер, улуг ламалар актарны азырап, дежээп турган соонда, ам кыдат чанчынга чызаалай бергени бо ыш-кажыл» деп өннүк, төрөл кижилер аразында бүдүү ынчаар чугаалажып турган. Ак солааннар турар үеде кыдат шериглер кажар арга хереглөп, ажык дээрбедээшкин, күчүлээшкин ыш-каш каржы үүлгедиглер кылырындан тыртылып, чон караанга эки кижилер кылдыр көстүрүн оралдажып турганнар. Актар десе берген соонда, чоннуң чугаалажыры ышкаш, кыдат шериглерниң «чези көстү берген». Оларны тежээринге ноян, дүжүметтерниң чондан хавырып алып албан-үндүрүү дендеп барган.

Камыңнар деп адап турган ол эжелекчи кыдат шериглер хүрөң чүзүннүг-ле болза, бүдүн чылгыны-даа, кижиниң чангыс хөлүн-даа ылгавайн хавырып ап турганнар. Кыстарны болгаш аныяк херээженнерни күштээр чорукту массалыг үүлгедип эгелээн. Оларны өг-бүлезинден боо-биле коргудуп тургаш, турлаанче алгаш баар. Ындыг күчүлөлгө удурланган херээжен кижиниң ашаан, төрөлдерин ол-ла дораан боолап каар турган. Бо үүлгедиишкининге олар кижилерниң бай, ядызын безин ылгавайн, сагыш-сеткилин кударадып, дорамчылап турган.

* * *

Тоожулакчымның шагзырап келгенин эскерип кааш:

— Бичемде дыңнааным Хенче-Кара «шеринниң» дугайын ам-на билдим — деп чугааладым.— Хемчик талазынга турган актарны тыва партизаннар үндүр сывырыпкан ышкажыл.

— Ындыг — деп бадыткады.— Хенче-Кара «шеринниң» актар-биле организастыг демисели ооң-биле доозулбаан. Ол-ла чайын Алтай таварты Моолче киргеш, Успа-Хөлдүн кыдынга турлагланып алгаш, Өвүр улузунуң малын үптөп турган ийи чүс хире актарны аштырышкынга таварыштырбышаан, дү-

жүп бээринче албадаан бис. Олар дөгерези чүгле тырың аны-
як оолдар, кыстар болган. Ол дээрге Хенче-Кара «шерининң»
таварышкан тулчуушкуннарында эң-не берге тулчуушкун
болган. Ынчан партизаннар алды кижизин чидирген. Дайзын-
нынң ындыг белен дүжүп бергениниң чылдагааны — оларнынң
оьк-чемзээнинң төнгенинде. Бис олар-биле далай кыдыында
кулузун, хыыргыыш аразынга чартык хүн иштинде чаалаш-
каш, хөлче чыгап кээривиске, чамдыктары хөлче дүжүп өл-
гүлээн, хөй кезин дүжүп берген.

— Эжелекчи кыдат шериглер-биле силернинң партизан от-
ряды база таварышкан боор аа?— деп сонуургадым.

Ол дугайын Седип-оол Токпак-оолович дараазында ужу-
ражышкында мынчаар чугаалаан.

* * *

Хенче-Караның партизан отрядынынң киржикчилери Успа-
Хөл чанынга болган тулчуушкунга аштырган актарны Ча-
даанаже ажырып келгеш, эрге-чагырга кижилеринге хүлээ-
дип берген. Баштай оларнынң аразында оолдарны ажыл кыл-
дыртып, кыстарны кыдат шериглер кадайланып алган турган.
Кедизинде баргаш, оларнынң чамдыызы черинче чоруй барган,
чамдыызы Хемчикке чурттап артып калган.

Кыдат шериглерни Даа, Бээзи кожууннарнынң нояннары
болгаш феодал-теократ идегеттери чоннуң күсели-биле азы-
рап, оларнынң боттарынга удур чоннуң килеин ол эжелек-
чилернинң чыдаларынынң күжү-биле тудуп турган.

Камыңнар тыва араттарны эрге чок кулдар дег аажылаа-
рын чылча шаптыраарынга чедир үргүлчүлөп келген. Улуг, би-
че кижилер эжелекчилерни көөр хөөн чок турган.

Ынчан аныяк өскен аразынга мындыг ыр турган:

Кызыл-Чыраа чуртумайга
Кыяр сиген үндүрбөңөр.
Кызыл чаактыг кызыңарга
Кыдат камың чагдатпаңар.

Калбак шыктыг Чадаанга
Кара дурия хондурбаңар.
Кап-ла карам чанынайга
Камың кыдат чагдатпаңар.

Успа-Хөл чанынга тулчуушкуннуң соонда, үр болбаанда,
бистиң отрядтынң партизаннары аалдарынче тарап чоруй бар-
ган. Ынчалза-даа олар бооларын холдан салбайн, боттарынынң
аразынга бүдүү харылзажып турганнар.

1919 чыл ынчаар эрткен. Партизан отрядының баштыңы Хенче-Кара бистиң аалывыска бо-ла кээр, «Моолда чүү болуп турар-дыр? Моол солун номчуп тур сен бе?» — деп менден бо-ла сонуургап айтыра бээр турган.

Мен аңаа моолдуң арат чону база актарга болгаш кыдат шериглерге удур хосталга дээш демисежип турарын, ол деми-селди Сухебаатор деп кижини баштап турарын билген шаам-биле чугаалап берип турган мен.

Дараазында чылдың күзүнүндө (1920 чылда) аалывыска Хенче-Кара хап келди. Ооң өөрүшкү-маңнайы-даа аажок. Ол ынчан Чадаана ажып чорааш келген.

— Кыдат камыңнарның ажыт кирер хүнү чоокшулап келген хире-дир, билип алыңар — диди.

Чугааны авам безин сонуургай берген:

— Уваа, ыңдыг хире-дир бе, экизин але — деп сеткили ханган, сонуургаан олур.

— Ону чүден, канчап билдиң? — деп, ачам, четтикпейн, сонуургай берген.

— Бурунгаар, Улуг-Хем талазында кыдат камыңнар кызыл орустар-биле Оттук-Даш деп черге чаалашкан сураглыг-дыр — дидир. — Кызыл нам баштаан кызылдар актарны базар, ооң соонда бистиң албаты тыва чонга холун сунуп чедип келир үе ырак эвес, көргөй бис аан.

— Моолда бо камыңнарны база бергедедип туруп берген, Сухебааторнуң улузу аажок хөделип турар-дыр, Моол солундан номчудум — деп, мен база өөрүп, билииргеп олур мен.

— Ол-ла болгай — дээш, Хенче-Кара өөрээнинден каттыра каапкан. — Актарны чылча шапкан дораан кызылдар биске дузалажыр: камыңнарны когун үзе базар! Бистиң тыва арат чон хостуг эрге-шөлээни эдилээр. Орустуң хувускаалының Тыва чуртунга тарып каан үрезини халас барбас. Хосталганың буянның кежиин четтирер бис.

— Эрни, шаагай дүжер! — деп, өөрүп ордум...

Седип-оол Токпак-оолович Танов тоожулаашкынын үзүктелдире каапкаш, таапкылап олура, база катап уламчылай берди.

— Чээрбиги чыл биле чээрби бирги чылдың аразында, күскээр кыжын, бистиң черге халаптыг чума аарыг база катап эгелээн. Аалда кижилер дөгерези кевирт аараан. Бистиң баштайгы кожайывыс, сөөлүндө мээрэн дужаалдыг апарган Дам-

ба, ол аарыгдан өлгөн. Кадайы ооң мурнунда-ла өлүп калган. Дамбаның өлгениниң соонда Сотпа кеский деп бай ламаның эштенчизи болу бердивис. Чума аарыгдан авам хөөкүй шыдашпайын барган. Шагаа бүдүүзүндө мен мүн-не шору сегий берген мен. Авам чок апарган соонда, час эгезинде, Дадарыкпай деп кижиниң аалы-биле кожа хонуп алган бис.

Бир хүн аал коданының адаандан калчан хоор аъттыг кижичортуп кел чор. Чедип келзе-ле бистиң таныырывыс Чадаананың Кара-Тал чурттуг Донгак Салчак оглу Көк-оол болду. Келген аалчыга мен шай хайындыра бердим. Ачам шоолуг сегивээн, аарыг чыткан. Келген аалчывыс чызаан чери-биле Уланком аразынга албан бижии чедирип чораан болду. Шай хайнырын-даа манавайн, хойнундан аадаң ужулгаш, оозун часкаш, куштуг бижик уштуп келди.

— Бо дээрге тоң далаштыг, кончуг чугула бижик. Моол бижиктиг кижичи сен мону номчуп көр, оол — дээш, бижикти часкаш, менээ тутсуп берди.

Бижикти моолдап номчувушаан, очулдура бердим. Допчу, тодаргай сөстөрлиг ол бижикти Буян-Бадырчыже чоруткан болду. *«Хемчикте турар кыдат камың шеригни бодуңарның күжүңер-биле узуткап каарын кичээниңер»* дээн уткалыг сөстөрни чагаада бижээн мындыг. Бижикке Сухебааторнун айтышкыны-биле Максаржап ат салган болду.

Кыдат камыңнар-биле дайылдажыр үе келген-дир деп чүве билдинген. Аарыг чыткан ачамның амырааны аажок.

— Дораан бооңну чүктээш, огуңну шуптузун ап алгаш, Хенче-Карага медээден дүрген чедир. Барып шыдагы дег кижилерни алгаш, чүвениң байдалын билип алыры-биле Чадаана ажар апаар болгай — деп, ачам мындыг. Мен саадавайн-даа Хенче-Кара аалынга хап келдим. Хенче-Кара-даа, ооң кожазы партизан отрядының баштыңнарының бирээзи Кенден-Нава-даа ырадыр аннап чоруй барган, дээк келбес хире болду. Хенче-Кара оглу Калзан-биле сүмелешкеш, чооккавыда аалдардан дөрт хире эш тыпкаш, шупту алды кижичадаанаже аъттаныптывыс. Ол-ла хүн (соонда билдингени-биле 1921 чылдың марттын 25-те) Үстүү-Хүрээ баарында Бора-Чыраада төрелим кижиниң аалынга кежээликтей апарганда чедип келдивис. Өгге келгеш шайлап орарывыс аразында бистиң партизан отрядывыстың киржикчизи Саая Чымба баштаан, таныырывыс-даа, танывазывыс-даа, боолуг каш кижичирип келди.

Кежээ апарганда даштыгаа үнүп келиривиске, Саая Чымба чүвениң байдалын биске дуюкаа чугаалап берген. Ооң чугаазындан бо дүне камыңнарны бүзээлээш, узугкаар деп ту-

рарын; халдаашкынны Сүт-Хөл чурттуг Ондар Сандакпан баштаан каш дидим кижилер удуртуп турарын; оларның бирээзи Чымба боду деп чүвени билдивис.

— Дораан аът-хөлүңерни оъткарып, белеткениңер — деп сагындыргаш, ок-чемзээвисти сонуургап айтыргаш, огу эвээш кижилерге октар-даа немеп берди. Ынчап турувуста караңгылап келген. Аът-хөлүвүстү оъткарып кааш, Чымба баштаан каш кижибиле кады Бора-Чыраа иштинде партизаннар бөлүүңге каттыжып алдывыс. Чымбаның айтышкыны-биле кыдат шериглерниң хериминче углай үңгеп чоруптувус.

«Хенче-Кара бөгүн маңаа турган боору кай. Мында оон улуг, ол дег эрес, дидим, чүвени эки аайлап башкарап кижичок болгай. Маңаа ол турган болза, дыка-ла эки болур ийик». Үңгеп чоруп ора ол бодалымны чанымда эжим — Қалзаңның кулаанга сымыранып, хомудап чордум.

Он сестин айдың айы үнүп, арыг ишти чоорту бүлүртүңкылдыр чырып келди. Дыңнаалап, доктаап, үңгээлеп каап чылып ора, ийи чыл мурнунда Өвүрге бистин аалывыс таварты эрткен камыңнарның моол чалчаларыңа ийи караамны деже шаптырып каар часканымы-даа, чонну үптөп дээрбедеп, аныяк херээженнерни болгаш биче назылыг уругларны күштеп турганының өжээнин бо куурумчу кыдаттардан негеп алыр үе келген-дир деп чүвени бодум шаам-биле бодап келиримге, хыым ханып келир турган...

Дүн ортузу эрте берген хиреде хүрээ талазындан боодаажы дизигайны-ла берди. Бистин кады чораанывыс бөлүк партизаннар база камыңнар паараңынче чоокшулап чедип келгеш, дайзынче боолай берген. Айдың дүне херим иштинден ооң даштынче халбактанып үнүп, куураңайнып турган камыңнарны бистин октарывыс хээ шаап-ла турган. Бистер-даа дайзынны каргавышаан, боолап-ла тур бис. Чүк-чүгүндөм бүзээлеттирген камыңнар-биле тулчуушкун, чамдык өйлерде үзүктелиишкинниг-даа бол, даң хаязы чөөн чүктен агарып келгиге чедир үргүлчүлээн. Адак сөөлүндө үжен хире кыдаттар Берт-Арыгже дезип кирген, он ийи кижичадаана хемниң иштин өрү чоктаан деп чугаа дыңналып келген.

Бистин бөлүк Берт-Арыгже дескен кыдаттарны сүргеш, тыппаан. Хем өрү чоктааннарын сүрген өөрүвүс Ли чи-ян деп чанчын баштаан 12 кижини Баян-Дугай үстүңге чылча шапкан. Кыдат шериглерниң Шагаан-Арыгга турган отрядын оон мурнуу чарында Улуг-Хемниң тыва партизаннарын узуткаан.

Бистен дескен 30 кыдаттар, ийи-чаңгыс болуп алгаш, чаштынып чоруп турда, партизаннар тыпкаш, узуткап турган. Оларның иштинден ийи кыдатты баш удур белеткенип алгаш,

дозуп турган, бистинь Хенче-Кара командиривис узуткаан...

Өвүрге черге-черге турган кыдат бүүзелерниң чамдызын чон ээлеп алган. Ол дээрге даштыкы эзээрге ктерге үптеткен үлүг-хуузунуң кезиин чон бодунга тиилелге соонда эгидип алганы ол-дур.

1921 чылда ак гвардейжилерни кызыл партизаннарның бүрүн чылча шапканы болгаш Тывага национал-хосталга революциязының тиилээни төөгүден билдингир болгай.

* * *

Седип-оол Токпак-оолович Тановтун тоожулаашкыны мооң-биле доозулду. Ону ооң солун намдарының чүгле кирилдези деп сөглөп болур. Салчак Калбак-Хөрекович Тока бодунуң «Чаа тыва» деп номунга Седип-оол Тановту, КУТВ-ту дооскалак тургаш, күрүне ажылынче келдиртип келген аныяк эжин, Москвага марксисчи-ленинчи теория-биле чепсегленген баштайгы тыва кижилерниң бирээзи кылдыр чылыг сөстөр болгаш хүндүткел-биле көргүскенин номчукчу билир боор.

Улуг Октябрының алдарлыг бежен чыл оюн таварыштыр Седип-оол Токпак-оолович Тановту «Күш-ажылчы Кызыл тук» орден-биле шаңнаан.

Ооң ам эки тура-биле кылып турар ажылы—Тыва төөгүзүнүн, Тываның араттың революстуг намының, революстуг аныяктарының эвилелиниң ажыл-чорудулгазының дугайында архив материалдарының очулгалары—чүгле бөгүнгү эвес, харын келир үдеги эртем ажылдакчыларынга улуг дузаны чедирер.

Ондар СЕГЛЕЦМЕЙ

УРАН БИЛЕ ЭЗИР ООЛДАРЫ

Сесегеде колхозтуң шаңыга келиримге, тараа дээрге, сарыг ооргалар-ла. Ажыл кидин-түлүк. Машиналар тарааны ховудан үзүктөл чок эккеп уруп-ла турлар. Кижибиле чугаалажыптар хире чайлыг кижиде кайда боор: ол-бо таладан комбайннар далаштырып, кускуннажып-ла турар.

— Уран-тараачынның комбайны машиналарга чай-даа бербейн тур аа. Эр-хей!

Чугаа үнген талаже көрнүп кээримге, шаң кыдында ак салдыг ирей аъдының дынын тудуп алган, узун даңазынга таакпылаан, чааскаан чугааланып олур. Чугаалажып болгудег, чайлыг кижиде бо-ла-дыр деп бодааш, чанынга чеде бердим. Ашак-биле мендилешкеш, таакпылаштым. Ол тараа шөлүндөн карак албайн, кичээнгейлиг, алызында күзели ханып көрүп олур.

— Кырган-даа аныяктарның хайнышкынның ажылдап турарын магадап көрүп олурар-дыр аа?— деп, чугаа эрег айтырдым.

— Ийет, ындыг ам — дээш, мени чемелей аарак көргөш, чугаазын уламчылады:— Кайын ындыг боор, дунмакыжым. Менде база олут бар эвес. Кырган-даа болзумза, аныяктардан калышпайн, ажылдап тур мен. Комбужак болгаш Кум-Суунун талазындан тарааже мал кирибизин даанып алган болдур мен ийин. Олут чок — тоң-даа берге ажылдың бирээзи болгаш тур.

— Ааха, ам дораан хаптарыңар ол бе?— деп, хостуг дээш, чугаа эрэн кижим чоруптары ол-дур деп бодааш, иштимде дыка хомуадым.

— Амдызында изигде мал тараага келбес болдур ийин. Эртен, кежээ девиденчиг-ле, чүү дээр сен. Харын чайлыг-ла үем дүште — бо-дур ийин, оглукужум.

— Амырай-ла бердим.

— Уран-тараачын деп кайызы боор ол? Тулган тараачынның бирээзи болгаш тур боор аа, бодавыже?

— Эйта. Бичизинде кайгамчык-ла эрес аңчы турган. Сөөлүнде аң-биле сүрүшпес деп чыгаанга киргеш, ол сөзүн-даа ээлээн, ам тулган тараачынның бирээзи болу берген.

Чүге аннаvas деп чыгаанга киргенин чугаалап бээрин кыргандан диледим. Ашак даңазын тиккеш, кыраанындан өлере берген карактарын шийип каап, боданып олургаш, таакпызын кыпсып алды. Оон оожум үзүктелип ора, тоолзуг таварылганы чугаалап берди.

* * *

Урулар магалыг-даа байлактыг хемнер! Ында аң-мен, балык-байлан, кат, тоорук, ай, бес, үүргене-мыйырак дээш, чүү чок дээр ону. Каржып эрттинмес кадыр, кашпал, чалым, турулуг-даа болза, Улуг, Биче Уруларга шаанда-даа эвес, чоокка чедир суму чыгы тывалар турган. Олар аң-мең-биле амыдырап, эвээш-биче малдыг, колдуунда өшкүлүг чурттап чорааннар. Кыш боорга, өлүк-диинин, чай боорга, сыын мыйызын тараа хадылаңныг чоннун садыг-наймаазынга кээп саткаш, биче-бача тараа-быдаа, пест-таавы тыптынып алыр турганнар.

Сөөлзүреди албан-үндүт хавыарда, чизе-данзы кылырда, ырак-узак дээш, арбан, суму бошкалары аактап-кииктеп тургаш, Урулар чонун албадал-биле көжүрүп эгелээн. Тывага революция соонда, МЧАЭ-лерге, сөөлүнде колхозтарга кирер дээш, Хемчик унунче шапкыны-биле шуужуп эгелээннер. Чоорту көшсе-көшсе, Улуг, Биче Урулар ээн калган. Адактын сөөлүнде, он беш харлыг Уран дээр оолдуг ушпа кырган-даа эвес, кадай кижини ынавайн, чыдып калган. Дөргүл-төрел улустары чаш оглуң-биле канчап ээн черге амыдыраар силер деп, көжөрүнче албадаарга-даа кадай ынаваан.

— «Ада өлзе-даа оол артар, аът өлзе-даа баглааш артар» деп үлегер сөс бар болбас ийикпе. Бай-байлак тежээлдиг Уруларывыс бисти аштатпас оң — дээш, кадай тооваан.

Уран эш-өөрү-биле кады дыка көжүксеп турган. Ол чааскаан мунгаргай арткан. Ынчалза-даа ол амдызында чүве уштап-баштаптар хире өсээн болганындан авазының аайындан кайын эртер. Уран ам-даа чаш-даа болза, бодунун назынынга

чалынмас, тулган эрес аңчының бирээзи турган. Иези оглунуң ындыг эрес аңчызын билир болгаш, база бичии-ле өзе берзе, оон-даа артык аңчы болурунга бүзүрээш, көшпейн чыдып калган.

Ынчаар Уран иешкилер ийилээн артып калганнар. Уран дээр ойбуну көстүр кашпалдарга, кезе шапкылап каан ышкаш чалымнарының тиглерге илдик чокка халып, аннап турган. Ол хаязындан те, чунмазын-даа, эзиминден элиин-даа чүктөп келир, хеминден балыын-даа кыра хөмээлеп кээр турган.

Бир-ле катап Уран көшкелер аразынга балыглап алган тезин сүрүп чораан. Ол эмин эртир изирниге берип, бодунун оваарымчалыын оскунупкаш, хоора баскан дажы-биле кады каалама туруг кырындан аңдарлып баткан. Миннип келирге, калбак кара пөштүң будуунда ылдыртына берген турган. Пөштүң сырый, чөпкүр будуктарын пат боорда эртип баткаш, дөзүнге келген. Пөш доорзунга оожургап алгаш, кайда чыдарын долгандыр топтап көргөн: өрү көөрге — какпак чалым, куду көөрге — баш дескинер, хем безин көзүлбес, кара тамы, кайы-даа хажыылары — чара шаап каан чүве дег кылаң кызыл чалымнар. Артынче көөрге — үнгер кара куй. Куйнуң ишти оргу, куш өдээ долган. Каракты өөрөндирип алгаш, куй иштин топтап көрүп олурарга, чанында куш саңы-биле тутчуп калган агбыт-будуктан тургустунган төөгүнүн улуг эзир уязы турган. Уяны харап көөрге, улгады бергилээн беш эзир оолдары чыткан. Олар баштарын, чараштары кончуг, ол-бо талазынче чая каггылап, карактарын алараңнадып көрүп чытканнар. Уран олуруп алгаш, чүвениң ужурун ылапты-биле хандыр бодап эгелээн. Ада болгаш ие эзирлер келгеш, теп чиптер боор деп бодал сагыжынга кирип келгеш, кортканындан ооргазы сооп бады барган. Ынчалза-даа боозу биле бижээн көрүп кааш, оожургай берген. Ооң соонда моон үнүп болур аргазы бар бе деп боданып келгеш, ханы мунгарап эгелээн. Чоорту моон кажан-даа дириг үнүп шыдавас деп чүвенин шынныын бодап келгеш, мага-ботта сиңниккен аар мунгарал-биле ишкирнигип ыглай берген. Бир минни хонуп келирге, эзирниң чалгыннары куй аксы-биле хиңдейнип эртип турган. Ооң холдары чайгаар-ла боозунда барган. Эзир каш катап сезиглиг этпишаан, куй аксын эрткеш, уяга хонупкан. Аспактарында бир эзириктиң чартыын эккелгеш, уя эриинге салган. Эзир оолдары дораан-на эъти үзе-чаза соккулап, чий бергеннер.

Улуг эзир дыка сезиг-биле Урандан карак албайн көрүп олурган. Ынчалза-даа Уранче халдаваан. Оон база-ла бир эзир келгеш, хонупкан. Баштай келген эзир карыштыр ужул-

кан. Сөөлгү эзир бүдүн койгун эккелген. Эзир оолдары койгунну шоолуг чивейн, ара каапкан, эзирик эьдинге тода-ла бергеннери ол боор. Оон дораан ол эзир база-ла ужуп чоруй барган. Уран койгун эьдин бижээ-биле доорай кескеш, эзир оолдарынга бээрге, олары бичии чип чоруй соксай бергеннер. Койгун эьдин кезип тургаш, бодунуң хөлчок аштаанын миннип келген. Ол кара эртенден тура, аксынче чем ажырбаан. Хөңнүн булгандыр-булгандыр койгуннуң чиг эьдин албаданып чиген. Оон харын караа чырып, деридип келген. Уран койгун эьдин уя агбыды-биле шиштеп чиир бодаан. Ынчалза-даа бир эвес өрт болур болза, ындыг-ла бак чүве турбас деп бодааш, соксап каан. Уя болгаш өдекшээн кургаг куш саңы кывар болза, ону суг чокта канчап өжүрер боор.

Уранның ам суксаары кежээлээн. Моон кажан-даа үнүп шыдавас, борта аштап-суксап өлүр, ону ынак авазы кажан-даа көрбөс деп чүвени ханызы-биле бодап келгеш, Уран улуг човулаңныг мунгарал-биле база-ла ыглааш чыдыпкан. Ынчап чыда удуп калган.

Оттуп кээрге, дүн ортузу. Баштай чүнүң-даа ужурун билип чадап чыткан, оон чоорту кайда чыдарын сактып каан. Пөштүң хөлегези куйну дуглап-даа турар болза, сес чааның айы уяны бүлүртүң чырыдып турган. Көрүп олуарга, улуг эзирлер четкилеп келгеннер, ында-хаая чалгыннарын далбаңнадып каап олурганнар. Удаткан чок кыска даң адып олурда — куш дүнүңде не болгаш ада эзирлер ужуп чорупканнар.

Хүн үнүп келгенде, Уран куйну долгандыр чимзенип, топтап көөрге, чок-ла чүве чок болган: янзы-бүрү хевирниң улуг, биче капкалары, дадарып калган ая октары, баг-манчак, мончар — чүү-даа бар. Ол-ла бүгү чүвелер каш төөгүдөн бээр эзирлерниң ук-ызыгуурун дамчыштыр теп эккеп турган амытаннарынга чораан хер-херекселдер-дир деп, Уран билген. Куйнуң бир ийинде кижичи бажының сөөгү чыткан. Ону көргөш, Уранның сөөгү соолаш дээн. Бир шагда боду ышкаш туруглап-даа өлгөн кижичи боор чадавас, ынчалза-даа кижиниң өске сөөктери көзүлбезин бодаарга, чүгле борбак башты бир черден эккеп каан хевирлиг...

Уран пөштү топтап көөрге, чоон-чоон, саглагар будуктарлыг, куштан өске чер амытаннары дээп көрбээн, тұразында өскөн. Ооң будуктарының баштарында хыраалай берген ышкаш тооруктар дыка хөй тургулаан. Адаккы будуктан бир тоорукту алгаш, көөрге, чаа-ла чылан-караа. Пөштүң доорзунда эңир чылгы дүшкүлээн тооруктар база чыткылаан. Ынчалза-даа суксаан кижичи ону чип чадап каан. Ол пөштүң будуктары эвес болза, кайда-бир черде хем дүвүңде чуурлуп

калган чыдар. Шаанда бир шагда кээрген тоорук сайын хая тиинче оскунуптарга, оон өзүп үнген пөш-түр деп, Уран бодаан. Пөштүң күштүг дазылдары хаядан так куспактанып алган чамдык дазылдар хаяны чарылдыр өрүмнеп киргилей бергилээн. Тынын алганы дээш, пөшке Уран өөрбээн. Харын-даа ол хайлыг пөш эвес болза, бактың багы-биле аштап-суксап өлбөс, хенертен чүнү-даа эскербес, чык кылдыр өлүр ийик мен деп чемелеп бодап турган.

Канчап билир, кандыг-бир чорумал душ бооп дыңнап каар чадавас дээш, байгы шаа-биле алгырган. Ынчалза-даа оон үнү кайнаар-даа чаңгыланмас, тамы дүвүндө ышкаш болган. Оон ыңай суксаан, муңгараан кижиниң үнү каяа-даа четпес, карак чажы-биле холушкак, дүлей. Сактырга, ол пөш Уран күжүрнү чоорту хилинчектеп өлүрер дээш, берт кинчизинге кинчилеп алган, сеткили хана берген, шоодуп, кадарып-харагалзап турганзыг.

Хүндүс улуг эзирлер аннарның-даа, малдарның-даа, куштарның-даа эьдин эккеп турганнар. Уран бижээ-биле эьтти доорай кескилээш, эзир оолдарын үргүлчү чөмгерип турган.

Ынчап чоруй, улуг эзирлер безин Урандан чииреп, сезинмес кылдыр өөрени бергеннер. Олар Уран уя чанынга кылаштап-даа турда, ужуп, хонуп турар апарганнар. Уран база-ла оларны тоовас, олардан кортпас болган. А эзир оолдары пат амдажый бергеннер, эьт кээрге чүгле Уранның холун манаар. Оол боду суксунундан бергедээш, чиг эьтти чүгле амзаар апарган.

Уран үш хонук иштинде суг чүве амзаваанындан боостазы кургап, сыкырап чараа чок болу берген. Ол ам аштаарын безин уткан. Дөрт дугаар хүнде улуг чаьс чаап эгелээн. Дораан-на куйнун бир тиинден чаьс суу агып келген. Ону дозуп ишкеш, ам сергеп, караа чыраан. Чаьстыгда улуг эзирлер уязынга бузуп хүнзээннер. Дүн дүшкен. Чаьстың чаары улам дендээн. Дыңнаарга, ол-бо талазында көшкелер динмитти-биле сөктүп эгелээн. Чоорту сөктүп бадып турар көшкелернин, буступ турар хаяларның дааш-шимээни улгатса-улгатса, чер сириңейнип, динмиреп эгелээн.

Хенертен Уранның куюнуң кырындан дааш эвес дааш эгелээн соонда, улуг көшке-даа сөктүп баткан. Уран кортканындан билинмес чыгыы куй дүвүнчө ханылап киргеш, донгайгаш, чыдыпкан. Дүмбей караңгыда дааш-шимээн черни сириледи-ле турган. Довурак-доозун чер биле дээрни тудуштурупкан ышкаш болган. Каккылашкан хаяларның оду кызаңайнып, чуурулган даштар чыды думчукка тодазы-биле изинейндир чытталып келир.

Уран мени эзир оолдары-биле кады алгаш, туруг-даа сөктүп бадары ол-дур деп бодаан. Ол аштап-суксап, кадып, хилнчектениринин орнунга дүрген чүве чайгаар шиитпирлеттине бээр болза деп чыткан. Ынчалза-даа чоорту көшкенин шимээни оожургап эгелээн. Оон дааш бичелезе-бичелезе, шуут шыпшың барган. Чаьстың чаары намдаан. Куй иштинде доозун база чоорту арлып эгелээн. Чүгле ынчан Уран чык кылдыр удуп калган.

Уран оттуп келирге, чаьс аяскан, хүн хөөрөп келген. Улуг эзирлер чок — ужуп чорупканнар. Куйну көөрге, чырык, айгадаң апарган ышкаш. Ам көрүп олуарга, улуг машпак кара пөжү чок. Пөштүң дазылдарының куспактанып алгаш турганы шарлан-даа, улуг борбак хаязы база чок. Ам куй аксында чүве илдигер чүү-даа чок, кулбургай кылаң дазыр. Ам хемче киж иэгий безин көрүп шыдавас. Мурнунда Уран пөштү көөр хөңнү чок турган болза, ам төөгүден туруп келген чараш пөштү кээрге, иштинде мунгарай берген. Кандыг-даа кемчок, оран каастаан чараш пөш — улуг айыылга таварышкан.

Кончуг изиг-даа эгелээн. Уран чалымның чылбаңайнып турар изиинге быжа бээр чазып орган. Чалым артында-ла хүн удур мээсте. Эзирлер эьтти эккеп-ле турганнар. Ынчалза-даа ам эьт чиртинер боор бе. Уран чүгле чиг ханны бичии чылгааш, карактарын чырыдар болган. Суксаанындан ооң караа бүлүртүңнеп, бажы дескинер. Уран үргүлчү шыыладыр удуп туруп берген. Ол каш хонук-үе эрткенин-даа билбестээн. Ыглаарга карааның чажы-даа төгүлбестээн. Алгырар дээрге, кургаг боостаада үн-даа чок. Ооң угааны албаарап эгелээн. Оолдун бодалы дүш-түлү-биле холушкак апарган. Бир катап дембээрээш, чалымдан хензиг-ле аңдарылбаан.

Уран бир-ле бодун туттунуп, эскерип чыдарга, чүве алгыржып, хиңцейнип турар болган. Ам топтап чыдарга, куйнуң аксын улуг эзирлер тепкилеп, алгыржып эртип турганнар. Оолдарынга оларның чоокта кажан эьт эккеп бергенин сактып чадап каан. Ол байтыгай, эзирлерниң уязынга олурганын чоокта көрбээн ышкаш сагындырган. Эзирлерниң оолдары мурнундаазы ышкаш эвес, база-ла чалгыннарын далбаңнадып, уя кыдыында олургулап алган алгыржып олурганнар. Арай деп чорааш, эзирлер оолдарының чанынга келирге, мырынай четчи берген улуг эзирлер. Оларның боостаалары кургаг, аш болганнар.

Болар ам мени каапкаш, ужуп чоруур деп барганнар-дыр деп, Уран бодап каан. Улуг эзирлер оолдарын ужударынче албадап турар. «Ынчанмайнан болар, силерден адырылбас мен» деп, Уран иштинде чугаалаттырган.

— Канчап угаан оскунмайн тургаш, боларга коштунчут алгаш, бо хайлыг өлүм куйдан сөөгүмнү үндүр октадып аар чоор?! Кандыг-бир чорумал таварышкаш, сөөгүмнү бөле туткаш, хөөржүдүп каар-ла ыйнаан. Халак, суг-ла, суг!— деп, шагжок үнү-биле чугааланып олурган.

Ынчап олурда, экизи көргөн, кезек чаашкын чаап эрткен. Уран хая тиинден бичии аккан чаъс суун саадаанга дозуп алгаш, харамдыгып пактаан. Кезек када билинместей бергеш, караан көрүп кээрге, карактары чырып келген. Хүн дораан-на изидип эгелээн. Уран амдызында сергек үени халас эрттирбес дээш, далаш-биле хөделип эгелээн. Ол боозунуң чүктээнден эгелээш, бүгү хевин бижээ-биле дилип алган. Боозунуң аксын ошкааш, хомудаанынга ишкирниге-ишкирниге куй дүвүнге чалап каан, бижээн чанагаш белинге астындыр куржанып алган. Оон дилип алган багларының бир ужун эзир оолдарының буттарынга баглааш, бодун оларга кошкаш, олуруп алган.

Ынчап олура, Уран бодунуң холдарын көргөш, дендин корткан. Ооң арган деп чүвези — дизиглиг сөөктер, оларды чүглө кеш тоглатпайн тудуп турар ышкаш. Ол бодун көрдүнгөш, өлүп каяган кижини боор мен бе деп-даа боданыр.

Уран эзир оолдары-биле та чежеге чедир коштунчак олурган. Оон база-ла ийи улуг эзир каржызы-биле алгырышпышаан, куйнуң аксын тепкилеп эрткеннер. Оон Уран хенертен сиз дээнин чүглө мөлдү-калды билген. Миннип келирге, кедергей чараш чечек аразында шыкта чыткан. Чечектин чаагай чыдынга даамчырап, моораксай берген олурган. Кызып-кызып, оваартынып, миннип олурарга, чанында чүве шылырткайнып, шимчээр болган. Ам топтап олурарга, беш эзир оолдары бодунда коштунчаа-биле хевээр мындыг. Чүү болганын ам-на сактып келген. Карактары дозураара берген, бодунуң тынын алган эзир оолдарын көргөш, ала-чаягаар Уран ыглап бадырыпкан. Та каяа чораан чүве ийик, куйга келбестеп калган карактарының чаштары ам-на элбээ-биле төктүп бадып турган.

— Мурнунда силерни анайлар тевер араатаннар дээш, көөр хөңнүм чок, адып-боолап чораан мен. Буруу-ла сеткилдиг чораан-дыр мен, буянныг, чаш куштарым. Октаргайыңарның делгеминге олча-омактыг, чоргаар ужуп чоруңар, эргим өңүктөrim — дээш, Уран эзир оолдарында коштунчак баглары бижээ-биле үзе кескилээш, оларны салгылап үндүрүпкен.

Уран чанында шил коңгулуурлар ышкаш кыңгырткайнып чыдар Уру Хеминиң арыг кара суунга арай деп үңгөп келгөш, үстүгүп ижип-ле эгелээн. Оон база билинмес. Миннип кээрге, суг эринде хевис дег чечек кырында удуп чыткан. Уран ам

чиик тура халааш, Уру суунун сайы көзүлбес чыгы, хөлеге дег көжүп турар элбек балыын холдап тудуп чип алгаш, арып, туруп баксыраан-даа болза, аалынче базып чорупкан...

Уран чедип кээрге, авазының канчаар ыы-сыы-биле өөрүп турганын сөс-биле сөглөп-даа, бийир-биле бижип-даа кым шы-даар. Оглунун тоолзуг чугаазын дыңнааш, кадай шиитпирлиг чугаалаан:

— Ам дораан чонувус аразынче көжүп ажаал! Чон чокта кижичурттап шыдавас деп чүвени ам-на билдим, оглум.

— Көжүп ажаал, күжүр авай!— деп, Уранның амыраанын чүге деңнээр боор.

Иешкилер бок-сагын ийи инээнге тыртып алгаш, каш өшкүзүн сүргөш, Хемчик кайы сен дээш көжүп чорупканнар. Хөр-Тайганың кырынга үнүп келгөш, көрүп турарга, Таңды-Уула-нын сыны туяаланчак дүдүскөк артында карак четпес делгем кылдыр херлип чоруй барган көстүп турган. Сесеге көөрге, чадып каан хевистер дег, ногаан-ногаан дилиндектер көстүр болган. Ол чүү ындыг кижичылып каан дег чараш шөлдер бар апарган чүве боор кылдыр бодап, кадай пат-ла кайгаан...

Ол хүн бо ак салдыг ирей чорук чорааш, арт кырынга олурда, душчу берген. Мендилешкен соонда, Уранның авазы ирейден айтырган:

— Мени Уруже ашакка берип чорудуп турар үеде Сесеге ховузу бөгүнгүзү ышкаш ындыг чараш ногаан чытпаан-на чүве ийик, ам көөрүмге, ол хову ногаан дөргүннер аппарып-тыр. Чүү боор ол ындыг, ирей?

Кырган айтыргны харыылаарынга далашпайн, даңзанын-га таакпыны тиккеш, Уранның авазынче сунгаш, чугаалаан:

— Ленин аттыг колхозувустун тараазы-дыр ийин, дунмам. Биеэги ышкаш хонук борастап эрттирип чоруур чүве кайда боор, тараа-быдаага ажаанзыраан бай чон боор бис. Мен — ол колхозтун кежигүнү болдур мен ийин!

— Мен ол колхозка кирип алгаш, тараачын болур мен. Моон соңгаар тайга-дашка аң сүрүп чорбас мен, авай?— деп, Уран авазындан айтырбышаан, шиитпирлиг чугаалаан.

Уранның иези улуг өөрүшкү-биле хүлүмзүрээш, Сесеге ховузунче көрүп орда, ооң карактарындан арыг чаштар төктүп бады барган. Уран ам, шынап-ла, тараачын апарган.

ЭЭР-ХАВАК ХОВУЗУНДА

I.

Күстүн соок салгыны Ээр-Хавак ховузун эргий ужуп, кедек тайгалар баштарында куу туман көжүп чоруп турган. Ындазында черле соогу аажок.

Чавыдак адашкылар тың чаңгыс аьдынга ушкажып алгаш, дүш шагда-ла эртип, орайтаксай бергенде, ховуга чедип келгеннер. Ынчан улус улдуң, кечим, шаң черлерин чаа-ла бышканнап кезип эгелеп турган. Чаңгыс-чаңгыс, ийи-ийи болуп алган кижилер тараа аразында күдүжеңейнип чоруп турганнар. Өг-бүлези демниг: ажы-төлү ачы-дузазын чедириптер апарган улус элээн чер алы берген кезип турар мындыг болган. Ол чылын Ээр-Хавактын тараазы арай аралыг үнген: чамдык черлери шору, чамдыктары хирелиг.

Адашкылар тараазының кыдыныга дүжүрттүнгеш, аьдын өртеп алганнар.

— Имир дүшкүже чедир биче чулуптар бис бе, оглум — дигеш, чүгүрүүнде кирген хүнче көргөн.

Оглу ачазының чугаазын шала-шула дыннааш, таалында хол кадыбырын шарыы-биле катый уштуп эккелген. Ол, элээн узун сыптыг тарааларны кадыбыры-биле бөле соккаш, өлеңче шымдыккан инек ышкаш, чула берген.

— Ээй, оглум. Баштай чолдак сыптыг черлерден эгелээрдир. Ооң соонда чаагайын чуларга боттарывыска хала чок-ла болгай.

Адазының сүмези ёзугаар Орлан тайыс черлерден барып кезип кирипкен. Хүннүң ашкан черинде хереп алган турган

кызыл дуяа чоорту тарап, күскү хову кежээкиниң имиртичин-че шымнып бар чыткан.

— Че, оглум, ам болгай аан. Мээң караам четпестей берди. Хол-халывыс кезиптер бис. Ам от-чардан оттулуп, аъш-чем кылып ижер-дир — деп, ашак хөндүрлүп туруп келгеш, ийи кастыын куду алзы бады келген дерин берзенип алган чолдак хөрөктээжиниң бир талакы чени-биле чода туткан.

Салгын чүк-чүктен аай-баш чок кылдыр борааштын оттун чалбыыжын ол-бо талаже чылбаңнадып туруп берген. Орлан дуп-тура халааш, буга унундан калбак даштар тып эккелгеш, одагны дээскиндир кажалап, отту эстевес кылып каан.

Чавыдак ашак ыңай-бээр көргүлээн:

— Кудай чоп бүргөп келген чоор. Чаар дээн эвеспе мон, оглум. Таанда өршээр боор он...

Орлан бажын көдүрүп алгаш, дээрни эргий көргөн. Ашак хайнып келген шайын саарып, бичии хойлааракта сүдү-биле сүттээш, паш адаанда кезектерни эзип, өскээр чайладып алган. Оон ол, дүктүг бышкак хапта тараазын кара мадарларга каггаш, шайын баштай отче, ооң соонда дөрт чүкче чашпышаан, иштинде бир-ле чүвени химиренип чугаалаан.

Орлан тараазының кырынче шайны ыяш калгак-биле шыладыр кутпушаан:

— Тараавыс чүү хире болур ирги але, ачай?— деп айтырган.

— Таанда ийи биче коъш дөңгүй бээр боор, оглум.

— Быжа берген турган болза, энир-ле кезип аптар бис аа, ачай?

Ашак шайын шөлүреди аартааш:

— Ынчанмайн канчаар — диген...

Адашкылар адактажып чыткылап алганнар.

Орлан караңгы дүниң дүмбейинче кезе кайгавышаан: «Бистиң бо тараавыс кайгамчык үнүп, улусту магададып турган болза аа» деп, иштинде ынчаар бодап чыткан. Удаваанда шыдандылар аргажок уйгу сыстып, карактарны шимдиндирипкен. Чаашкын чаап келир эвеспе дээн сезиглиг ачазы инек кежи эрги адасканы шуглак кырындан шыва каапкан.

...Орлан узун сыптыг чаагай тараа аразы-биле баткан арык унун эдерти бар чораан: алдын-сарыг салбактарының аар баштары шала эглип баткылай берген. Салгын оларны чассыдып турган. Чамдык черлер харын ооң бажын ажа бергилээр болган. Ындыг узун сыптыг чаагай тарааны ол кажан-даа көрбээн. Чазын адазы-биле хилинчектенип тургаш, тарып алган чериниң шак ынчаар үнгени ооң өөрүшкүзүн кызыгаар чок хайныктырып чораан.

— Бо силерниң тарааңар бе?— деп, бир-ле кижии айтыра каапкан.

Хажызынче көре кааптарга, шилги аъттыг эр кажаа кыдын куду челдирип бар чораан.

— Ийе, бистии-дир. Магалыг-ла үнген аа!

Аъттыг кижии олче өөрүшкүлүг хүлүмзүрүг-биле көрүнгөш:

— Силерниң мооңар беш-алды коъш чеде бээр-дир — диген.

Орлан отту чаштап келирге, коргунчуу сүргей кызаңнап, күштүг чаъс адашкыларның кырында адаска хөмнү аа-ла улдап турган. Оол дүжүн сакты хонуп келгөш, дыка-ла хомудаан.

— Долунун коргунчуун көрдүң бе, оглум! Тараавыс-даа чок боор — деп, адазының муңгаргай үнү шуглак иштинде дыңналган.

Шай хайындырым четпейн чорда-ла, долу соксай берген.

Эртенги хүннү булуттар дуй көжөгелөп алган. Күскү хову ыржым-на чүве. Улуг-эргек бажы дег долулар ам-даа эривээн. Эрткен дүнеги халаптың үүлгедии бүгү чүвени муңгаргай, ажыг-шүжүгже кирипкен: чолдак тайыс-даа болза, кижилерниң сеткилии биче көдүрүп турган тараалар, өртке чидирткен калбак аргада ыяштар ышкаш, чүгле ходугур уннары арткан Чамдыктары черже ужуп чыдыпкан, чамдыктары дазылындан тура шаптырыпкан. Тараазын шак ынчаар халапка алыскан кижилер баштарын халайтыпкан, ыыт-дааш чок кударгай. Өртегде, киженде аъттар, багда шарылар дөрт даванын кожа баскылапкан, хөкпее бергилээн, шырыныгып тургулаан.

Дүүн чулуп алган биче тараазын сарыг хүннү бадыр кургаткаш, теверге бок-сагы-биле катай-хаара дөнгүп-ле бир таалың болган. Тараазын аъдынга арта каап, чүү-хөөзүн тырткаш, Хүрөң-Доруун четкештин адашкылар базып чаныпканнар...

II.

Күстүн сериин салгыны Ээр-Хавак ховузун эргий ужуп, хову-ховузу-биле чаптылып алгаш чоруткан кызыл-тас салгын аайын эдерти чалгып, шииндидыр шимээргеп тургулаан. Ол чаагай тарааны көрүп турарга, алдынналчак сарыг удаазынар-биле аргып-сырып тургаш кылган, муң-муң метр пөстү Ээр-Хавактың ховузун шыва чадыпкан, ол пөс хөлбеңейнип чытканзыг-даа.

Дээрде хензиг-даа булут чок. Дошпулуурнун каң хылдарын кыңгырады кага каапкан ышкаш, үннер дыңналган соонда,

чиңгир ак-көк хилиң дег дээрде үш-булуңчук хевирлиг кылдыр дистинчип алган хөй кас көстүп, чиге мурнуу чүкче шигледи ужул бар чорааннар.

«Совет Тыва» колхозтун хову турлаа сууржугаш болу берген көстүп турган. Оон үндүр, ынаар маңнашкан машиналар биче-даа үзүк-соксаал чок.

Турлагдан элээн ыракта шыргай хыыргыш дег кызыл-тасы бункериниң кырында кызыл тукчугаштыг комбайнның башкарыкчызы дырың мага-боттуг эр күш-ажылга дадыккан, чойган карты ышкаш, кара-хүрең холунуң агбагар, чоон салаалары-биле рульду дыңзыг тудупкан, мурнунче чиге көрүпкөн, тарааны кестирбишаан, бастырбышаан, саваже шуут-ла белен кылдыр уруп бээр болбаазын техниканы башкарып бар чораан.

Комбайн кестирип турар чериниң ужунга үнгөш, оон эггөш, бир таланы куду бадып олура, чидиг үнү-биле улаштыр-улаштыр медээлепкен. Ол-ла дораан машина маңнап келгөш, оон чанынга кожолаштыр тура дүшкөн. Арыг алдын дег кызыл-тас бункерниң иштинден кустугуп үнгөш, кузовче саарлып кирип эгелээн. Ол аразында «ГАЗ-69» маркалыг чийк машина кожазында агрегаттан, дең-дески кылдыр кезип каан хоорзаларны ужур бастырбышаан, опаңайнып, ол-бо талаже чаяңнавышаан, маңнап келген.

Фотоаппарат азынган кижини машинадан үнгөш, мендилешкен соонда:

— Силерни Чавыдак дээр ала?— деп айтырган.

— Чавыдак оглу Орлан деп кижини мен мен ийин...

Чайын Кызылга Наадым болуп турда, хүрең костюмнуг, ногаан шляпалыг, Ленин орден, ССРЭ-нин улус ажил-агый чедишкиннериниң медалы хөрээн каастаан Чавыдак Орлан солуннарның болгаш радио дамчыдылга, телевидение комитетиниң корреспондентилери-биле беседазынга МТС-тин үш ай хуусаалыг трактористер курузун дооскаш, ХТЗ дээр трактор-биле ажылдап эгелээнин, оон соонда көдээ ажил-агыйның бүгү-ле машина-техникаларын башкарып билир кылдыр канчаар өөренип алганын, бодунуң ажил-ижиниң дугайын чугаалаанын корреспондент сактып келген.

— Үлүг-норманы үргүлчү ажыр күүседип, эки чедишкиннерни канчап чедип ап турарының чажыды чогул чүдел дээрзин азы, өскээр чугаалаарга, мурнакчы арга-дуржулганын чугаалай каапсыңза, кандыг ирги?

— Чугаалап болбайн канчаар, ынчалза-даа ажылывыстың бачымы, чай-шөлээн чогувус аажок, штурвальщигим-биле кады чангыс-даа минутаны халас эрттирбес сорулга салып

алган ажылдап турар улус болгай бис. Кежээ таптыг хөөрө-
жип көрзүвүссө кандыг ирги?

— Ындыг-дыр харын. Кежээге чедир силерниң колхозтуң
өске бригадаларын кезээш келийн. Амдызында чурукка тырт-
тырып алыйн — дээш, корреспондент фотоаппаратын эктин-
ден дүжүрө берген.

Ынчап турда, дүштеки чем чедирер машина маңнап келген.
Ийи уруг машинадан шалылкын дүже халышкан. Клеенканы
оргу черге чаткаш, ооң кырынга аяк-савазын кыңгырады каг-
гылап, соовас савадан изиг быдааны кудуп, амдан-сүүзүннүг
ажын-чемин делгеп сала бергеннер....

Корреспондент кежээ хову турлаанга хап келген. Сайгыл-
гаан турлагны, хүндүскү чүве дег, чырыдып турган. Шанда
тараа арыглаан, кургаткан машиналарының шимээн-даажы
диңмитиг-ле чүве. Бригадирниң, учетчиктиң ажылдаар өрээ-
линге кирип келирге, колхозтуң партия организациязының сек-
ретары ында олурган.

— Орлан чүгле бистиң колхозтуң эвес, районнуң тергиин
механизатору кижиге. Ооң өскөн, төрөөн чери моон көстүп чы-
дар Эрлир-Хем ол, күш-ажылга дадыккан-быжыккан, меха-
низатор болуп мергежээн чери Эр-Хавак бо-дур. Орлан тараа
культураларының сорттарын эки билир. Кажан чажарын, кан-
дыг турда кезип ажаарын дээш, черле ынчаш агротехниканы
билири-даа шыырак, көдээ ажыл-агый машиналарының ме-
ханиги-даа болу берген турар кижиге болгай. Мурнакчы меха-
низатор, дуржулгалыг тараажы болурундан ангыда, район
Совединиң депутаты, колхозта партбюро кезигүнү — деп, пар-
тия организациязының секретары ооң дугайын база-ла чугаа-
лай каапкан.

Бичежээк клубка келирге, ында чон долдур олурупкан,
концерт чаа-ла кидин түлүк үнүп турган.

— Концерттиң дараазында номери: бистиң колхозтуң су-
раглыг комбайнери Чавыдак Орлан сыгыртып күүседир — деп
чарлаптарга, адыш часкаашкыны диңмирей-ле берген.

Кылаң кара костюмнуг Орлан, аът баштыг игилди ойнап,
үдевишаан, аажок чараш аялга-биле сыгыртып-хөөмейлептер-
ге, ында олурган чон таалалга алзып, ылым-чылым-на барган.
Аас-кежиниң, өөрүшкүнүң аялгазы-биле каастаныпкан, аңаа
үдеттирген өткүт сыгыт-хөөмей клуб долдур кутчулуп, делгем-
нерже ужугуп чоруп турган. Орлан хүндүс комбайн башка-
рып чоруп тургаш, сыгыртыптарга, Эр-Хавактың салгын-сы-
рыны ужугуп келгеш, ону чассыткан, магадаан чүве дег, чаак-
тарын суйбап, сыгытты улам-на аян-хөөн кириптер.

Концерт сөөлүндө корреспондент аңаа чеде бергеш, кижиге

ниң үр-ле дыннап туруксаазы келир сыгыт, онзагай талант дээш, ооң холун дыңзыг тудуп, байыр чедирген.

— Ада-өгбелеримниң болгаш бодумнун өскен, төрээн черивис, ынак чуртум — Ээрлир-Хемниң уну, Ээр-Хавак бо-дур. Девин хүндүс, мээң тараа кестирип, ажаап турган черим, шаанда ачам Чавыдактың аңгызының орну ол-дур. Шоолуг-даа эвес, улдун хемчээлдиг чер турган чүве, алгы болза оон бир бышкаа хире чер-дир ийин. Шаанда аңаа бичии тараа тарып, чайын ону суггарар, күзүн ажаап алыр дээш кандыг хинчекти, бергелерни көрбедивис дээр. Ам ол ховудан чүс-чүс тонна арыг, чаагай тарааны каш-ла шактар дургузунда ажаап ап турарын көөрге, уран тоолда азы кижиниң шаанда «ындыг болза аа» деп дүжөп чораан дүжү-даа сагышка кирер-дир — деп, Чавыдак Орлан тайылбырлаан.

...ДЫЛЫҢ-БИЛЕ ДЫТ УЖУРБА

Шоодуг чугаа

Аңныыр сезону ажыттырган. Ийи элик адар чөпшээрел-даа белен. Дыштаныр хүннүн келирин четтикпейн манап тур бис.

Хоорайдан тура чүкк машиназынга элээн дөгүттүрүп алгаш, оон ыңай чадаг кылаштажыптывыс. Шуптувус алды кижичораан бис. Бистиң коллективте аңчылар кежигүннериниң саны-даа ол чүве. Чаа кежигүн кирип албас, багай ажылдап турар эге организация-дыр деп бодаваңар. Бистиң даараныр мастерскаяда үжен хире кижичи бар, оларның чүгле алдызы эрлер дивес силер бе. Совет Армия хүнүнде алды эрлер бистерге белек-даа шыырак-ла болур, а март 8-тиң хүнү кээрге, берге-ле айтырыг тургустунуп келир, үжен хире херээжен чонга алды эр белек садар акша чыыр деп чүве амыр эвес болбайн канчаар.

Мен таптыг-ла бүдүн чыл дургузунда өөрүмге аң сегиртип, оларның өлүргөн олчазын чүккөтөп, аңныыр дугайында хамык-ла номнарны номчуп, ооң дүрүм-саавырын өөренип, аңчы кижичи бооп болур эр-дир деп чүвени өөрүмге бүзүредип көргүс-кеш, аңныыр биледин ап, боо садып алганым-даа ол чүве.

Бир черге дыштанып олурувуста, Хөөрээрбей хөөрөп-ле эгеледи. Улуг-чаагай мага-боттук ол кижичи бистиң мастерскаяга ажылдаа-ла шоолуг-даа үр болбаан, аңныыр кежигүнүңгө киргенден бээр элээн каш чыл болу берген деп чүвени ооң аңчылар биледи херечилеп турар. Хөөрээрбей эрткен күзүн ээл-

чеглиг шөлээзинде аң эъди дужаар болуп керээ чарып алгаш, аңнап турганының дугайын хөөрөп олур. Көзүлген аңче боозун шыгаагаш, мажыны базарга-ла, аң черге медиледир кээп дүжүп турганын хөөрөп олурда, артында эптиг-даа дивес силер бе.

— Кежээ-ле адар кижидир бо, аң көзүлзе маңаа аттырардыр — деп, бистиң бирээвис чугаалады.

— Часпазым кончуг, бодумга шуут-ла бүзүрээр мен — деп, Хөөрээрбейниң улам-на эри хайынды.

Ооң чугаазын мага хандыр дыңнап, дыштанып алгаш, оон ыңай кылаштажып чоруптувус. Бистиң мурнувустан дилги тура халааш, кудуруун бисче куураңнадыр чайбышаан, шыргай шет аразынче кызаңайнып кирди. Қайывыс-даа эктинде боозун дүжүрер чай алынмаан.

— Ойт! Дилгиниң халып кирген черинде шет шимчеп тур — деп, Мылдык дүвүрөп чугаалай-дыр.

Шынап-ла шет шимчеп, будуктар-даа дызырткайнып турары дыңналыр мындыг.

— Шетти бүзээлептер-дир. Хөөрээрбей, сен часпас адар кижидилгиниң кирген черинче кылашта. Серемчилелдиг болунар, эштер. Мындыг чоок бүзээлээшкинге бот-боттарын аткылажып, карак чивеш аразында хай болуп болур болгай — деп, бистиң эң улуувус, коллективте анчылар даргазы Узун-оол чагып кагды.

Дүк шетти бүзээлей маңнажыптывыс, шет шимчевишаан. Хөөрээрбей дилгиниң соонче, кокпа оруктап базып кирди.

— Ой, эштер! Дилгинер дузакта туттуна берген дывылап тур. Қанчаайн, чоойн — деп, Хөөрээрбей мындыг.

— Боолавыт, Хөөрээр. Бүзээлелде улус чоон дыттар артынга чаштынып алыңар азы онгар бар болза, ооң иштинге чыдыптыңар! — деп, даргавыс база катап командылай-дыр.

Боо-даа «дарс-то-ог»-ла диди.

Эживистиң:

— Халак, халак — диген үнү дыңналды.

— Чүү болду?

— Халып чоруй барды.

Чеде бердивис. Та кажан-чежен, кандыг оор-төтчеглекчи салып каан дузак чүве. Аажок дадарып калган дузакты оқтун үзе шаапкан чери илден көстүп тур.

Оон-моон чемелелдиг чугаалар төктүп-ле келди:

— Часпас кижиди мындыг боор бе. Хей-ле аксы-биле ан адар эр-дир мооңар.

— Аксы-биле аал көжүрер, дылы-биле дыт ужурап кижиди бо ышкажыл.

— Баглап каан турган аң чазыптар кижн база турар чү-
ве-дир аа.

— Октан корткаш, оңгар иштинге чыдырымда, дилги мени
ажа халааш, ыңай болду — деп, бирээвис хөөрей-дир.

Девин чаа хөөрөп олурган эживис ам шуут үнү чиде бер-
ген тур. Узун-оол даргавыс олче көргөш:

— Моон соңгаар дылын-биле дыт ужурба — диди.

Ооң соонда Хөөрээрбей эживис Чандыр-Адар деп шoла ат
база алган болгай.

Куулар ШАҢГЫР-ООЛ

САЙЛЫКТАР

Каң-оол биле Юра үргүлчү-ле, Сайлыктыг-Хемниң кыдыында, сайга кады ойнаарлар. Ында дөннели берген агар-элезинде оларның малгаштан, даштардан туткан «хоорайы» көстүп турар. Алышкыларга сай дээрге, боду бүткен ойнаарактар делгээн садыг-ла. Ылгалы: оларны садып албас, чараштап тургаш, тыпкылап алыр, ол-ла. Кандыг даштар ында чок дээр! Өөренип турар угбазы Чечектиң өң-баазын будуктары ышкаш.

Сыык саарыгда докпак-байланнар мырыңай энмежок. Аразында шору шавагалар база бар. Оларны эл хозунче, даштар алдынче киир сывыргылапкаш, холдап алыр. Саарыгга эштип алгаш, изиг элезинге аңдааштанып чыткылаарга, магалыг-ла! Ол сайдан ыравас сайлыктар база бар. Кижиден олар шоолуг дезиксевес. Каң-оол биле Юра бир-ле хүн оларны кедеп, хайгаарап эгелээннер. Сайлыктар колдуунда суг кыдыында ушкан дыт дазылының кырынга кудуруктарын содуннадып олургулаар. Алышкылар ооң чоогунда эл артынга кедеп чытканнар. Шергилер сарбайтыр ызырып алган сайлык дазылдын бир адырынга кээп хонупкан. Сай дажы-биле өннеш, суг-чинчи дег, хензиг, борбак кара-кара карактарлыг...

Сайлык ыңай-бээр бажын борбаннадып олуруп-олуруп, ыракта хензиг мөңгүн конгулуур чайыпкан чүве дег, арыг үнү-биле эткилээш, дазыл алдынче хенертен шимеш дээш, үрдаа болбайн, даяларлыг алаакчыгашче ол ужуп чоруй барган. Удатпаанда, база бирээзи шергилер эккелгеш, чоруй барып-тыр.

— Дазыл алдында уя бар боор. Оолдарын чемгерип турарлары ол-дүр. Көрээлем, акым — деп, дөскелчок Юра чугаалаан. Каң-оол чөпшээрешкен.

Дазылдың чаъс дегбес хос черин оолдар бакылай бээрге, ында аяк ышкаш уяжыгашта чоокта чаа хавыындан чазылган сайлыкчыгаштар удумзурап чыткылааннар. Каң-оол сайлык өттүнүп кукурарга, олар аастарын ажыдып, чем эрей бергеннер.

Оолдар бичии куш төлдерин чаптап, сонуургап турда, баштайгы сайлык олчазын ызырып алган бо ужуп келген. Дүвүрөп, «ынчанманар, мээң чаш төлдеримге дегбөңөр» деп чалынганзыг сайтыгайнып, долгандыр дээригледиде ужуп туруп берип-тир.

— Чайлап берээл, хөөкүйнү дээш, Каң-оол маңнапкан.

Алышкылар чанып келгеш, көргөн чүвезин авазынга хөөрөөннер.

— Куштун чаш төлүнге дегбес, уязын үрөвөс чоор — деп, авазы чагаан.

— Бис дегбес, үрөвөс бис, авай — деп, олар харыылааннар.

Бир-ле хүн алышкылар база-ла Сайлыктыг-Хемнин эринге келгеннер. Удатпаанда дээр бүргээн — чаап эгелээн. Үш хүн улаштыр кудуп кээрге, Сайлыктыг-Хем дажып, мөөрөп, эрин ажа халыыр чыгаан.

— Сайлыктарывыс барып көрээли — дишкеш, оолдар хем эринче маңнажыпканнар. Оларның эшитип турганы байланарлыг, оожум саарыг безин хайнып, дывылап, уялыг дазылды чалгыглар өйлөп-өйлөп, кылыктанган чүвө дег, часкагылап каап турган. Дазыл шимчөп, кованайнып чыткан. Сайлыктарның кээргенчиг болгаш дүвүрөнчиг алгы-кышкызы оолдарны хөлзедипкен. Удавас суг дазылды өйтүр шааптар, ынчан бичии сайлыкчыгаштар ат болганы ол. «Чүнү канчаарыл? Дүргөн дуза чедирер, ол-ла!» Уяны дазылдан кончуг камныг адырып алгаш, ырак эвесте дөн сайда куу дазылга аппарып кааннар. А сайлыктар оон чыда калбааннар.

Бир-ле каан хүндүс Каң-оол биле Юра сайлыктарын лайгаарап көөрге, база-ла шергилөп, ымыраалап, тайбың-шөлөөн амыдыралын уламчылаан турганнар.

Хем сыыгай бээрге, оолдар үерге алыскан хоорайын катап чаарты тудуп, ойнап эгелөөннер.

Чеже боор, сайлык оолдары чалгынналып доруккаш, уязындан ужуп үнүпкеннер. Сайлыктыг-Хемге оларның өткүт үнү төрөөн чериниң ажыл-ишчи улуг хөгжүмүнге каттыжа берген.

Салчак ТАМБА

ЭРГИМ ЧЫЛДАР

КЫЗЫЛ ГАЛСТУК

Бай-Хаак суурга албанның-даа, амы-хуунуң-даа чоруун кылып чедип келгенимде чүнүң-даа мурнунда бир-ле хүннү сактып, угаан-бодалымның ханызында шыгжаттынган чүүлдер коптарлып кээр. Мээң ол утпайн чоруур хүнүм — бир муң тос чүс үжен бир чылдың март айның он бежи. Ынчан бис тыва бижикке шору өөрени берген, номчуп-даа, бижип-даа турар, аалдарывысче чоруткан чагааларывыстың харыызы ында-хаая кээп турар апарган чүве.

Пионерниң бады даңгыраан кайы хире билип алдыңар, элээн үр-ле өөренип келдивис — деп, башкывыс Шыргай-оол айтырды.

— Билир бис, билир бис! — дижип, соннуг-мурнуг харыы-ладывыс.

Даштында кеңгиргелиг бичии оол чуруп каан дептержи-гешти башкывыс биске та чеже катап көргүскен, номчаан чүве. Номда чүнү бижээнин билирин билир-ле турган бис, ынчалза-даа чүвениң шыны херек, ону ханызы-биле сайгарып кайын шыдаар ийик бис. Карачаңгыс ылап билип алган чүвевис — пионер кижиниң эң-не шынчы болуру, революцияның херээнге амы-тынын-даа харам чокка бээри. Оон өске-даа пионер кижиниң хүлээлгелерин дес-дараалай эвес-даа болза, ора-сома билиптер-ле турган бис.

— Чунар-бажың изидип тур бис. Аңаа бүгү сургуулдар чу-

нар, хеп солуур. Ооң соонда пионерге кирерин күзөөннерниң даңгыраан хүлээп алып. Че, ам арыг хептен барып алыңар!— дээш, Шыргай-оол башкы бисти тарадыпкан.

Чунарының чурумун шору биле берген болганывыста ол хүн онза кызымаа-биле катап-катап дүрбүттүнүп ап, чунуп алган бис. Бистиң кызымак чунуп турганывысты сактырга эрги хир-чам-биле кады бир-ле чүвени арыдып кааптар, ынчангаш онза арыг чаагай оранче кирер дээнзиг.

Туң эдери билек (ынчаарда хүрээлерден эккелген туңну школага ажыглап турган) өөрөнгөн чаңывыс-биле клазывыска чыгып келдивис. Пионерге кирерин күзөөннерни чыскаапкан. Оюн, Салчак, Маады, Кыргыз аймактыг «дөртен» сургуулдан пионерге киреринге дадагалзаан чаңгыс-даа кижиге тывылбаан. Оолдар-даа, уруглар-даа узун, кыска аайы-биле чыскаалыпкан.

Башкывыстың номчаанын эдертир даңгырактың сөстөрүн чаңгыстап адап тургаш, хүлээп алдывыс. Ооң соонда пионерниң даңгыраан хүлээп алган кижиге бүрүзүнге кызыл галстукту башкывыс баглап берип эгелээн. Элээн болганда бүгү сургуулдар шупту кызыл галстуктарлыг апарган. Башкы бисти база катап чыскаай каапкаш:

— Пионерлер, революсчу херекке белен болуңар!— деп, кыйгырды.

— Кезээде белен бис!— деп, өөрөнип алганывыс ёзугаар чирт кылдыр харылап каан бис.

Бай-Хаакка өөрөнип турган «дөртен сургуул» пионерниң даңгыраан хүлээп алганындан бээр үр-ле болган. Ынчалза-даа пионерниң даңгыраан кады хүлээп ап, моюнга кызыл галстукту чаңгыс хүн баглаткан эштеримниң элээн хөйү бистиң бо хүннеривисте-даа кадык чаагай, хөй-ниитиниң ажылдарында идепкейлиг киржип, чурттап чоруурлар.

Бай-Хаак школазынга кызыл галстукту баглап ап турган кижилер ам акшаан, оларның баштарының дүктери мөңгүн-нелчек көк-көк апаргылаан. Ынчалза-даа бистиң шагда баглаан кызыл галстугувус бо хүнге чедир бистиң тугувус бооп келген, ол бисти берге үелерде хей-аът киирген. Ол кызыл галстуктуң ээлериниң тура-соруу ам-даа быжыг, омак-сергек.

Пионерниң кызыл галстугун баглаан хүнүвүс, «дөртен сургуулдарны» сагыш-сеткилинде быжык-биле арткан болза-даа, ол хүн дедир ээлбес, ону төөгүнүң дугую тырыккылап апарган. Ынчалза-даа ол хүн бистерге эргим.

Байырлыг, уттундурбас эргим хүн!

СҮЛДЕ

Тыва бижик кичээли эртер черни Шанның Бажыңныг-Чурт деп баш удур-ла чарлап каан турган. Ол хүн чоннуң чыылганы-даа аажок. Улуг хазы Каа-Хемге дамды-даа бол, бодунун тайгалардан бадырып эккелген суун немеп чыдар Шан хемнин арыының кыдында чоон-чоон дыттарның дөзүндө хөлегедө кичээл манаан чон чүве бижиир шуугайларын дискектеринде эптей салгылап алган олурганнар. Мен ол чоннуң мурнунга «башкылап» үнеримниң мурнунда пионерниң кызыл галстугун аадаңымдан ужулгаш, ооң дырыжа берген черлерин эде суйбап ап, кончуг кичээнгеилги баглап турган мен.

Ол аразында Орустуктуң (Дөкүжейниң) өөнүң чанында кижилер кылаштажып келгеннерин билип кагдым. Олар өгже кирбейн, эжик чоогунга тура дүшкеш, аразында чугаалажы бердилер:

— Оожум! Башкы сүлдезин чалап ап тур, манаал!

Ол үнү дыңнаарымга арбан даргазы Дүлзүкейниң болган, кады келген кижини аңаа чөпсүнүп каттышкан. Ол кижини арбаның тергиилекчи кижигүннериниң бирээзи Салчак Арапчаа дээрзи ооң сымыранган үнүндө менээ таныттыңган.

Сүлде деп чүл? Ол болза мээң пионержи кызыл галстугум тур ийин. Ол хүнге чедир тыва бижик өөренириниң каш-даа кичээли эрткен. Мен аңаа «башкылап» (башкылап-ла дээр ыйнаан, бир тээ улуска үжүк адаарын, бижиирин айтып берип турган болганда) келген санымда-ла кызыл галстугумну баглап аар турган мен. Ону чүгле арбан даргазы Дүлзүкей чүве ийикпе, өске чон база ынчаар билген чүве ийикпе чугаалаары берге, чүү-даа болза мээң кызыл галстугум сүлде бооп турган.

Пионерниң кызыл галстугу чүгле Бай-Хаак школазының сургуулдарының хей-аът кирикчизи сүлде эвес, бүгү пионерлерниң сүлдези болуп турган.

Сүлдениң азы пионерниң кызыл галстугунуң хей-аът кирикчи утказы чүгле Тыва Арат Республикага непертээн турган дээр болза, кончуг шын эвес билиг болур. Пионерниң кызыл галстугун чалаарының үлегерин ССРЭ-ниң пионерлери биске айтып берген.

Бай-Хаакка «дөртен сургуулдун» тыва школазы-биле кожа орус школа база турган чүве. Бистер аралажып, бот-боттары-выска аалдажыр турган бис. Орус школаның өөреникчилери бисти мурнап пионер организациязынга кирген болгаш пионержи чаңылга өөрениринге биске үлегер-чижээн көргүзүп турган. Ийи школаның пионерлери каттыжып алгаш, кезжээлерде ырлажыр, ойнаар турган бис.

Чазын Май бирниң байырлалы болурунун муруу чарында-ла Бай-Хаак суурнун кудумчуларынга бистиң галстуктарывыс ышкаш кызыл өңнүг туктар астынгылаан, а бистиң кожа турар орус, тыва школалар черле онза чараш шиметтинген. Школаларнын кырында кызыл туктар киискээн, ханаларда ол-ла өңнүг каш-каш ама пөстөрде лозуңнарны би-жөөш, аскылаан турган.

Май бирнин эртенинде бүгү пионерлер кызыл туктарны туткулааш, кызыл галстуктарны баглааш, кеңгиргелеривисти догдурадыр каккаш, чыскаалып чоруптарывыска дыка аянын турган. Суурнун төп кудумчузунга барганывыста, ниити чыскаалды башкарып турар кижилер пионерлерни чыскаалдын эң бажынга тургузуп каан.

Боттарывыс бичии кижилер болза-даа бүгү кожуунун чонунун мурнунда барган бис. Бедик индир кырында турган даргаларнын баары-биле эртип чыдырывыста: «Пионерлер, революсчу херекке белен болуңар!» дээн. «Кезээде белен!» деп чирт кылдыр харыылаан бис. «Бүгү делегейниң түмен чонунун улуг байыры — Май бирзи делгерээр болзун, ураа!» дээр орта, бүгү-ле үннү үндүрүп, үш улай ураалап каан бис.

Пионерниң кызыл галстугунун азы сүлдениң хей-аът кирикчи утказы бистерни ам бо хүннерде-даа сорук кирип чоруур.

БЕЛЕТКЕЛ

Сумунун пионер отрядының даргаларының хуралы Коптунун Улуг-Кажаяга болурун чарлаан. Арыгдан үнүп келгеш көөрүмге, эерлиг аъттарны дыттар хөлегезинде дистиндир баглагылап каан сээктенип саванып каап турар, а өглер чанында ында-мында бөлүк кижилер олургулаар болду. «Чүү-даа болза озалдаван-дыр мен» кылдыр бодааш, аъдымны бир-ле эптиг черге баглааш, таныырым оолдарнын чыгып турган черинче базыптым.

— Маңаа келем, оол!— дизе-ле суму даргазы Салчак Созур, нам үүрүнүн даргазы Салчак Монгал, аревэ үүрүнүн даргазы Салчак (Иван) Шарбии олар мени кыйгырып турлар. Чед бердим.

— Аревэ кежигүнүңге кирерин күзеп чор сен бе, оол?— деп, Созур айтыргаш, өөрөнгөн чаңы-биле «хм, хм» деп каап, хөөмэйлээн-даа, ырлаан-даа ышкаш мээң харыымны манай берди.

— Күзел бар-ла, кирип шыдаар ирги мен бе?— деп, айтыргыны айтырыг-биле харыылапкаш, аайын тыппайн шыпыраңайнып тур мен.

— Эртем-билинц бар-дыр, хөй-ниитиниң ажыл-херээнге киржип чоруур тур сен, бижик башкылап келгенинден үш-дөрт чыл болду, ангы ызыгууруң база яды-дыр. Бүгү-ле тала-биле тааржыр кижидир сен, «шыдаар ирги мен бе?» деп, бо кандыг чиктиг кижиде бердин?— деп, Созур дарга айтырбышаан-на олур.

— Аревэ кезигүңгө кирер кижиде чогуң кандыг-кандыг негелделерни күүседир боор чүве ирги, оозун эки билбес мен ийин — деп, шала дидимненип харыылады.

— Аревэге кирер күзелдиг ышканың чүл?

— Ийе, күзелдиг мен.

— Бо оолга аревэниң дүрүм-саавырын ап бер, бижик-биликтиг кижиде боду таныжып-ла алгай. Соонда бир хуралга шылгап кирип аар бис ыйнаан — деп, чугаалааш, дарга Шар-бииже көрнүп кагды. Оозу бажын согаш кылды, а Монгал хойнундан кыдыраашты ужулгап, бир-ле демдегелди кылып алды, ой та чүнү бижип алган чүве.

Аревэниң дүрүм-саавырының дептерин алгаш, Копту хемниң эрийнге келгеш, ажа тудупкаш, баштайгы сөстөрни номчудум. Эң-не эге бажында: «Бүгү делегейниң пролетарлары болгаш чөөн чүктүң дарлаткан арааттары, каттыжыңар!» деп каан болган. Чыгыр черивисче чоруп орумда элээн бодалдар-ла башка кирер: «Аревэ кезигүңү болу бээр салым-чаянныг кижиде боор мен бе? Ынчалза эки-ле чүве-дир. Бо аревэчилер боттарының хааглыг хуралыңа та чүнү чугаалажып турар чүве, билбес-тир мен. Бир эвес аревэ кезигүңү апарза хааглыг хуралдарга олуржур, чажыт, солун айтырыглары билип чоруур апаар-дыр мен» дээш, оон-даа өске бодалдар башче ды-выржып киргеш, пионер отрядтарының даргалары — өөрүм-нүн аразыңа чеде базып келгенимни безин эскербээн мен...

Бичимде, школага өөренип киреримниң мурнунда даңгыт (тибет) номну шээжилеп өөренип турган болгаш башка чүве доктаадырыңа шору мен, ынчангаш дүрүм-саавырыңа база шак ынчаар шээжилеп ап турган мен. Бир кезек черни номчааш номну дуглап кааш, чангыс-даа сөс кагбас дээш, олчаан адап бадырыптар мен. Оон номну ашкаш көөрүмгө, бир-ле черде сөс чыдып калган азы өскээр адаттынып турган болза, бажымны чаа шанчар-даа турдум.

Бир муң тос чүс үжөн дөрт чылдың күскээр чайы турган чүве. Коптуга тускай чорук кылып чедип келдим. Мээң кол-ла сорулгам — аревэниң дүрүм-саавырын канчаар билип алганымны бир-ле кижээ бүдүү шылгадып алыры турган. Салчак Сандараа, Кара Шимек-оол ышканың ажит-чажыт чокка чугаа-

лажыр өөрүмнү тыппайн, Коптунуң Улуг-Кыйыгны тавартыр чоруум чогуваан чанар сагыштыг хап бадып ор мен.

Ол үеде шыырак хувискаалчыларның бирээзи, сумунуң тергиилекчи кежигүнү, нам үүрүнүң даргаларының бирээзи Коптунуң Арыг-Бажы чурттуг Шарбии мурнумдан уткуй бо келди. Мендилешкеш, кезек чугаалашканывыс соонда, дарга айтырды:

— Чогум чүү дугайлыг хап чор сен, оол?

— Сандараа, Шимек-оол сугларга дужар дээш — деп, шынын чугааладым.

Дарга Сандараа Сарыг-Сеп чоктаанын, а Шимек-оол Бай-Сөөт батканын чугаалады. Ол аразында Шарбии улай айтырды:

— Аревэге киреринге белеткенип турар кижиге болгай сен, кайы хире апаардың моң?

Бир тээ аревэ дугайында айтырыгны дарга боду чугаалай бергенде, чораан чоруумнуң ужурун шыны-биле сөглөп бердим.

— Мойналык бажында аалдардан бээр кады чоруулу, оол. Мен сээң-биле чугаалашкай-даа мен. Кежээ сериидей бээрге. Мойналык дөзүндөн ашкаш, Шан таварааш, Оштаныңче чана- ла бергей сен — деп даргам санал кириди. Мен аңаа каттыштым.

Орукка чоруп ора, Шарбии дарга менден айтырыглар салды. Билирим-даа, билбезим-даа айтырыглар бар болгулаан. Мээң харыларымны дыңнап-дыңнап алгаш, даргам мындыг түннел кылды:

— Бижик-биликтиг кижиге болгаш-ла ындыг боор сен, кандыг-даа айтырыгны ном-дептерде, солун-сеткүүлде бижип каанын ёзугаар харылаар кижиге-дир сен. Ча, харын, ынчаар хары бээри ажырбас-ла ыйнаан. Ынчалза-даа мен бодаарымга, чүвениң алыс утказын билир болза эки боор ийин. Номда азы солунда амыдыралга болу бээр чүвени олчаан бижип кабаан деп билзе эки. Шүүгү даргазы кижини ап көрээл: ооң холунда эмге-хаяжок хоойлу-дүрүм номнары, дүрүмнүң санап четпес хөй чүүлдери бар болгай. Ону кандыг-даа шииткекчи кижиге шуптузун шээжилеп ап шыдапас. Ынчангаш революстуг хоойлу-дүрүмнүң алыс утказын билир кижиге дүрүмнүң чүүлүн дүрген тывар болгаш ону херектиң чергезин барымдаалап, шыны шииткелди кылыр болгай.

Тыва арат республика капиталистиг эвес орук-биле хөгжүп орат деп чүвени чугааладың-на, харын. Ынчалза-даа ол чүл дээрзин чежип шыдавадың, а ол номдан шээжилеп алыр чүве

эвес, анаа утказын билип алып нарын политиктиг айтырыгдыр. Чижээ, бистиң сумунуң Калчан-Мээрен ышкаш хөй-хөй малдыг, хөй-хөй хөлечик кижилерлиг, боду ажил кылбас, өске кижилерниң кылып бүдүрүп каан чүвезин анаа-ла халас ямбылы кончуг соруп чораан болгай. Ол феодал кижидир, а феодалдыг чорук дээрге капитализмниң куду чадазыдыр. Кунгааның хөрөңгизин хавыргаш, яды араттарга тыпсып бергени — феодализмни, капитализмни хөгжүтпес дээни ол.

Оон ыңай шаанда эрге-чагырга дүжүметтер холунга турду. Бистиң Чорбаан чазак, азы Идам-Сүрүң ызыгуур салгаан дужаалдыг кижидир, сонгуткан эвес аан. Ам көрөм, Созурну, мени суму чонун баштазын дээш, чон боттары сонгуп каандыр. Ынчангаш эрге-чагырга база чоннуу. Капиталистиг эвес орук-биле хөгжүүр деп чүвениң бөдүүн чижээ бо-дур. Бис ынчаар хөгжүп орап бис...

Башкы диртип, улуска бижик айтып чоруур кижиде кедээ кижээ ынчаар чаа сургадып алган мен. Шарбии-биле чугаа соонда чүвени дангыт ном өөренири ышкаш шээжилевейн, утказын угаап билир апарган мен.

БАДЫЛЕРГЕЙ

Күзүн динчилер айтканының бичии-ле мурнунда аревэ хуралы Коптунуң Улуг-Кыйыгда суму чагыргазының, нам үүрүнүң даргаларының ында-хаая ээлеп каап турары бажынга болган. Чүнүң-даа мурнунда Копту, Шан ынчаар аревэчилер чыгып келген. Оларның соон алзы Бай-Сөөттүн, Кундустуг кавызының аревэчилери чедип келгеннер. Бажын шыгырт долган. Дөрде салып каан столдун артында кара-чаңгыс сандайда аревэ үүрүнүң даргазы Шарбии кээп олурупкаш кежигүннерниң аттарының дужунда демдеглелдерни база катап көргөш, туруп келди:

— Эштер, аревэчилер! Хуралга келзе чогуур кежигүннер чыгып келген чүве төлээде, Копту сумузунуң аревэ үүрүнүң бүгү кежигүннериниң сес дугаар хуралының аксы ажыттыңган деп санаар-дыр!

— Чүүлдүг-дүр, чүүлдүг! — дишкеш, аревэчилер изиг-изиг адыш часкааннар. Хурал даргаларын сонгаан соонда хүн айтырыын бадылаан: бирээде, аревэ кежигүнүңгө кирер дээннерниң билдиришикиннерин көөрү, ийиде — малды хүр кыш ажыраарынга аревэчилерниң дайынчы сорулгазы.

Аревэге кирерин күзээннерниң данзызының эң бажынга эвес, үш, дөрт дугаар черинге адым киририн дыка күзеп турган мен. «Чүрек соодуп алыры» чугула-ла болгай. Мээң бодаа-

ным дег чүве кайда боор, хурал даргазы мени адап-ла үндүрдү. Хамык аревэчилерниң мурнунга мени тургузупкан. Бүгү улустун карактары мени шивегейлеп-ле келген. Чаңгыс сөс чугаалавайн тургаш-ла суг-дер дүже бердим, сүрээдээним дээрге сугда ыяш-ла сириңейнип-ле тур мен. Билдиришкимни номчаан соонда, хурал даргазы улусче көргөш: «Ча, ам кымда айтырыг барыл?» дидир. Ол хуралга аревэ кежигүннеринден аңгыда нам кежигүннери база олуржуп турган. Ынчангаш айтырыг-даа дөктүп-ле кээр боор кылдыр бодап, кым-на баштай айтырыг салырын манай бердим.

— Менден болур бе?— деп дыйылааш үн дыңналды. Дүрген-не көөрүмге Бай-Сөөт чурттуг ТАРН кежигүнү Чанчыпай болду. Оон улай айтырды он:— Аревэ каш дугаар он чылда тургустунганыл?

— 1925 чылда — дидим.

— Ынчаарга тыва улус тускай догуннаан күрүне болга-ла каш дугаар он чыл четкенил?

— Он дөрт чыл бооп турар.

— Интернационал деп чүү боор ол?— деп, «интернационал» деп сөстү чандыр адап, Кундустуг чурттуг Биижик айтырды.

— Орус, тыва база өске-даа улустарның аймак, сөөк ылашпас найыралын ынча дээр...

— Айтырыг салыры болза чүл?!— деп, аревэ комитединден келген сургакчы санал киирди.

— Чөп, чөп. Аревэге хүлээп алыр кижидир. Аңгы ызыгууру-даа яды арат. Бижик башкылап, арбан сумунун чонун өөредип-даа келген кижиди. Мээң саналым аревэге хүлээп алыр — деп, Салчак Чаш-оол санал киирди.

— Чүгле нам кежигүннери айтырыг салып, санал кирип тур, аревэчилер чүге ыт чогул? Намчылар холгаарлай бербээн бис бе?— деп, Монгал бүгү улусту эргий көрүп айтырды.

— Холгаарлаар чүү боор ында, мен нам, аревэниң дакпыр кежигүнү мен, Чаш-оолдун саналынга каттыжар — деп, Шан хем чурттуг Шарбии санал киирди.

Чамдык улус удур-дедир көржүп, бүдүү мижирежип орзадаа, өске санал үнмеди.

— Тамбаны Тыва Арат Республиканың революстуг аныктар эвилелиниң кежигүнүнге хүлээп алыр дээр кижиди мээңбиле кады бадылаар-дыр — дээш, хурал даргазы хол көдүрдү.

Бүгү аревэчилерниң холдары шыргай арга-арыгның ыяжы ышкаш көдүрлүп үндү. Удурланган, ужурун билбээн кижиди чок болган.

Даартазында аревэге киргеннерге бадылергей (билет) тывыскан. Аревэ үрүнүн даргазы чораан, ам Каа-Хемде «Ле-

нинчи орук» колхозтуң малчыны, СЭКП кежигүнү Иван Шарбииниң холундан аревэниң бадылергейин бөлүк аныяктар алган бис.

— Революсчу херекке шынчы болуңар!— дээш-ле, үүр даргазы кижиге бүрүзүнүң холун дыңзыг туткаш, аревэниң хүрөң кызыл бадылергейин тутсуп берип турган.

Мээн үем кижилер баштай-ла пионерниң галстугун баглаан, ооң соонда аревэ кежигүнүнүң бадылергейин туткан, амгы үеде Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының кежигүннери апаргылааннары-даа бар.

Бай-Хаакка өөренип турган «дөртен сургуулдуң» кижилери кызыл галстукту баглаандан бээр дөртен чыл чыгап турар. Мээн-биле кады чангыс хүн пионержи галстукту баглаан эштеримниң чамдыктарын бо хүн адаксаар мен. Кара-кыс Мунзук — РСФСР-ниң алдарлыг артизи, СЭКП кежигүнү, Оюн Санчат-оол — зоотехник, башкы, Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкеш, шылгараан дайынчыларның бирээзи болганындан ооң хөрээнде орденнер, медальдар чайыннап чоруур, а чүрөк душта бадылергейлиг-даа. Улуг-Хем районда партия ажылдакчызы Оюн Дүмбүү башкы чораан, чоокта ол партийжи органга хөй чылда ак сеткилдиг ажылдааны дээш Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунун Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан. Владимир Монгалбии Бай-Хаакка бистиң эн хеймер кижилеривистиң бирээзи турган, ол ам Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи болган. Оюн Чечекей (Чыртакай) Тыванын ном үндүрер чериниң хоочун ажылдакчыларының бирээзи. Каа-Хемде «Октябрь 30 чылы» колхозта Салчак Динмей биле Салчак Лопсанай белең эвес дээн эрес-кежээ колхозчулар, ол-ла районнуң «Кызыл тук» колхозта Эзирлей биле Хууракай үстүндээлеринден калышпас ажыл-ишчилер.

Бистиң оон-даа өске эштеривис ажылдап, чурттап чоруур. Бистер хей-аът кирикчи сүлдөвис пионержи кызыл галстукту салгакчыларывыска дамчыдып берген бис, ынчангаш ооң өңү оңмас.

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЭЛДЕР

Сергей ПЮРБЮ

ШҮЛҮКЧҮГЕ

Төрүттүнгөн чаагай хүнүң
Төрээн чонуң төөгүзүндөн аттындырбас
Чуртталгада эрткен изиң
Чурумалдыг хаялар дег, балаттынмас.

Шүлүктерде чечен сөзүн
Багыр маадыр хылыжы дег датка чиртпес.
Чүс-даа харлыг дептерлең
Базырыкта көжээлер дег, эверевес.

Читпес сөстү чаяап бижиир
Сиилбикчиниң кескизи дег демир-үжүүң
Шоюкпазын, чидиг болзун,
Чоннуң мерген угаанынга шалып ап чор.

ЧҮРЭЭМ

Чүлдү-чүрек дугайында
Шүлүк-ле хөй. Чүү деп сөглээйн?
Көзүр сөөгүм сыйып каа дег,
хире-хире,
Хөөкүй чүрээм,
ыстап аарып келир-дир сен.

Кадыг-ишке кулдамыктап,
Камнаваан-даа чадавас мен.
Ыстап шылап, аарыза-даа хомудавас
Ырларыңга улус таалап,
ханып чор көр,

Сеткилимниң ханызындан
Четтирдим деп сөглээн, чүрээм.
Могаг чокка хөглүг ырны кыңгырадыр.
Фортепиано догууру дег согам,
чүрээм.

АЛЁНА ДУГАЙЫНДА ЫР

Алёнажыым,
ынак кызым!
Ааттыңган кавайың дег,
Ада-чурттуң чылыг чымчак —
Амыр шөлээн чайган, кызым.

Алёнажыым,
чассыг кызым!
Аваң биле ачаң ышкаш,
Арат чонуң сени чаптаар
Амыр чоргаар өзем, кызым.

Алёнажыым,
чараш кызым!
Акың биле дуңмаң ышкаш,
Өөрүң шупту сеңээ эргим —
Өөрүп хөглөп чуртта, кызым.

Алёнажыым,
ынак кызым!
Алдын хүннүң херели дег,
Амыдырал чырык чаагай —
Амыранчыын көрем, кызым.

Леонид ЧАДАМБА

ХАДЫҢЧЫГАШ

Каяа-даа-ла чораанымда,
Қараамда бо көстүп чоруур,
Қажан шагда чарлып болбас
Кады өскен чуртташ өнүгүм —

Чечектелген, ногаарарган,
Секпилдерлиг,
Селбер чараш,
Сеглелчиңнээн Хадыңчыгаш.

Оранымның — Россиямның
Оглу, кызы бүргей алгаш,
Ырлап шоорлап, ойнап хөглээн,
Ынакшылын бадылаткан—

Чечектелген, ногаарарган,
Секпилдерлиг,
Селбер чараш,
Сеглелчиңнээн Хадыңчыгаш.

Сырын салгын ужугуп кээр —
Чындыңнадыр танцылай бээр,
Алдын, мөңгүн конгураалар
Аян кирип кыңгырай бээр —

Чечектелген, ногаарарган,
Секпилдерлиг,

Селбер чараш,
Сеглелчиннээн Хадыңчыгаш.

Ада-чуртум чараш каазы,
Арат чонум чоргааралы,
Ырак, чоокка кады чоруур
Ырым болган, Чуртум болган—

Чечектелген, ногаарарган,
Секпилдерлиг,
Селбер чараш,
Сеглелчиннээн Хадыңчыгаш.

Кордаваңар —
нүгүл-хопка
Тендиш дивес
делегейде
чаңгыс шын бар.
Өртемчейде кижилерниң
идегели —
Өндүр,
хостуг
чаңгыс чурт бар,
ССРЭ ол!
Ынчангаштың чуртум чүрээ —
Москваның
Дүнү,
хуну
ыржым болгаш шыпшың эвес.
Түрег көргөн
түмен чоннуң
салымы дээш
Ыдык чааның маадыры
уйгу-дыш чок.

* * *

С. Ё.

Төрүттүнген хүнүн-биле
Төрелдерин байыр тудуп,
Сергек, омак, кадык болгаш
Амыр шөлээн өзериңни
Сеткиливис ханызындан
Алгап-йөрээп күзеп тур бис.

Серге кезин шуглактанып,
Сескииргени эгинге каап,
Дөрт шаг ээлчээн каргап чораан
Төрелдерин чуртталгазы
Оглувус сээң чолуң-биле
Окта черле дөмейлешпес.

Хоюн бөлүп, холун үрүп,
Хонаш санай түрөп чораан
Оолдарның оолдары ам

Ракета, космос күзеп,
Ырлап чоруур болу берген
Онза шагның төлү-дүр сен.

Хүннүң өзүп,
Күжүң немээш,
Чымыш ишке
Сыныш кынмайн,
Күзелиңни чедип аар сен.
Пуд дусту,
Муңчок сугну
Доруккуже чооглаарыңны
Доозавыс күзеп тур бис.

ЧҮРЭЭМ

Удаанда-даа, одугда-даа,
Уязында кушкаш ышкаш,
Чүрээм аңаа,
Чүгээр мен деп тиккиңейндир
«Чүнү кылдың,
Чүге маажым. таваар оран
Чүдек хей сен, бодан!» дээн дег.

Күжүр чүрээм,
Хүннээрек чай, бораанныг кыш
Челээжин-даа, чыварын-даа
Сеңээ денге үлөп берзин.
Кээргенчиг өске кижин
Тынның чорзун, чурттазын дээш,
Кезер эмчи сени алгаш,
Дырбаңнадыр даарап берзин.

Ынчалза-даа чүгле чаңгыс
Ынак ижим, уян хөңнүм
Сээң-биле кады барзын,
Сеткил хандыр чугаалашпаан,
Чалыгы эжим дириг артсын,
Четче кылбаан хамык херээм
Салгап алгаш чедир кылзын.
Багай, өлүг мөчүлөрүн
Базырыкка хөөп каапсын.
Бүткүр боттуң эки кезин
Бүрүн сеңээ тутсуп берейн.

Чүге дизе
Чүрээм-биле ханым тудуш.
Чүглүг куштар ченгип четпес
Шорааннардан баткан хем дег,
Шоргаланып агып чыдар
Судал-дамыр
Сувуразы сенде барган:
«Чурттап чор!» деп дужаап турар.
Чунуп оран суун дег, чараш,
Чуңгулаар дээн даа дег, чоргаар,
Чуруп каар дээн кызым база
Чугаалаар дээн сөзүм база
Шүүдеп чорааш бижип алган
Шүлүүм база сенде чүве.

АЖЫЛ

Твоя задача
Пожизненна—
Не на день,
А на век.

*Ю. Марцинкявичюс,
«Стена».*

Шүүдеп чорааш бүдүргөн иш
Чүгле хүннөш болбазын дээш,
Чүс чыл кылыр үүлөнни
Чүрээң боду шилип алзын.

Каш-даа удаа шилизинзе
Хамык ажил бүрүн дөмей:
Карак кызыл өөренирин,
Хандыкшыырын сенден негээр.

Билиг чоктуң бажы эргиир,
Бичии-даа бол чажыт доннуг —
Ура биле шыдал эвес,
Угаан херек ажилдар бар.

Ажыл шупту хүндүткелдиг,
Аар, чинк деп ылгалы чок.
Ажыдышкын, тиилелгеге
Алдын дүлгүүр — мергежил ол.

Кыпкан өрттүң чалбыжы дег,
Кызыл туктар бүргей шимээн,
Чеңнээн хем дег,
Челээш өңнүг
Черим сени көрүксээн дег
Майның хүнү херелденди,
— Байыр-биле, эргим өңнүк!

ХАЯДА ЧУРУМАЛДАР

Эзир төрүүр эңмектерлиг кара чалым
Эмдик, дошкун ужар тевиин дозуп олур,
Эрик кыдыы даңның чырыын манап орган,
Эрткен чайның бир-ле хүнүн бодап ор мен.

Кашпал ишти биче дүште имиртиңнээш.
Катап чүгле даартазында чырып келир —
Өгбелерим мундурлап каан төөгүзүн
Өскелерден чажырыксаан чүве дег-даа...

Эртенги хүн бизеңнерге шонуп келди:
Енисейнің ээреминче кайгаан ышкаш,
Дуюглуг аң, чалгынның куш — сүзүгледдиң
Тураскаалы — бүдүн тоожу номчуп ордум.

Шакпын хемни, эмдик аът дег, чаажыктырар.
«Эрткен шагның дашка бижээн чагааларын
Эрмитажка моортан тыпкаш, делгеп каан...» деп,
Шагаан-Арыг далайжызы хөөрээр боор.

Агаар-бойдус өскерлиничел тайга черниң
Аяр хады булут бөлүп, бүргей берди.
Хаяларда чураан аннар хойган ышкаш
Караш кыннып, хөлегеже чашты берди.

Олег СУВАҚПИТ

САЯН

Черниң быжыг чөленгижи —
Чедип алган алдар-адың ол-дур, Саян.
Дамырактар ол-бо чүкче
Тайлып баткаш, судал болуп каттышкаштың
Улуг-Хем бооп төрүтүнген;
Улус ону амыдырал хеми кылды.
Кандыг-даа хат силгилензе,
Канчалдыр-даа чаңнык дүжүп, чыжыраза,
Чоргааралың сыга шаппаан —
Чон дег болуп, тиилеп чор сен, буурул Саян.

* * *

Сени үдээш чанып келдим,
Сеткилимге чиктиг болду.
Ынак Тывам чурту-биле
Ырай берген ышкаш болду.

Ханы төрөл эвес-даа бол,
Кады ойнап, өспээн-даа бол,
Чаңгыс чер-чурт ындыг боор-дур,
Чалбыраажы чылдып чоруур.

Салчак МОЛДУРГА

ШЫН

Баллада

«Бөрү аглап чорутка-ла», үш чыл болгаш,
Өлчей ашак хенертен бо чедип келген.
Бөргүн, тонун чоруй уштуп, боозун чөлээш,
Өөрөнгөн чаңы-биле: «Амыр!»— диген.

«Хайыракан шагда ойнап каапкан дээним,
Дириг сен бе, күжүрүм?!— деп, кадай мөөрөөн.
«Дириг! Дириг! Олчалыг бооп чүгээр чордум,
Карак чажын чоорул аан!»— деп, ирей хораан.

Көрбээни чок буурул баштар кожаланчып,
Лаа чырып, быдаа хайнып, хөнек ырлаан.
Көрүшпээннер хөөрежип, шайлап орда,
Ланчыы чүъкте чөленипкен дыннап чыткан.

Хола бурган кылаш дээрге, арай чожуп,
Холун тейлей туда чоруй, ара соксаан.
Шириин кыннып, ыдык дүрзээ чеде бергеш,
Ширээден ап, хомдузунга эккеп салган:

«Богданың бо чырык черде боду сен деп
Бодап, сагып, сеңээ канчаар чүдүведим?
Мурнуң орта калбаш барып ора дүжүп,
Буян, кежик, шынны чеже эреведим?»

Он шаа өшкүм, чадырымны сыңырыптар
Ой-чик безин оранымдан тывылбааже,

Шыдалдыглар мени кызып, сывырыптар,
Шыдашпайн, кыйгырар мен — дүлей чордун.

Өйлөп-өйлөп аарыг өөмнү тегерип кээр,
Өлүм кесте: «Чоруулу!»— деп далаштырар:
«Амы-тынны алыңар!»— деп бурганым сээ
Аргажоктан чанны бээр мен — үнчок болдун.

Шуурган келгеш, чадырымны калбаннадыр,
Чулук үер, чаңнык-чаъс-даа хөмө келир,
Мурнуку дег, хорга дилеп сөгүрүүр мен,
Бук-даа дивес, доңгайыпкан олурар сен.

Ямбылыглар ядыларны үптөп байыыр,
Ядаралды хүннүң чыгыы сыгаар чорду.
Ялымыр чок херек ужун парлап-бастыр,
Яла онаап, кадыг-бергээ чыгаар турду.

Карачылдар чүнүң ужун буруулугул?
Кара баштыг кижилер чоп ылгалдыгыл?—
Хамык-ла бо айтырыгны сеңээ салгаш,
Харызын ап чадажып каан арат-тыр мен.

Өртемчейге сээң чарлыың мөңге дижир,
Өске шын чок, турбас суг деп сургаар ийик.
Ынчалзажок, сураглаанын кижиге тывар,
Ылап шынны дилеп чордум, тыптым ыңар.

Кызыл шуурган Октябрьда дойлуп үнгеш,
Хаанны баштай орус черден ширбип кагды.
Кызыгаарны эртир хадааш, Тываа келген
Казыргызы мени силгип, оттурупту.

Баштак намчы эктим орта холун салгаш:
«Байлар-биле сокчур бис бе, акым?»— диди.
Кинчи үстүр — кижиге сегиир, өөделээр
Килең чүрээм: «Месилдеш!»— деп сүмө катты.

Бурганым сээ ынчан харын айыткавайн,
Мурнуң орта сөгүрбейн-даа, чорупкан мен..
Мөгүдөдип хөлзөтпөс дээш кадайымдан:
«Бөрү аглап чоруптум»— деп оюскан мен.

Холум, будум бектеп чораан кожайларны,
Хосталгамны боой туткан хоойлуларны
Арат чонум, орус өөрүм кады хээ шаап,
Актыг чаага шүглүп үнгөш, келгеним бо.

Хүрешке чон мени адап тиилээн боор деп,
Күжүр «башкым» ынчавы-ла кордавайн көр.
Шуурганны ыдыктыглар доюлдурбаан,
Шуптувус дег, бөдүүн ишчи кижичи ыткан.

Ону бисте Ленин дээр. Орус уктуг,
Ону мерген, кижизиг эш, башкывыс-тыр.
Оранымда бар-ла чүве — шупту чоннуу,
Ооң чарлыы, хайыразы, ачызы-дыр.

А сен мени орта билбес, танывас сен:
Адым — Арат. Ангым — яды. Эргем — долу.
Октябрьдан төрүттүнген чаа чуртгун
Оглу, Ээзи, Хамаатызы кижичи-дир мен.

Үе-шаанда сени улус бодап тыпкан,
Шевер холдар дүрзүң кылгаш, тургузуп каан,
Черге, дээрге — каяа-даа бол, турбааныңны
Нүүртеп билир апарган мен, «дээрги башкы».

Төөредигге бараан болур хүнүң ашкан,
Төөгүге ажылдап бээр үең келген —
Күрүнениң тураскаалдар музейинге
Хүлээлгени күүседир апаар-дыр сен...»

Хола бурган хомдузунче ажыт кирген —
Хоолаан чурук ооң орнун ээлевиткен:
Айыткан хол, көрүнген уу: «Бурунгаар!» — деп,
Арат өөндө Ленин башкы боду турган.

Монгуш ДОРЖУ

СЕСЕРЛИККЕ

Сесерликке болган-на чок
Чеде берген олурар мен.
Чечектерниң бажын суйбап,
Сериин салгын ойнап турар.

Үем оолчук база мен дег,
Үргүлчү-ле борта келгеш,
Чараш кызыл чечектерни
Чаптай берген көрүп турар.

Салгын, сырын намдазажок,
Сагыш-сеткил дойлуп үнер.
Оңмас чечек мен мен дээнзиг,
Оттуг чүрээм дывылай бээр...

Алексей АРАПЧОР

ЧАДАГАННЫҢ ХЫЛДАРЫНДАН

Чадаганның хылдарындан
Сагыш-чүрээм сергеп келир:
Харлыг шораан сыннар ажыр,
Хайнып-мөөрээн хемнер кежир
Чуртталгада кижиги изи
Чурумал бооп эдерти бээр.

Чадаганның аянындан
Сагыш-чүрээм ындынналыр:
Шолбан-сылдыс чивецнедир,
Шокар чечек саглагнадыр
Кадыр, маска күштүг ыры
Каттыжып кээр, чаңгылап кээр.

Чадаганның хылдарындан
Сагыш-чүрээм ырлап үнер:
Улус чоннуң салымындан
Угаан, күзел оду чайнаар,
Улуг иштиң агымындан
Улажып кээр — кыптыга бээр.

Чадаганның аянындан
Сагыш-чүрээм ужуга бээр:
Четтирбестээн бодал-угаан
Чежемейниң ужукса-даа —
Иште тудуш, изиг ынак
Ие-чурттуң судалында.

1968

АЛЫС КҮЗЕЛ ЫНДЫ ТУРБАС

Сеткил-чүрээм чонда тудуш,
Хая-чалым моондак болбас,
Чедер черим ынды турбас
Хаяалыг даң уткуй шөйлүр.

Улузумга эгин кошкан
Улуг-иштен салдынмадым —
Тайгактарлыг дожаңнарга
Тайып ушпас даянгыыжым.

Алыс күзел ынды турбас,
Ада-чуртка чүрээм тудуш —
Чырык орук базымымдан
Сылдыстарже шөйлүп чыдар.

ШЫМЧЫМ ХӨРЗҮН

Төрээн хемим кедезинден
Дөргүн баары оргулаштың
Шымчым хире хөрзүнүн ап,
Чыдын тынып, көрүп чор мен.

Адыжымга чуртум сайын
Андара каап көргүлээр мен —
Сеткилимге чаштанчылар
Чечектелдир чырып келир.

Ада-өгбе кезик чамды
Ажыг дери, ханы сиңген —
Чажыт ыраан амыдырал
Чалбыыш көзү кызаңнажыр.

Кызыгаар чок чуртталганың
Қыпкан, өшкен чивеңнээжи —
Угаан биле чүрекке хып,
Улаштыр-ла чаржып кээр-дир.

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ

КАРАКТАР

Чүзүнүн ап сөглээр болза,
Чүү-даа тускай өңнүг болур.
Карактарны безин көрээл:
Кара, саргыл, ак-көк суг дээр.

Аяс дээрге чүүлдешкек
Ак-көк карак онзалангаш,
Ырлардыва сиңнип кирип,
Ынакшылга чылдагаан боор.

Чодураага дөмейлешкек
Кара карак тускайлангаш,
Кадыг эрни уярадып,
Сорулдааже ыдалай бээр...

Сеткилдерниң чаагай, арын
Четчелеп-ле чоруур болза,
Ак-көк, кара, саргылды-даа
Аңгылавас — ылгавас мен.

ЫНАКШЫЛ

Ынакшылга вектер өтгүр
Чеже чүрек бердингенил?
Ыры, шүлүк — чогаал санай
Чеже угаан коптарганыл?

Таңдыдан-даа бедик ышкаш,
Далайдан-даа терең ышкаш,
Эге болгаш төнчү турбаан
Элдеп күштүг ынакшыл-дыр!

Өртемчейге чаңгыс удаа
Төрүттүнген — аксым кезин.
Өлүр тын чок ынакшылдың
Төлү болган — чоргааралым.

Күштүг, терең ынакшылдан
Күзелимни чүглөп алгаш,
Чуртталганын хензиг-даа бол
Чурукчузу болуп чор мен.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ

НАЙЫРАЛДЫҢ КҮЖҮ

Ырлыг-хөглүг үе-черге аныяктар
Ырак-узак кайыын тура халдып орап.
— Кайы сунуп чедерил?— деп айтырар сен.
Харыы чаңгыс: Хову-Аксы комбинат дээр.

Башкир, хакас, тыва... кыстар
Баштактанып айтыра бээр:
— Чарыш салып ажылдаа дег
Чалгы оолдар хөй бе?— дижир.

Чир-шоң дүжер. Орук дургаар арга-ыяш
Чиндиш кыннып мөгейген дег ышкаш болур...

Ховар байлак эртинезин хойлап чыткан
Хову-Аксы — чурумалдыг чараш черде
Дээрге шашкан көвей тудуг бедип турар —
Демниг иштин, найыралдың күжү ол-дур!

ҮЛҮҮМ КАДЫП...

Хову-Аксы комбинатче
Коңчап ыраар ужурум чүл?
Черимейде кыстар чок бе?
Черимейде ажыл чок бе?!

Чаңгыс катап ужурашкаш,
«Чалыы кыс сээ ынак мен» деп
Дораан сөглөп шыдавас мен,
Доскут сеткил менде-ле чок.

Черле кады ажылдааштын
Сеткил-хөңнүң билип аар мен!
Үлетпүрге хензиг-даа бол,
Үлүүм кадар — күзелим-дир!

АВА СӨЗҮН ДЫҢНАВАСКА!..

Авазындан чөпшээретпейн,
Алышкылар эзимдиве
Кааң хүндүс бир-ле эртен
Каттаар дишкеш бүдүү хирт дээн.

Чинчилештир дизип каан дег,
Чингиртилик кызыл-каттар
Сыпта эглип бады келген —
Сылдыстар дег кылаңнашкан.

Хуунунче-даа киир кагбайн,
Кужурзураан хойлар ышкаш,
Сывыра соп, аксынче уруп,
Сывындан-даа соруп турган.

Серин дүжүп, орайтаксаан.
Чеже үнгүүр — диштер кагжаан.
Саваже ам дүвү-далаш
Саай тудуп кирипкеннер.

Ша-даа четпейн, чык долдур
Саваларын иштейткен.
Халап болган, чанар дишкеш,
Кайын келген уун тыппаан!

Кайыже-даа шиглептерге,
Хамык ыяш ол-бо чүктен
«Эрттирбес бис» дээн ышкаш
Энчеп алган турар болган.

Шырыш ишти хорум кырлап,
Шырыккыже суглар сүзүп,
Чырык шөл-ле дилегзинип,
Шымдай базып олурганнар.

Кургаг сайга кээп доктааш,
Куйган чаштар дыңнаалаарга,
Куйтулашкан, ушкан, чемнээн
Куштар чүгле хөлзээр болган...

Бел чер көстүп келзе-ле бо
Ферманың инектери!
Дажы акый — кадарчызы
Таваар хай деп чоруп орган.

Күжүрлерни ушкарыпкаш,
Хүнезинин берип чораан.
«Ава сөзүн тоор болза
Аспас чоор» деп сургап чораан.

Харызынга бичии оолдуң
Карак чажы төктүп келген.
«Авам дилеп туру боор» деп
Арай улуу хөлзеп чораан.

Шыпшың-ыржым кежээ дүжүп,
Сылдыс-шолбан үнгелекте
Чедип келген. Хөлзээн ава
Чеме аагы хөлчок болган.

Согайрган башчыгаштар
Соңнуг-мурнуг көдүрлүп кээп:
— Авай, авай, сээң сөзүң
Ам-на черле дыңнаар бис!— дээн.

Анатолий ДОПЧАА

МАЛЧЫН ОГЛУ

1. СОЛУН ААЛЧЫ

Алаш-Хемде малчыннарның
Аалынга бир-ле катап
(Августуң чаазы турган)
Анаа эвес аалчы келген...—

Чеди-сестээн уругларны
Четче бүрүн бүрүткээрге,
Херечилел херек дээрге,
Кедээр-ишкээр салчып турган.

Арай биче Маадыр деп оол
Айы четпээн хирезинде,
Өөреникчи боорум ол дээш,
Өөнче база ыдып-ла каан.

Аалга четкеш, чөртчүзүн-не,
Адазын шуут сөөртүп кээрге,
Демги башкы ижин дооскаш,
Дептерин хаап орап болган.

Хүлээп алган кежиктиглер
Хүлүмзүрүп арны чайнаан.
Албааннары олардыва
Адааргаксап көрүп турган.

Маадыр-даа ачазындан,
Башкызындан чанньп дилээн:
— Өөрүмден тудавас мен
Өөренип чоруп көрейн!

Адазы оон мынча деп-тир:
— Аайын болгаап көрөм, башкы
Амды чылын өөрөн деп,
Аргалааш-даа чадап кагдым...

Орлан-шоваа оолак-тыр.
Ону тускай көөр апаар,
Күзел күштүг — дигеш, башкы
Хүлээп аарын чөпшээрешкен.

II. МАНААШКЫН

Келген башкы чоруй барган,
Хемниц суу-даа сыыгай берген.
Уран бойдус хүлэрээрп,
Узун хүннер шөйлү берген.

Ада-иеэ Маадыры
Айтырттынып каш-даа четкен.
— Ам-даа элек, оглум — дишкеш,
Амдыгылар тоовас болган.

Алаш, Актын уругларын
Адалары ушкаргылааш,
Көзүлдүр-ле школаже
Көжүп турар болу берген.

— Болчаан хүнүң даарта болгай,
Мото-биле хаптар бис — деп,
Ачазындан бир-ле кежээ
Ам-на оглу харыы алган.

Маадыр аа амырааштын
Баштай көңгүс бүзүрөвээн.
— Кажан? Ачай, эртен бе?— деп,
Катап-катап айтыргылаан...

Карангылаан. Өгнүң дүндүүн
Карактар дег сылдыс хараан.

Адар даңы аткыжеге,
Алаш саары шуугап чыткан.

Удаанын-даа боду билбээн,
Улаараваан, дүжевээн-даа,
Оттуп кээрге, ынаада хүн
Оолду чаптап ойнап турган.

Инек-Дашта хөөлбээнге
Ишкирниктир эштип, чунгаш,
Адашкылар мотоциклге
Аянчыдыр ушкажыпкаш,

Алаш чалгыын соонда каап,
Асфальтылап тутсуп орган.

III. БАШТАЙГЫ КОҢГА

Хүнче уткуй чүс-чүс сонга
Күзүңгүлей чайыннанган.
«Хүрең туруг» баарыңга
Хүндүткелдиг чыскаал болган.

Кылаң чада бедигеште
Кымнарыл ол? Башкылары!
Узунзумаар оол башкы
Уругларга байыр туткан.

Коңга хапкан. Чыскаалганнар
Коридорну долуп келген.
Малчын оглу база ында
Башкызындан соңнап калбаан.

Үе-черге курзукпайлар
«Үжүглелди» ажыдыпкан.
Эртем-угаан делгеминче
Эжии ынчаар ажиттынган.

Саая БЮРБЕ

ШАХТЁРЛАРНЫҢ ЫРЫ

Салым-чаян бисти
Шахтага каттыштырган,
Алыс күзел хайнып,
Амырлажып уткуп алган.

Эх! Шахтёрларның
Ыры-шоору
Ох! Чаңгыланган
 Ындынныг-ла!

«Кара алдын» төнмес,
Кадыр дагның иштинде бис.
Өгленирде алып
Өнчүвүс дег, байлаавыс ол.

Эх! Шахтёрларның
Каргыраазы!
Ох! Чаңгыланган
 Кайгамчык-ла!

Дагже кирген орук,
Талыгырже, хуннүң ыраар.
Оон тыпкан олча
Оран-чуртка белээвис ол.

Эх! Шахтёрларның
 Чадаганы!
Ох! Чаңгыланган
 Чараш, сурун.

КЫСТАР

(Баштак ыр)

Караланы мунганымда,
Кадыр даглар чавызай бээр.
Кадарчы кыс көргенимде,
Кады базап чоруксаам кээр.

Шавыдарны мунганымда,
Сайлыг хемнер чыырлы бээр.
Саанчы кысты көргенимде
Чанын орта чоруксаам кээр.

Эмдик ойну мунганымда
Эдегей шык чиндицней бээр.
Эмчи кысты көргенимде
Эдим, чүрээм шимирей бээр.

Кандыг кыстар бисте чок дээр!
Кайызы-даа меңээ тааржыр.
Көвей кыстар аразынга
Көңгүс куруг калырыйна.

Куулар САРЫГ-ООЛ

ДАМДЫ

Суггур чаъстан чаглактангаш,
Шуглак кылган хадыңымдан
Хензиг дамды мөңгүннелдир
Хемчигешче агып турду.

Чаагай улуг ажыл-иште,
Хензиг-даа бол, үлүүм барын
Шапкын сугда дамды ынчан
Херечилеп турбаан деппе?!

БОДАЛЫҢНЫ СӨГЛЕП БЕРЕМ

(Оол, кыстың кожаңы)

1.

Субботада келир болгаш,
Сураг-ла баар, чоондун, акый?
Болчаг кылгаш, келбейн барган
Бодалыңны сөглөп берем!

2.

Бээр дынна, эргим уруг,
Меге-дир деп бодава-даа:
Тракторнуң рулундан
Дыңзыг холум салдынмады.

3.

Ынакшылың күштүг болза,
Ынчаар канчап чылдагааннаар,
Чайлыг үе чер-ле турар,
Чаңгыс хондур келгеш, барза.

4.

«Бир-ле хонук шөлээ бер» деп,
Бригадирни чадап каан мен.
«Андарылга хожудаар» дээш,
Аттына бээр дарга болду.

5.

Чамдык оолдар сен дег эвес,
Чайжок кадын чанып келгеш,
Душтуу-биле хондур-дүндүр
Туразында хөглээрил, чоп?!

6.

Эргим сарыым, саанчы-дыр сен,
Эртен, кезжээ саалдаң каггаш,
Чаңгыс хондур бистиинге баар,
Чайлыг сен бе, сөглөп көрөм?

7.

Сээний шын-дыр, эргим эжим,
Чежеге дээр маргыжар бис.
Холуң эккел, эптежип аал,
Кожа баскаш, чоруптаалы!

8.

Ажыл биле ынакшылдың
Аразынга ылгал түрбас.
Саанчы биле тракторист —
Чаңгыс-бүле болгай-даа бис.

Владимир СЕРЕН-ООЛ

САЙЗАНАКТАП ӨСКЕН ЧЕРИМ

Сайзанактап, чараш-даштаар —
Чажымдан-на оюnum ол.
Даглыг черге төрөөн болгаш
Дашка ынчаар ынакшаан мен.
Соок даштың чажыттары
Шолбан ышкаш чырывас бол,
Казымалдың судалдарын
Ханы черден билип аар мен.
Хуулгаазын тывыжымны
Хуваанак-даа сөглөп бербээн.
Эртинe дээш сөзүн билир
Эртемимниң ачызы-дыр.
Сайзанактап өскен черим
Хову-Аксы хоорай болган
Чараш-даштыг Кара-Дагда
Кобальт шыгжаа ажыттырган.

КАРА-ДАГНЫҢ ЫРЫ

Таңды сында өзеннерден
Дамырактар чыглып келгеш,
Эки аъттың чаңы-биле
Элегес хем шурап бадар.
Эртежик хек эткелекте,
Эзим бажы Кара-Дагның
Шалып ишти алдаржыдып,

Чангыланыр ырлары бо:
«Элегестин шапкын чалгы
Енисейже улам далаш,
Эрес-омак чалыыларга
Эртенгинин байырын тут.
Улуг-Хемнин күштүг чалгы
Улуг үүле чаяап турар
Хову-Аксы чурттугларнын
Хоор чонга байырын тут».

КААЛАМА ОРУК УЖУ

Дескен элик магнап чадап,
Девип, самнап пат-ла болур,
Шыргай эзим шуглак кеткен
Сында орук шөйлүп олур.
Чаа орук магалыг-дыр,
Шаап орда, хала чок тур.

Каалама орук ужу
Гагариннин кудумчузу
«Күзээн аалчы, моорлаңар!» деп,
Хүлүмзүрүп, уткуп алыр
Чалы хоорай чылыг куспаа,
Сагыш-сеткил өөртүп келир.

Нуулар СҮТТҮГ-ООЛ

РОССИЯ

Россия —
Базындырган, түрөөн чонга чаяан кылдыр
Партияны, Ленинни хайырлаан чурт,
Түрегделден чонну хостаар демиселге
Дүлгүүр берген Октябрьның кавай-чурту.

Россия —
Партияга, Ленинге маңнайлаткан
Маадырлыг ажылчы чон эрге тудуп —
Төөгүлүг оруктува шүглүп үнген,
Төре баштаан хостугларның чыргал чурту.

Россия —
Капиталдын дипти бүргээн кара дүнүн
Хаяа-чыры оя хүннээн ачылыг чурт,
Улуг, биче улустарнын эвин кацнаан
Ужур-шыннын, тайбың-эптиң чөлөнгижи.

Россия —
Чогаадыгга, тургузугга чаяаттырган
Совет чонум, ишчи чонум ие-чурту,
Космос-дээрнин, Венераның пионери
Коргуш билбес дидимвернин төрөөн чурту.

Россия —
Чүрээм согуун, караам шозун чаяап-шаннаан
Арыг дээрлиг, ашпас хүннүг чырык оран,
Чүткүлдерим, бодалдарым дөстөп турар,
Авыралдыг, хайыралыг Ада-чуртум.

* * *

Хайыы черден аъттаныпкаш,
Каш-даа катап хая көрдүм.
Хайымналган бодалдарым
Карам сен-не иштеп чор сен.

Шорулгактыг ужуралдар,
Шораан берттиг каңгай сын-даа
Амыраам сээң чырык арның
Ажыттаптар шинээзи чок.

...Чонум херээн чогудушкаш,
Чолдуг-мөрлүг чана бээр мен,
Ынакшылдың онмас чечээ
Ынчан менээ уткуй частыр.

ДӨРТ ОДУРУГ ШҮЛҮКТЕР

* * *

Чодурааның аккыр чечээ
Өйү кээрге хадып калыр,
Чогум шынчы ынакшылда
Өйлүг назы — хемчээл турбас.

* * *

Алаак кезий ушкан ары
Амданныг чем нектар эккээр.
Аалдар кезээн арагачы
Арын-нүүрүн оскунган кээр.

АВАЛАРГА ЙӨРЭЭЛ ЫРЫ

(Ода)

Көрген караа, дыннаан кулаа — төлүнде,
Хөөн-сеткил сонуургалын эндевес,
Чагып-сургап, чөвүн сөглээр — сүмелекчи,
Чаагай орук айтыкчызы авалар.
Авалар, авалар,
Авыралдыг авалар.

Шоваа, орлан ажы-төлдүн чолу дээш,
Човаг-билбес, ишке дадаан — чаякчы,
Хөртүк харын хөме хадаан соокта безин,
Хөрек, чүрээ чалар оттуг авалар,
Авалар, авалар,
Авыралдыг авалар.

Алызындан ээлдек, чымчак, сеткили ак,
Актыг шын дээш демиселчи, туруштуг
Аас-кежик, өөрүшкүнүн каннакчызы
Ачы-буян хайыралыг авалар.
Авалар, авалар,
Авыралдыг авалар.

Виктор САГААН-ООЛ

КИЖИЛЕР БОЛГАШ ХЕМ

Чоргаар сыннар аразында эзим ишти
Сооктан шагнаан, тунук турда, аңаа чордум.
Шыңганнары хүннү бадыр кошкаш кынмас
Чымыш иште кижилерни магададым.

Энемек туруг эгиннерлиг тандыларнын
Эдээн каастаан каскак арга ханызында
Каккан балды, «Дружбалар!» даажы катчып,
Кадыг иштиң хөгжүмү бооп чаңгыланды.

Эскерерге кижиге күжү кайгамчык-тыр,
Эннешпээ дег, бырашпаа дег бергээ тулбайн,
Эгээртинмес ыяш байлак — эртинени
Эрик сынмас тейлендир чыып, курлап туру.

Шакпын Бин-Хем борзаң доштар шугланыпкан
Часка чедир кыска дышта удуп чыдыр
Шаа кээрге, оттуп келгеш, агымынга
Шарыг-шарыг салдар шуужуп, ижени бээр.

Улуг-Хемниң эге бажы Бин-Хемим
Улузунуң деми-биле күжүн каткаш,
Телевир чок киирер үлүүн тодарадып,
Төдү санап, түңнээр болза, чеже ыйнаан!

ХОСТАЛГАНЫҢ ӨШПЕС ОДУ

(А. М. Горькийниң төрүттүнгенинден
бээр 100 чыл оюнга)

Уран сөске чаяаттынып төрүттүнген,
Улуг дарган, эннежиг чок чурукчунун
Дыка солун «Макар чудра» номчугажы
Тыва дылга эң-не баштай көстүп кээрге,
Хөрөктээжим хойнун орта шыгжап чорааш,
Көдээ черге салдыкпастап номчуп чордум.

Маадырлары каракка шуут көстүп келир
Байлак дылдың өткүт, чидин магадаан мен.
Чечен чогаал отчугажы шак-ла ынчан
Сеткилимни доюлдуруп оттурупкан.
Удуп чыда, дүне безин болган чокка-ла,
Улуг-улуг кылын номнар дүжээр чордум.

Терен, делгем далайларны чылындырган
Дерзии шуурган дойлуп турда шүүргедеп,
Бурунгаарлап, коргуш чокка кылыткылаан
«Буревестник» бичии куштуң маадырлыы
«Берге өйде ындыг чоргаар, дидим бис» деп
Мени чагып, сорук кирип турган ийик.

Актыг шынны негээннерже шергеп келген
Араан, шаараш чыдалардан чалданмайн,
Ажы-төлүн дуглай туруп, демисешкен
Ажылчынның иезиниң килең, кылыы —
Арыг каң дег сыныш билбес мага боду —
«Ава» номда кайгамчык-ла чуруттунган.

Горькийниң чидиг дылы, чечен сөзү
Демиселдин гимниси бооп чаңгыланган!
Горькийниң арыг үнү тулчуушкунга
Дерзиленген дайзыннарга чаңнык болган,
Горькийниң ады, боду мөңгежиреп,
Хосталганың өшпес оду болу берген!

Калындүү КЫЗЫЛ-ООЛ

СПОРТ

Школачы чылдарымда танышканым
Ынаныштыг спорт өңнүүм ажыы улуг:
Өөредилге, ажыл-ишке мөгатпас-даа,
Өртемчейниң салгыны дег сергедип кээр.

Өңнүүм-биле дегийт эрте таныжып ал;
Өлүм билбес маадыр ышкаш дидим боор сен.
Шырай-арны хүрең-кызыл, хөрээ делгем,
Шыңганнары мөчөк-мөчөк кижиги боор сен.

* * *

Ыяш кескен тудугжулар — өөрүм ол.
Ымыраалар эът-кежим борбайтыр чип,
Чайгы хүннүң от дег изин ышкам-даа бол,
Шаараш эзим чудуун чонгаш,— эрим хайныр!

Күс-даа дүжер. Институтка катап кээр мен.
Күжүр бодум эртемдиге шымны бээр мен.
Чаңгыс чүгле, уян чүрээм чазамыктаан
Чайгы ижим — аялгамны сактыр боор мен.

Александр ТАМБА-СҮРҮҢ

НАМДАРДАН АРЫН

(Сактыышкын)

Ооругладыр кедек черге
Ожук-хыраа дүже берген,
Он тос чылдың күзүнүнүн
Ортан ашкан үе чүве.

Ынаалары көстүп турар
Ыштыг, дыдык — самдар өглүг
Ачам сугнуң аалдары
Алаак дүвү шыкка турган.

Арбын-хөй баш малывыс чок,
Аът биле инектиг бис,
Чүгле үш-дөрт өшкү болгаш
Чүрекпен дээр ыдывыс бар.

Идик-хеп-даа элбер-самдар,
Ижер-чиирге мөлдүк-калдык,
Чуртгалгавыс түрөңгизин
Чүү деп сөглээр — эгенчиг-ле.

Өвүстүн уруглары
Өөр-ыян — он шаа кижин.
Өөделин чаңгыс мен мен,
Өскелери өскелек — чаш.

Ажы-төлүн аштатпас дээш,
Авам, ачам падын бараар:

Хонак чулуп, мажак чыыр дээш,
Хондур-дүндүр чиде бээрлер.

Караңгы имир дүшкүжеге,
Каш өшкүм кадарбышаан,
Кодан, торлаа дузактаар дээш,
Кокпа кезип салып бээр мен.

Олчалыымда аалымче
Опаңнады маңнап каар мен;
Куруглаанда шала багай
Кудараксап чанып кээр мен.

Бир-ле катап ачам сугга
Бижик туткан элчи келгеш:
— Чыыш кылган дүжүметтер
Шымдай сени эккел дидир!

Төгүс, Шыырап чагырыкчы,
Допчаа-Мээрең олар чорду...
Хөлезилиг аъттыг мен — деп,
Хөртегер хаа көксей берди.

Арным кежи адыңайнып,
Ажык боостаам муңгашталып,
Аймаараксап сүртей бергеш,
Арай боорда үнүм үндү:

— Чолдак-Төгүс, Көк-Шыырап
Чодам чилин согар дээн бе?
Ынаар барган херээм чүү боор,
Ынавайн барайн бе, ачай?

— Хоойлудан эртер эвес,
Кортпа оглум, баргай-ла сен.
Ай-хүнүн, чаяан-сүлден
Авыралы билир ыйнаан!

Байыскаарга шынын сөгле,
Манзылаза уё диве!
Оор, меге кылган эвес,
Ойталааштың чоор сен — дей-дир.

Элбер-самдар идик-хевим
Эде-хере кеттинипкеш,

Кожуун чыыжы болган черже
Коргуш-даа чок чорувуттум.

Чыыш төвү—Чаш-Хадын
Шынаазынга чедип келдим:
Чергелештир тиккилеп каан
Чеди-сес өг көстүп келди.

Чыылган чон, өөр таан дег,
Чылар-чылбас хөлзеп туру.
Аът бажы ана кизирт,
Амыр эвес шуулган болду.

Хокпаңнады сывыртпышаан,
Кочагалар өөнгө келдим.
Демчи суглар кезек кижини
Демир кижен кедирикеш:

— Өлбес дизе, сөглөп бээр сен!
Өлүр дизе, хөрлээр сен — дээш,
Адакызы ажык өгнүң
Артындыва сөөртүп кагды.

Холун, будун хүлүп-бектээн,
Кожа-кожа олуртуп каан,
Салааларын кыскаштап каан,
Сайда, саакта олуртуп каан,
Чагыларда херип аскан,
Чаннып, тейлээн кижилерни,
Одурту-ла көрүп оргаш,
От дег, чүрээм чалбыышталып,
Өжээн-кылым улам хайнып,
Өштүглерни каргап ор мен.

Кымчы, шаагай хыылаажы,
Кышкы, ыы-сыы, човуртаашкын,
Арга, дашка чаңгылангаш,
Агаар-биле капсырлаштыр,
Кударанчыг хөөн кирип,
Кудайдыва тарап туру.
Далып-моораан кижилерни
Даамалдар «ажаап» туру.

Чычыы, маңнык кандаазынныг,
Чыыш дагаан дүжүметтер,

Олбуктарда саадапкан,
Одагазын саглагнадыр
Даңза солчуп, таакпылашкан,
Дашка сунчуп, арагалаан,
Ямбылаткан, хүндүлеткен
Адаарганчыг кыннып орлар...

Хөлүгүр көк Чолдак-Төгүс,
Хөрөнгитен Көк-Шыырап,
Орун-исчок, меге черге
Лопсаң-Демчи аъдын шамнап,
Эът-дылын карагнадыр,
Өө-дындыр чөдүргүлээш,
Пар дег каржы, хөрөктенип,
Байысаап-ла эгеледи:

— Адың ада, ачаң кымыл, ядараан ыт?!
Алганың чүл, көргениң чүл, өчүп олур!
Демчи-Лама кара аъдын алчык сен бе?
Девидеве, сөглөп олур, чыдыг тариги!
Адар-оолду таныыр сен бе?— Херечиң ол!
Ала карааң чукушуп каар бис, аарбас сен бе?
Адыр холуң кыскаштаар бис, кортпас сен бе?
Амдажаан ыт, дыңнадың бе? Сөглөп олур!

— Адым адаайн, дээргилер... Кара-Сал ийин,
Адам адын билир силер, Эзир-оол дээр,
Аш-түрег, яды-даа бол — тодуг чордум.
Алганым чок, көргеним чок — сүттен ак мен...

— Харын эки ынчап олур, сени шиве,
Хаан-төре хоойлузу айтып берзин!
Сойзаа-Мээрең кайда баардың? Кымчың эккел!
Соп тур, ыт оглун, хап тур, хап тур!!!

— Шыктыг черден чечек үнер, шынын сөглэйн,
Шынныг херек черле тиилээр, көөр силер.
Хоойлуңар кадыг-даа бол, кортпас-даа мен.
Холум-будум бектевеңер, хостуг чорууйн...

Хары сөзүм төнгелекте,
Хаалар менче шурап келди.
Эрии-шаажы «шаңналынга»
«Эзирээштиң» моораан болдум...

Угаан кирип, миннип келдим.
Улус-даа чок. Чааскаан мен.
Караңгы дүн көжегези
Кара черни дуглапкан тур.

Дургуннаар деп бодап алдым,
Тура халаан, шимчеттинмес:
Холдарымны ооргамда
Холак-биле хүлүп каап-тыр.

Эъдим-кежим ууттунмас,
Эглир-дүрлүр арга-даажок,
Ханныг арным өрү кылдыр
Катап база чыдывыттым:

Артымда бир билдиртпес дааш
Аажок оожум шылырт кынды,
Атпаш кынгаш, көөрүмге,
Авам биле ачам болду.

Сыңыйда сүт тудуп алган,
Сымырангаш, бере каапты.
Кагаан кижиге иживиткеш,
Карактарым чырый берди.

— Өршээ, сүлде, дадайым ай!
Өлүрүп каг часкан-дыр — дээш,
Авам, ачам мени четкеш,
Арыгдыва углаптылар.

Удаткан чок Шанчыг-Баары
Улуг-Оска чедип келгеш:
«Чылан өтпес шыргай черге»
Чыдар дишкеш, доктаадывыс.

Ачам «дүне келир мен» дээш,
Анаа бисти каапкаш баарды.

— «Дүржок дургун мында, чыдыр,
Дүрген барып, багланар!» — дээн
Каржы, чииртим быт дыңнааш,
Харлыга-ла берген ийик мен.

Соовустан сүрүп келген
Сойзаа-Мээрең суглар болду.

Авашкылар — бисти хүлээш,
Аъттарынга үндеришти...

Күдүк баскаш, күдүйүпкен,
Күжүр авам хүлүгдө ор.
Хүрүмө четкен чагырыкчы
Хүртеп, чаңчап, байысаап ор:

— Хоойлу туткан «ыдык» черже чүгө келдин?
Қожуун чыыжы бужартаткан, өг-ээзи!
Оглуң чүгө дургуннаттын, кай баар силер?
Оорлап чип амдажааннар, чилби ыттар!

— Оор, меге кылыр туржук,
Орта угаан кирбээн оол-дур.
Қокай туткан койгун ышкаш,
Қончуун көрөм күжүр төлдүн!

Эрии-шаажы көөр байтык,
Ээп өскөн иези мээ
Қарачаңгыс часкатпаан-даа
Хайыралыг оглум чүве!

— Қадай кижии хирезинде дүржогун көр,
Харын сени шиидер бис, таптыг шинме!
Эмиг-дөштүг кижии-дир дээш — эгенмес бис,
Эжен чарлыы — хоойлу ындыг, хап тур! Хап тур!

Дупку дыңнааш, авамдыва,
Дүжүметтер халчы берди,
Хайыралап, кээргээр туржук,
Қаржы-дошкун сога берди.

Күжүр ием кээргээштиң
Хүлүглүг бол болчу бердим:
Қымчы туткан дүжүметтиң
Қырызындан ызырыптым.

Өлүрүкчү араатаннар
Өжээн бодап, хөөкүй мени
Алдан-чеден манзылааштың
Амы-тыным үзер часты.

База катап моораксап,
Барып ужар чыгыы ор мен:

«Өлүг мен бе, дириг мен бе,
Өршээзин» деп сактып ор мен.

«Өштүглерниң, хыктыгларның
Өжү ханмас кылганым чүл,
Арыг ханым төкпеңер» дээн,
Авам үнүн дыңнап ордум.

— Авьяастыг тояанчылар,
Аът оорлап алган силер,
Чиген бис деп сөглөп бергер,
Чиик шииткел көргүзөр бис.

Эт-хокшул, малыңар чүл,
Эрбег чокка сөглеңер» дээн
Дүжүметтиң каржы сөзү
Дүжүмде дег дыңналы-дыр...

Ама саазын тудуп алган,
Аспан ышкаш шөртек кижини
Шииткелдин хоолгазын
Ширийн номчуп эгеледи:

— Оорлаан дээш, төлевирге — аъдын алыр,
Оожургадып кезедири — чүс кымчы,
Дужаалдыглар чооглалы — он лаң
Дургуннаан дээш шииткели — үш ай дөңгү...»

Актыг чүве актыг болбайн,
Авам күжүр мегелээр бе?
Дүжүметтер чадап кааштың,
Түвексингеш, салывыткан.

Ынчалза-даа алды хонуп,
Аарыг-балыг эттинмээнде,
Аъдивысты, инээвисти,
Ыт дег, хунаап алгаш барды.

Аалдардан сүттөп ижип,
Ачылажып, дөмектежип,
Өвүс ишти көвей-даа бол,
Өлүм-ашка алыспаан бис.

Эът-ханым улам четчип,
Экер-эр-даа болу бердим.

Дыңмаларым база өскөн,
Тывыштыг-даа апарган бис.

Арга-танды эргип-кезип
Аң, диинни хөмээлеп кээп,
Ай, бес казып, мыйырак чыып,
Аъш-чем-даа үспестээн бис.

Бедик, кадыр улуг даглар
Белге чедир берзенипкен,
Кылын ак хар шылбыртыңнаан
Кыш эрткен, чазын чүве.

«Кыргындактыг кыр ашпас»,
Кылыктанчыын чүү дээр ону.
Ажыг кыштың берге чуду
Ашка бисти чыгап эрткен.

Ынчанмыже ашты солаан,
Ындын алып — тодуп келир,
Өөрүшкүлүг чаагай медээ
Өглер санай тарап турган:

— Октаргайда хүнден чырык
Октавирниң иреволюзун
Орус улус үндүргештин
Онза чаа шаг доктааткан-дыр...

— Революсту, коммун намны
Илээней башкы баштап турар.
Узуп төтпес далай ышкаш,
Угаанныг эр дээр чорду!..

Частың айы адакталган
Чазаавыска чаңгыс өг бис.

Чактыр боолар чүктегилээн,
Сандак баштаан кезек кижини
Аалывыска чыгып келди.
Амырлажып, мендилешкеш,
Ажыт, чажыт чүве чокка
Албан-херээн төөгүп берди:

— Алаш, Хемчик, Оюн, Салчак
Араттары тура халчып,

Ак-орус, байлар-биле,
Аткылажып турар дидир.

Амбын болгаш бээжин ноян
Актар-биле сүлчээлешкеш,
Кызыл-орус күштелбээнде,
Кырар дижип турганнар-дыр.

Хемчик уну — бо-ла мынчаар:
Хем-Белдири — Каа-Хем ынчаар
Ак-орус хөлзеп үнген,
Анаа көрүп олуарар бе?

Кызыл шериг өөрүвүске
Каттыжар дээш келдивис — дээш,
Келген улус сөзүн дооскаш,
Кезеттингеш, хөлзеп-ле үндү.

Эриidedип, базындырган,
Эдин-малын үптеттирген,
Арат оглу Кара-Сал мен
Анаа көрүп олуарар бе?

Ада-ием, чонум-биле
Амырлажып байырлашкаш,
Патриотчу өөрүм-биле
Партизаннап чорупкан мен.

Александр КЫЗЫЛ-ООЛ

ЭЛДЕПТИГ ДҮШ

Салчак Чимит орай күзүн
Сайлыг-Хемче аъттаныпкан.
Дүне бир-ле кашпал черге
Дүшкен олчаан одаг каккаш,

Чылыг отка оорга дөгөп,
Чыткан олчаан удуп калган;
Эрес эрний сагынмааны
Элдептиг дүш эгелеп-тир:

Кадыр мээстер сиртин дургаар
Харап, кедеп эртеннээштиң,
Догжуур дөзү арысканга
Доктаай хонуп, дыштаныр дээш

Дазыл турган, аңаа боозун
Далаш-биле азып кааштың,
Таакпы тыртып, олча хайып,
Таваар тынып, кезек орган.

Канчангаштың көрнүп кээрге,
Харын мыргай, элдеп чүве!—
Боозун аскан шагжаң дазыл
Боду маңнааш, ыңай бооп-тур.

Демги дазыл артты ажыр
Девип-самнап шуравышаан,
Хажызында ыяштар санай
Карабинни улдап чораан.

Күжүр аңчың дазыл соондан
Күдүрбүшаан, ужуп-туруп,
Сынны ажыр, шыргай тоорту
Сывыргаштың чорувуткан.

Қашпал ишти өзен кежир
Халып орғаш, черже көөрге,
Қарабини дөө-ле ында
Харда шымны берген чыткан.

Дескен дазыл мурнунда — дуу
Дедир кайгап алган турган.
Ылавылап көргүлээштиң,
Ынчан ам-на эскерип каан:

Чиктиг чүвөң дазыл эвес,
Чимидивис эндээ таныы —
Сыннар ээзи — чүгүрүк аң
Сыының дээрзи болган иргин.

Хүндүс орта оыттап турғаш,
Хүнге чыннып дөгеленгеш,
Мыргай шөлээн удуп турда,
Мыйыска боо аскан бооп-тур...

Сырбаш дигеш, оттуп келген,
Сыгыр даңы адып орган.
Далаш-биле чүктенипкеш,
Даңгаар эртен базывыткан.

Қызыл хүнү үнгүжеге
Қырлар сиртеп қылаштааштың,
Орай кежээ кожагарга
Оожум кедеп үнүп кээп-тир.

Ам-на шынап, чанында бо
Адыр дазыл турар боорга,
Аңаа боозун азар бодааш,
Арай маажым базывыткан.

Анакайын, дүште ышкаш,
Амды «дазыл» сидирт деп-тир.
Чожуй бергеш, ойда дүшкеш,
Соонче көрген — сын бооп-тур.

Ондар ОХЕМЧИК

ЧАРЖЫП КӨРЕЙН

Кылыр иштен салдынмастап,
Кыргыздага киржир бодап,
Тракторум хүлээдипкеш
Дыка дүрген чедип келдим.

Серилеп каан делгем, чырык
Сериин кажаа иштин долган
Семдер хойлар дүгүн кыргаан
Чеди-Хадын кыстары тур.

Хириледир дагжап-шиилээн,
Хирээ бистиг оттуг хачы
Чүгле эптиг башкарарга
Чүлгүй кыргыыр амыр чорду.

Хөлээннер дег көвей дүктү
Хөлбөңнөдир килдеп ылгаан
Күдер-шыырак кезек оолдар
«Күдээлер» бооп ажылдаан тур.

Аштырбас дээш чарыш салып,
Аныяктар маргышкан-даа,
Долбан чаактыг эрестерден
Долаанавыс ашкан болду.

Ынчанмайн-даа канчаарыл аан.
Ынай када хөөрей кааптайн:

Бергелерге доктааш дивес
Механизатор тараажы-дыр.

Часкы өйде хову чаргаш,
Чалыыларны каш-даа ашты.
Анаа мен-даа бырашпадым,
Адааргалды өөскүттү.

Чаштырылга доостур билек,
Частың чечээн анаа сунуп,
Чаңгыс катап хөөрешкеш,
Сагыш-хөрээм сөглөп бердим.

Алаак шыпкан кожа суурда
Аныяктар баштыңы кыс,
Бышкан билиг аттестадын
Мындаа чаа-ла алган чораан.

Оолдар, менээ сөглөңерем,
Ооң душтуу ылап чок бе?
Мергежилдиг оран-биле
Мен-даа болза чаржып көрейн.

Терээ-биле, талы-биле
Дески үнген бистиң Акты,
Тенээ-биле, баштаа-биле
Дески чаңныг тывызыкты.

Шиви-биле, пөжү-биле
Сырый үнген бистиң Акты,
Шыны-биле, хөднү-биле
Шынап тывар тывызыкты.

Хертек КУСКУН-ООЛ

АМЫДЫРАЛ ХҮЛҮМЗҮРҮП ТУРАР КЫЛДЫР

Угаан-эртем чалгынналыр — чалыыткалым,
Улус чонум даалгазы — хүлээлгем ол.
Хүннүн-не чаа, эки чүүлдү дилеп тывар,
Күзел-чүткүл — сорулгам-на ындыг ийин.

Ажыттынмаан байлактарны үжежир мен,
Андарттынмаан ховуларны тарыжар мен,
Адаларның ханы сиңген найыралын
Алдаржыды уламчылап, быжыглаар мен.

Аткаар баспас, ара дүшпес оккур-мерген
Алызындан чүреккир мен — күжүм ында.
Амыдырал хүлүмзүрүп турар кылдыр —
Ажылдаар мен, өөренир мен, ынакшыыр мен.

Натпит-оол КАРА-ООЛ

ААЖОК-ЛА ӨӨРҮҮР БООР

Авазынга халып келгеш,
Алган демдээн көргүзөргө,
Беш-ле, беш боор, угбам демдээ
Мени аажок өөртүп келир.

Келир чылын школаже
Угбам мени эдертип аар.
Кезээ шагда сагыш ништээр
Улуг күзел ынчан бүдер.

Ынчан база ававыска
Ынак демдээн адап бээр бис.
Авам күжүр бештер көргөш,
Аажок-ла өөрүүр боор.

ЧЕ БЕ!

Харжыгашты эстедир
Чунгуувустан шупту
Хартыга дег дүрген
Чунгуулаар-дыр, че бе?

Кылаңайнып чыдар
Кышкы харлап, демниг,
Эзир куштан эрес,
Эстедир-дир, че бе?

Харлыг дүвү бисче
Хадызыннар, хамаан.
Дагдан бадып, соокка
Дадыгар-дыр, че бе?

ЧЕЧЕКТЕРИМ

Часкы хүннү уткуй
Чажып кааным көвей
Үрезиним шупту
Үнүп келген бо тур.

Доозазы өңгүр
Торгу ышкаш чараш,
Чечектерим демниг
Сергек ойнап турлар.

Черниң кыры хээлиг
Чечектерим шуглаан.
Сеткил чүрээм ажык,
Чечек ышкаш чазык.

Амды чылын база
Айыраңнап келир,
Черим кырын каастаар
Чечектерни тарыйын.

ДУЖУДУМ ОЛ

Тракторист акым Хеймер
Дыка эки ажыл-иштиг,
Хову, шөлдү эргий тарааш,
Хоор сарыг тараа эккээр.

Белеткенгеш харыылаар мен.
Бешти, дөрттү башкым салыр,
Акым ышкаш тарып алыр
Алдын чаагай дүжүдүм ол.

Танов МОНГУШ

УТКУП ААР БИС

Карак чажы хөөлбек болуп,
Карандылап агып баткан.
Хардан бүткен «кырган-ава»,
Канчап ыглаар «кижи» боор сен?

Частың чылыг тыныжындан
Чаглак тышпайн, ынчалдын бе?
Чаңчыкканың булуңундан
Чарлыр хөңнүң чогул-дур бе?

Баштайгы хар чаггыжеге
Байырлыг че, «кырган-ава»!
Шевер холдуг чаштарың бис
Сени катап тудуп аар бис.

ЫНДЫГ ХЕМЧЭЭЛ ТЫППАС-ТЫР МЕН

Даглыг хемниң шапкыны дег,
Дадай дивес сорук күштүг,
Делегейде кижиге ышкаш
Дээди күштүг чүве бар бе?

Депшилгениң шолбаны бооп,
Дээрниң хиндиин эртип үнген

Мерген угаан оккурунга
Месилдешкен ок-даа четпес.

Чоргааралым идегели —
Чолдуг иште совет киж
Ыдык күштүүң деннепки дег
Ындыг хемчээл тыппас-тыр мен.

Моторк ТИРЧИН

ПАРТИЯМ

Бергелерге каңнаттыңан Совет чоннун
Мерген шынчы орук баштаан чырыткызы,
Өртемчейде мөңгө тайбың чөленгижи
Өндүр Ленин тургусканы Партиям.

Кылагар көк дээрге кыпкан сылдыстарже,
Кылайткылаан оолду, кысты кижизиткен.
Төрээн чуртум дээди күжү, чоргааралы —
Төлөптиг чон ынакшылы Партиям.

ЧАРАШ

Сайгылгааны чайынналып сылдысталган.
Чаарттыңан, кудумчулуг суурум чараш.
Арыг-шынчы, ынакшылга чалгынналган
Ажыл-ишке эрес-кежээ, ынаам чараш.

Сүттүг-оол КУУЛАР

ХАЙЫРАЛЫГ ХООРАЙЫМ

Улуг-Хемниң ырын дыңнаан,
Ужу-Кыды көрүп четпес,
Кайгамчыктыг чаартынган
Хайыралдыг хоорайым бар.
Үнүш, терек угулзалаан
Асфальтылыг кудумчулуг,
Үш-дөрт каът бажың шыпкан
Аныяк, чаа хоорайным бар.
Чонум ишчи күжү-биле
Соксаш кынмайн өзүп орав,
Совет Тывам найысылалы
Соруум чүглээн — Кызылым ол.

* * *

Хүннү бадыр эриң дургаар кылаштааштын
Күжүм төнүп, туруптарын билбес чордум.
Шору эр бооп, угаан-сегээн кире бергеш,
Соңгу далай киргениңни билип алдым.
Соксаал билбес хемимниң сээң агымың дег
Чолум ынчаар кокпаланыр. Чоруум узак.
Октаргайның кораблин хөлгеленгеш,
Оттуг сылдыс тегериксээр күзелдиг мен.

Сырын-биле сымырашкан
Сыпта тараа быжа берди.
Күскү хову күзүңгүлей
Хүлүмзүрүп чалгый берди.

Алдын күзүм эртинезин
Ажаап, уруп савалажып,
Хамык чонга демим кадып,
Хайым ишче киривиттим.

Комбайннын хөөмейи,
Колхозчунуң ыры-шоору
Шаңнар долуп, савазыраан
Чаагай дүжүт йөрээп туру.

КЫРГАН ДЫТ

Одаг турган
Ооң соргаа артып калган.
Чайгы шагда
Чаглак-тевээ болу берген.
Ушпа-кырган
Улуг дыттың баарынга,
Хөйнү бодап
Хөлегеде таалап ор мен.
Эзимнерден
Элик аткан аңчы оол-даа,
Эрткен, дүшкен
Эрес, кайгал чорумал-даа,
Чазаг, чайлаг
Көшкен-дүшкен малчыннар-даа
Чаъста-чарда
Хөөкүй ие, чассыг чаш-даа,
Чайгы шагда,
Чаглак кылган дыт-даа чадап.
Хуртун боолуг
Хувискаалчы өгбелерим
Оңгуланып,
Огун октап, боозун чүлгүп,
Демиселче

Демниг күжүн мөөнээштин
Демги дыттан
Девиржидип үнген чадап.
Одаг турган
Ооң соргаа артып калган,
Чайгы шагда,
Чаглак-тевээ болу берген.
Чаа шагда,
Төөгүн орар өгбем ышкаш,
Дөргүнекте
Шак ол дытка мөгейиңер!

Чиңмит ӨӨЛЕТ

КОЖА ЧОРЗА

Дүвүлүг хат мурнуу чүкче
Дүргектелип ырап бар чор...
Кожагарже кадарчы кыс
Хоюн сүргеш, үнүп кел чор.

Чыкылама кыштың соогу
Шырай-арнын додуктурган
Чалы кыстың өткүт ыры
Чаңгыланып дыңналы-дыр...

Чүгле чангыс шак ол кыстың
Чүрээн билип, кожа чорза.
Сеткил таалаар шак ол ырын
Четтинчипкеш, ырлап чорза.

ЧУШКУРБЕЙН БААРЫҢ ОЛ БЕ!

Кедээр чыраан чангыс шолбан
Херечи бооп көрүп турда,
Ыржым кежээ меңээ душтуң,
Ынак мен — деп сөзүң бердин.

Ол-ла хевээр көрүшпээн бис.
Оода бижи, кайда чор сен?
Чедип кээрин үргүлчү-ле
Четтикпейн манап чор мен.

Сени дээштин чалбышталган
Сеткил-чүрээм ханызынга
Одаг салгаш, чүшкүрбейн,
Ол-ла олчаан баарың ол бе?

ӨШПЕС ЧЫРЫЫР

Қараңгыда орай шолбан
Қаттыраңнап чырыза-даа,
Хаяалыг даң адып кээрге,
Қарак баскаш, чашты бээр-дир.

Қавайлыымдан өстүрүп каан
Хайыралыг авамның сээн,
Чазык чаңың, эргим арның
Сагыжымдан өшпес чырыыр!

Сангаажал СЕДИП

СЕН ЧОК ЧЕРГЕ...

Ак-Туруум алаагында бир-ле төш бар,
Аңаа келгеш, ала-чайгаар хөлзей бээр мен.
Шаанда маңаа сарыым-биле дужуп келир
Сандайывыс болганындан ындыг мен бе?

Амыдырал делгем оруу нарын болгаш,
Баш удур көрүп четпес бергелерлиг.
Базымнарны боданмааже — тайып болур.
Аравыста харылзаавыс кошкай бержик.

Соора басса, даянгаштың туруп кээр мен,
Чонум ижин мага хандыр кылчып чор мен.
Сураан эжи — сен чок черге сагыш саарзык,
Чуртталгам-даа долу эвес апаргылаар.

Ак-Туруум алаагында бир-ле төш бар,
Анаа келгеш, ала-чайгаар хөлзей бээр мен.
Шаанда маңаа сарыым-биле дужуп келир,
Сандайывыс болганындан ындыг мен бе?

Донгак ДЫРТЫК

ЫНАК ХООРАЙЫМ

Каас бедик тудугларлыг
Кайгап ханмас сайзыраңгай
Чурттаксанчыг, көрүксенчиг,
Чуртувуста хоорай-ла хөй.

Ырак-чоокка чораанымда,
Ындынналып сакты бээрим,
Шак, хүн тудум шапкын хөгжээн
Чалыы хоорай — Ак-Довурак бо.

Чүүл-бүрү ажыглалга
Чүктөр санай тарап үнген
Үнелиг эт — даг дүгү хөй
Үлетпүрчүн хоорайым-дыр.

Каш-каш нация ажы-төлү
Каткы-хөглүг, деми чаңгыс
Коммунизм өндүр тудуун
Хоорайымда бедидип тур.

Херии черден фабрика
Херелденип көстүп келир.
Хостуг иштиң өткүт ыры
Хоорайымдан куттулуп кээр.

Ак-Довурак хоораймнын
Адын алгап, чоргаар ырлаайн.
Улам уран чечектел дээш,
Улуг тудуун эрес тутчуйн!

УЛУСТУҢ ААС-ЧОГААЛЫ

БОЙДУ, БОКАН АЛЫШКЫЛАР

Тыва тоол

Шыяан ам. Эрте-бурун шагда, чиге мурнуу чүкке Изиг-Кара хем чурттуг Бойду, Бокан деп ийи алышкы бир улуг күрүнүң чоогунга чер чеми-биле амыдырап, чурттап чораан чүве-дир эвеспе.

Бойду дээрзи уран-шевер, Бокан дээрзи чүзүн-бүрүн хуулар эр чүве-дир. Ийи алышкынын бирээзи Бойду олургаш:

— Чаа, дуңмам, бирээвис уран-шевер-даа-дыр, бирээвис чүзүн-бүрүн хуулар-даа-дыр бис, чеже мынчап чоруур бис, уран-шевер, чүзүн-бүрүн хуулгаазын аргавыс-биле бир чүведен сүмележип кылып алгаш, чоннуг чердиве бир олчадан хайып көрзүвүссе кандыгыл?— деп-тир эвеспе аан.

Бокан олургаш:

— Харын ынчаар-дыр, акым, сен шевер кижиге эзер, чүгенден кыл, мен чыраа кара аът бооп хуулар мен, мени мунуп алгаш, улуг өртекке сат, мен бир хуулгаазын-биле хуулгаш, бо-ла черивиске чедип кээр мен — деп-тир эвеспе.

Бойду:

— Шында-ла ындыг-дыр, дуңмам — дээш, эзер-чүген кылыр херексел чок, чаңгыс болат бижээнден өске чүзү-даа чок, канчаар-даа аайын тыппайн, чеди хонукта боданып олуруп берген. Чеди хонгаш, эртен туруп кээрге, мөңгүн эзер-чүген-ниг, тас кара аът турган, чеди хонукта аът чивээн, ишти соотуна берген, багай чадырының дөрүндө баглап кагган, бажын саваан, хөөрээн туруп-тур.

Бойду көре соп каггаш:

— Чаа хупура, мени шевер-шевер дээр, менде шевер чүү боор. Мээң дунмам Бокан чүзүн-бүрүн хуулар болгай, ооң бир хуулгаазыны бо-ла болгай аан — дээш, аътты муна каап-каш, өөрү-куду хап көөрге, чүглүг кушка четтирбес чыраа-кара аът бооп-тур эвеспе.

Бойду багай-даа болза, хевин кеттингеш, аъдын мунгаш, улуг күрже хап кирип каггаш, Улуг-Қара сүмениң ужу-кы-дыныңа хап чоруурга, чоннуң караа-ла аътта, бодунда бооп турар мындыг болган.

Ынчап турарга, бир садыгжы кижиге тургаш:

— Аъдың менээ садып көр, сенээ таарышпас аът-тыр, мен чараш идик, тон, кур, чүвүр, бөрттү аъдың өртээнден ангы бергей-ле мен. Мээң садымдан чүнү-даа хереглээр болзуңза, мен бээр мен, аъдың өртээңге бежен лаң мөңгүн берейн,— ооң-биле садып ал — дээн.

Бойду бичиге боданып тургаш:

— Мен чадаг канчап чүве чүктеп чоруур мен, аъдым өртээ арай эвээш-тир — деп харамнанып чугаалап-тыр эвеспе. Садыгжы:

— Аъдың өртээ эвээш болза, мунуп көргөш, улгаттырып бергей-ле мен — дигеш, садыгжы аътты муна каапкаш, коданның ужу-бажыңга чедир шапкаш:— Ындыг болза бир адан, чүс лаң мөңгүн болза кандыгыл?— дээн.

— Че канчаар, берип-тир мен ийин — дээш, берген-дир эвеспе.

Садыгжы тургаш:

— Эптешкен эзер-чүгенин катай бер, ооң өртээ үш чүүл дээн. Ооң өртээн бодуң билип тур сен ийин — дээш, хеп, бир адан, чүс бежен лаң мөңгүн берген. Оозу-биле хоо домбу, паш, ийи аяк үзүм-чигир, аъш-чем садып алгаш, аданын мунгаш, багай чадырыңга чанып кээрге, аштаан дыңмазы эр чемненип, каттырып олуруп-тур эвеспе.

— Мээң дунмам черле эрес-тир эвеспе — деп, хола пажыңга шайын хайындырып, хоо домбузунга оозун кудуп алгаш, чигир-чимис амданныг аъш-чемин чемненип, хөөрежиң олурганнар-тыр эвеспе.

Шыяан, бир хүн Бойду олургаш:

— Чаа, дунмам, ам бир черже көжүп чоруулу, база бир арга-биле олурар оран-сава ышкаш чүведен кылып алыылы— деп-тир эвеспе.

Бокан олургаш:

— Харын ынчаалы, акым. Моон көжери-даа белен-не болгай, көжериң мурнунда хонар аяңныг черден көөр херек,

мен хонар чер көрейн, сен аданывыс мунгаш бир садыгдан чарт ыаштан чанмас* каң-болат балдыдан садып эккел — дээш, сайлык кушкашты тудуп эккелгеш, сес адыр кудуруктуг алдын-доос куш кылдыр хуулдургаш, «Чеди хонгаш чанып кээр сен» деп домнап, хазының эктинің бажынга алдын хааржак уя кылгаш, аңаа суп бергеш, кода-сүмениң бир өнчүүнге** хонар сен, кончуг чырык болур эвеспе, улус кушкажың садар эвеспе. «Кестин-кестин дээрге кестинип турар каң-болат балды саткан кижээ сатса садар-ла мен» дээр сен, ооң өртөөн бодуң билир сен дээш, чоруп каап-тыр эвеспе.

Бойду «Мээң дунмам черле бир бергениң бирээзи-тир эвеспе» дээш чорупкаш, улуг коданың бир өнчүүнге хонуп чыдарга, алдын-доос сайлыының чырыы шында-ла кода-сүмениң бир өнчүүн чырыдып хонган, ооң чырыын кайгап, магадап: «Бо чүү чырыдып турар чүве болду» дээш, хамык чон хайнып, чыгылып турган-дыр эвеспе.

Бойдунуң кужун бег, хааннар, садыгжылар садып турупла берген. Кандыг-даа кижиги айтырарга, «каң-болат балды саткан кижээ сатса садар-ла мен» дээр мындыг болган. Бир хаан саңының садыгжызы тургаш:

— Менде кан-болат балды бар, ооң-биле орнажыылы — дээн.

— Сээң балдың кестин-кестин, дээрге, кестине бээр, туттун-туттун дээрге, туттуна бээр. Бажың тудуп алза-даа, чырык чок болза, өгден дора-ла болгай. Мээң алдын-доос сайлык кушкажым кайы хирелиг чер чырыдып турарын хөй көрүп турар — деп орган Бойду эвеспе.

— Чаа, ындыг болза, балды кырынга чээрби беш лаң алдын, бир адан берейн, алдын-биле чүнү-даа садып алгаш, аданыңга чүдүрүп алгай сен — диген.

— Ынчаарга ал-ла-тыр сен ийин — деп, хөөннүг, хөңнү чок чугаалап-тыр эвеспе.

Кужун бергеш, балды, аданын, чээрби беш лаң алдынып алгаш, үзүм-чигир, аыш-чем чүве садып алгаш, чедип кээрге, алдын-доос сайлыы мурнап чедип келген болган. Чораан чоруун чугаалап, дунмазының орлан-шоваазын хөөрөп олурган Бойду-дур эвеспе.

Шыяан ам. Бокан олургаш:

— Че, акым, бис моон чоруптаалы, чиге мурнуу чүкче чоруткаш, адан тевевис аргыже чоруп чорзувусса, бир чүвениң

* Чанмас — бизи дөгөйликпес.

** Өнчүү — талазы, бир талазы (хаажызы).

айын тыва бербес деп бис бе — дээш, аданнарынга күш-хү-незинин артыгаш, чоруп кааптырлар.

Ол улуг аймак, күрнүң улустары аът биле кушкаш са-дыпкаш, алдын, мөнгүн, адан, балды хамык чүве мегелеп ап-парган улусту тывынар дээш, чүк-чүкче улус чорудуп, курут черин диледиң туруп калганнар-дыр эвеспе аан.

Ийи алышкы чиге мурнуу чүгүн шиглээш, та чеженге, ка-жанга чедир чоруп келген чүвези ийик, бир улуг хемге чедип кээрге, оран долган мал, хову долган кижиге дүймөп турган. Бокан тургаш:

— Чүү-даа болза малдыг-чоннуг черде келген-дир бис, сен бо оъттуг-суглуг черге аданнарывыс оъттарып, дыштандырып олур. Мен бир чүвениң уг-шиин көргөш келийн, акым—дээш, аът баштыг ачын бора хартыга бооп хуулуп алгаш, хөлзээн хөйже ужуп чоруп каап-тыр эвеспе.

Бокан ужуп чеде бергеш, чыылган чоннун кырынга ужуп, дескинип шинчип турарга, бир аян аныяк өскөннер чаш ыяш оваа тургузуп алган, ону каастаан, ам үш хонгаш, оваа да-гыыр чүве, оваага ыдык кылдыр кижиге кылганзывас сүүр мыйыстыг көк-буга кылып эккелген кижиге кым-даа болза, хаанның улуг уруун алыр, Хан-Шилги аскыр казап эккелген кижиге биче уруун алыр чүве дишкен, хөглээн-хөөрээн, чарын чарлаан өөрү, куду холун чайган, кыскал аъттарлыг беш хаалар хап туруп-тур эвеспе аан.

Шыяан ам. Бокан ол бүгү көргөн-дыңнаанын хазынга хөө-реп берген. Бойду олургаш:

— Улустуң найыр-наадымынга киржир бис бе, дунмам?— деп-тир.

— Аңаа киришпес боор бе, сээң шевер болгаш адың чүү боор, бедик кижиниң колдуундан, чавыс кижиниң эктинден бедик, улуг малгаш бугадан база узун кижиниң эктинден, кыс-ка кижиниң бажындан хөрлүг, чаагай аскырдан кылып көр. Оларны будуур чүзүн-баазын будук садып эккэйн, акым — дээш, садыг кезип, салып чорупкан-дыр эвеспе.

Бойду-даа чүзү боор, хоюг дойну холуп тургаш, малгаш буганы кылгаш, манза-ширээниң кырынга тургускаш, удур-кыя хайыртап, думчуун дырыштырып, чоон дөзүн «кестин-кес-тин, орааттын-орааттын» деп хемчээп, айтып тургаш, бажын мөгөйтүп алган, бир холун чер казар кылдыр белеткенип ал-ган, чарба челдиг чүрбежиге думчуунга четкен, ыдык чели дис-кек караан эрткен, манза-ширээ кырында туруп алган кыл-дыр белеткеп турда, Бокан чүзүн-баазын будуун салып алган келген. Көк будуу-биле будааш, буганың караан, мыйызын чүзүн-баазын будуу-биле будуп алгаш, манза-ширээниң ча-

йыр-биле чаап, алдын-биле алалап, мөңгүн-биле хөвээлөп тургаш, кижн чоокшулаар арга чок сүр күчүлүг амытаннар бооп көстүп турар бооп-тур эвеспе.

Шыян ам. Бойду, Бокан алышкылар хөлбөң ак майгынын каккаш, кода-сүмениң чоогунга аданнарын салгаш, аштан-нып-чемненип алгаш, үш хонуп чедип кээрге, карыш буттуу казак терге кылып алгаш, бугазын, аскырын кырынга тургузуп алгаш, хөй чонда кандыг шевер кижн чок дээр, хөй чыглы бээрге дүште бараалы дишкеш, дал-дүште казак тергелерин четкеш, боду бугазын четкеш, дунмазынга аскырын четтиреш, овааже чоруп каап-тыр эвеспе.

Чеде бээрге, хөй аныктар чыылган, та чеже аскыр, буга чазап эккелген чүве, «мээни чараш», «мээни чараш» дишкен, хунаашкан, чиигейнчип турганнар.

Алышкылар чеде бээрге, беш кыскыл аъттыг хаалар «орук чайлаңар» дээш, оваа эжинден орук чайлаттырып турганнар. Бугазын оваа эжиниң алды чартыынга өл хады шашкаш, аңаа баглааш, аскырын үстүү чартыынга агыр сандан баглааш, кадааш, аңаа баглап турган алышкылар-дыр эвеспе аан.

Шыян ам. Ол аскыр, буганын чанынга чагдаар кижн-даа чок, үзер-буга, тевер-аскыр келди дишкен. Оларны кайгаар дээш, дагылгазын-даа уткан, ооң сураа ол чонга дораан-на тарай берген.

Хаан, кадын баштаан аймак чон ону бир айда чыгып кайгап келген, ооң соонда ол овааны мыргай хаанын бир улуг дагылгазы кылыр чүве дижи берген. Ай болган соонда, овааны-даа дагаан, чадаг улус чарыжынга Бокан эртер, мөгелер салырга, Бокан шүглүр мындыг болган чүве-дир эвеспе.

Хаан «оларны бүрүткеп эккелиңер» дээш, ийн хаалар чоруткан.

Олар баргаш:

— Хаан силерни бүрүткеп эккел дээрге, чор бис, бүрүткедир силер бе?— деп-тир эвеспе.

— Хаан чарлыын карачал кижн хүлээвес арга чок-ла ыйнаан, бижип-ле алгай силер — деп-тир.

Хаалар:

— Аал-чуртуңар кайдал, ат-шолаңар кымнарыл, кай бар чор силер, кандыг аян-чорук кылып чор силер? Эртем, билиңер чүл?— деп мону айтырганнар-дыр эвеспе аан.

Бойду олургаш:

— Бисте аал-чурт-даа чок, Бойду, Бокан алышкылар бис, эр бооп төрүттүнген соонда, улугнуң ужуңга улажып, кысканың кыстыыңа кыстынар-ла чүве ыйнаан, эр кижиде багзай-

согай эртем бар-ла чүве ыйнаан, кым чүнү канчал дидир, ынчан көстүр-ле чүве ыйнаан. Эртем-билиг чуга улус бис—дээш хааларны чер чеми, үзүм-чигир болгаш амданныг чаагай аъш-чем-биле чемгерип олургаш, силерниң хаанның ады кым боор деп айтырган.

Хаалар олургаш;

— Алдын-Күчү хаан — дигеннер эвеспе.

Хаалар бүрүткээн бижиин тудускаш, салган аъш-чемин чип, хөөрөп олурганнар-дыр.

Хаан ол бүгүнү көрүп дыңнааш:

— Оларны эккеп шайладыр-дыр, эртем-билиин билип алыр-дыр — дээш база хаалар чоруткан.

Ийи хаа чеде бергеш:

— Силерни хаан, кадын шайлаңар дидир — дээрге, алышкылар ол дораан чедип кээрге, азыг салы колдук каккан, сөгел салы курлак каккан буурул баштыг хаан, кадын олурганнар.

Хаанны «хаан амыр», кадынны «кадын амыр» деп, дон черни домура базып, кадыг черни кадыра базып бараалгап турлар эвеспе. Хаан, кадын амыр мендиниң харызын бергеш, өрү олуртуп, олбук-кудузун чаттырып, амданныг аъш-чемин, чаглыг эъдин ийи тус салган чемненип олурда, хаан оргаш, ол-ла бүрүткелиниң иштин айтырган.

Алышкылар база-ла ол-ла хевээр харыылаан. Хаан ор-гаш:

— Мээң чарлаан чарымның шүүлдези силерде-ле болган чүве-тир. Ынчаарга мээң алдын сүмем ышкаш сүмеден алдын овааның чанынга тудар силер. Ооң соонда силерни өг-лээр улуг найыр кылыр мен — деп хөөрөп олуруп-тур.

Алышкылар «ындыг-дыр» дишкеш, үнгеш, каң-болат балды-биле чарт ыяшты чардырып, чоон ыяшты чондуруп тургаш, аданнарынга казак тергээ сөөртүп тургаш, алдын дуган туткаш, дуганның эжинге алдын күчү деп уулза ойгаш, ону алдын-биле шывап кылгаш, «ам алдын дуганыңар доостувус, көрүп алыңар деп сөглем, дунмам» — дээш, Боканны ыдыпкан.

Бокан чугаалаарга:

— Аглыг кожуун үш-дөрт чылын кылып шыдавас чүве болгай, үш катап чеди хонук иштинде тудуп кагдывыс деп чүү дээри ол чоор, ам эртен эки-багын, болур-болбазын көөрдүр — деп харыылап-тыр эвеспе.

Алдын-Күчү хаан эртен эки аъдын муңган хап келгеш, эргилип, долганып, магадап, өөрүп чана бергеш, кадайыңга чугаалап-тыр:

— Кайгамчык чараш, каас дуган туруп алган тур. Мээң

сүмемнин бедии — үжен кулаш, дооразы — он кулаш болгай, ооң бедии — тозан кулаш, дооразы — үжен кулаш тур, каас-чараш деп чүвези черниң чечээнден-даа каас-чараш, хаяның картындан-даа чараш Алдын-Күчү деп уулзаны алдын-биле эйган, кыдын алдын-биле алалап, мөңгүн-биле хөвээлеп, час-биле чаап, чайыр-биле чайып кылган хоюу хол тайып турар, дээрниң хоюг өңү-биле дөмей, кайгамчык чараш сүме тур. Олар ындыг хөй алдын-мөңгүн, чаъс-чайыр, чүзүн-баазын эң будук, хөй чүүл чүвени канчап ап чораан улус боор, оода чээрби бир хонук иштинде аглыг кожуун алды-чеди чыл иштинде тудуп шыдавас дуган-сүмени канчап кылыпкан чүве ийик, бай кижии садып-даа четпес, балар кижии сактып-даа четпес-тир, кадай. Қайгамчык эрес күдээлерлиг болган-дыр бис — деп кайгап, магадап, каттырып-каттырып, хөөрөп олурган. Алдын-Күчү хаан боданмасты боданып, сагынмасты сактып олургаш, улуг бүрээзин гырттып, улуг кожуун албатызын чыып, биче бүрээзин тыртып, узун челе бызаанар багланар, улуг кажая куннуңар тудуңар, далай дег арага-хымыс, танды дег эъттен, үзүм-чигир амданныг аъш-чемден белеткенер — деп, чарлык дужаал үндүрген-дир эвеспе.

Шыаян ам. Улуг-биче кожуун албаты чону бир айның үжен хонуунда хөлзеп-дүймөп тургаш, ийи ак өгнү тип, далай дег арага-хымыс, танды дег эът болгаш өске-даа чемин белеткеп турган-дыр эвеспе.

Ол бүгүнү хаан хөй-эмээжин, четчир-чедишпезин хынап тургаш, улуг сарыг ховуга өглерин өглеп, хөй чонун чыып, үш айның тозан хонукта улуг найыр кылып, Бойду, Бокан алышкыларга шевер, чечен ийи уругларын ак өглеринге олуртуп, эки күдээлери-биле эъттеп, шайлап хүндүлежип турган Алдын-Күчү хаан-дыр эвеспе аан.

Оон сонгаар чыл-чылда улуг сүмезин дагыыр, улуг найыр-наадым кылыр, биче сүмезин дагыыр биче найыр-наадым кылыр мындыг болу берген Алдын-Күчү хаан-дыр эвеспе.

Алдын-Күчү хаан бир боданып олурарга, кара бажы ага-ра-даа берген, кашка¹ дижи саргара-даа берген, угааны чанып кырый-даа берген, мындыг олурган. «Мен мынча назылааже, мынча хөйүнү баштап келген мен, эрес-экер ийи күдээм бар-ла болгай, боларга хаан дүжүлгемни дүжүп бергеш, назыным назыдап олурбас мен бе?»— деп бодааш, бир улуг найыр кылып, чарлал-чарлык үндүргеш, ийи күдээзинге ийи улуг беглер дужаал бергеш, улуг кожуун, биче кожуун чагырар силер деп, улуг күдээзин улуг кожуун чагырган улуг кы-

¹ Кашка — ак, ак-чайт, кылагар-ак.

зыл диңзелиг бег, биче күдээзин биче кожуун чагырган биче диңзелиг бег кылган. Улуг сүмезин улуг күдээзи Бойдуга, биче сүмезин биче күдээзи Боканга бергеш, боду бир аал бооп, улуг өөңге улуг назынын назыдал, улуг чыргалын чыргал, ирей-кадай чурттап олуруп ап-тыр эвеспе.

Шыяан ам. Улуг кожуун чагырган улуг кызыл диңзелиг бег Бойду, биче кожуун чагырган биче кызыл диңзелиг бег Бокан ийи алышкы улуг-биче сүмелерин ээлеп, улуг-биче дагылгазын дагып, улуг-биче найыр-наадымын кылып, улуг-биче кожууннарын таарыштыр тургузуп, улуг хүрнү ийи чара тургузуп, улуг аалды Алдын-Күчү өвүгөнниң аалы деп адап, тус-тус башкарып тургускаш, улуг сүр күштүг деп үстүүгүнүн үнүн-даа дыңнаар, аажок сүр күштүг деп алдыгының четкерин-даа дыңнаар алышкылар Бойду дээрзи шевери-биле, Бокан дээрзи чечени-биле оюн оя, чигин чире чурттап чоруй барып-тырлар оо!

Ол баарды, мен келдим.

ИРБИЗЕК

(Алтай тоолчургу чугаа)

Бештиң Бешпелтиринге мундус сөөктүг Ирбизек деп кижин чурттап турган. Ооң адазы — кожайның малының хавырчызы чүве-дир. Бир катап адазының орнунга, мал хавырып чорда, чеди харлыг бир бе өлүп каап-тыр. Ирбизек чанып келгеш, адазынга чугаалаарга, адазы ону эттеп-соп-даа хөлчөк. Ирбизек дедир чоруткаш, демги бени чеп аргамчы-биле чүктеп эккеп-тир. Ынчан Ирбизек чеди-ле харлыг турган. Адазы оглунуң шыыраан кайгап, магадап туруп-тур эвеспе.

Адазы Ирбизекти Чарыш деп черге чурттап турган бир орус начынга көргүзөр дээш апарган. Орус начын оолдун курундан алгаш, күжөп-күжөп тыртып көргөн, Ирбизек шимчеш-даа дивес бооп-тур. Оон демги начын «Ирбизек дөртен хар четпээнде, кижин-биле хүрештирбенер, эьди-ханы кирзин, кегжир-сөөгү чадыксын» деп чугаалаан чүве-дир.

Адашкылар-даа аалынга чанып келген. Чайзаннар* акшатып алыр бодал-биле Ирбизекти шыырак-шыырак мөгелер-биле хүрештирер деп дугуржуп алганнар.

Чайзаннар оон чүү боор, Ирбизектин санал-оналын-даа ал-

* Нояннар.

байн, Моолдун үш начиннары-биле хүрештирер деп мөрөй чарлап үндүрүп, аңаа тиелээн кижиге бежен сувай бени, бежен эки аътты, бежен бүдүн шайны, беш чүс акшаны бээрин азап-тыр. Чайзаңнар Ирбизекти келдирип аппарат, эки-даа чемгербейн, сооткаш туруп ап-тыр. «Менээ чем чоп бербестей бердинер?»— деп, Ирбизек айтырарга-даа, оолары тоовас бооп тур. Ынчап турда, хонук-хуусаа чедип келген. «Менээ бир ирттен өлүрткеш, эьдин хайындырып бериңер. Ооң эьдин чип алгаш, ам хүрежир кижин мен»— деп, Ирбизек чугаалап-тыр эвеспе. Чайзаңнар иртти-даа өлүртүп берген. Ирбизек эьтти чип алгаш, моол начиннар-биле хүрежип-ле эгелээн. Баштайгы начинны куспактаан ояар-ла, чыттыр басып каан. Ийиги мөгенин мага-боду чидиг демирлерлиг болуп-тур. Оларнын эьт-кешче кадалып турарын билип кааш, Ирбизек чалданып, дидинмейн туруп-тур. Дүрген кирип, ачыр-дачыр сегиржип алыр дээш, Ирбизектин дыннып чадап турарын чайзаңнар көргөш, хорадап, тура халааш, кымчылап каап туруп турлар. Ирбизек ажынмас боду ажынып, хорадавас боду хорадап келгеш, демги мөгени бөле-хаара туткаш, черже шывадаптар орта, оозунун ээги-төжү сынгылап калган иргин. Маргылдаага Ирбизек тиелезе-даа, чайзаңнар азаан аксын күүсетпейн барган-дыр эвеспе.

Ол үеде Кара-Хову уунга (Алды Шибалин аймагы) Көрегеш деп кырган мөге кижин чурттап олурган чүве-дир. Ирбизек ооң-биле күжүн шенээр бодап, бир катап аңаа чеде берип-тир.

Ирбизектин чүге келгенин Көрегеш билген. Ынчалза-даа «Че, чүге келдин?» деп ылавылап айтырган. Ирбизек ора, «Анаа чор мен» деп каан. «Чок, сен анаа-ла келбээн сен, мээң-биле хүрежир дээш келген сен. Бир тээ ындыг болганда, ол демирни ап бер»— дээш, чыткан демирже айыткан чүве-дир. Ирбизек ап бээрге, Көрегеш ону долгай туткаш, холунга ораап ап-тыр. «Бо демирни дедир чаза долгаптар болзунза, бис ийи хүрежип болур бис»— деп, Көрегеш чугаалаан. Ирбизек дедир хөндүрүлдүр долгап чадап каан. Көрегеш ора, «Сен дээрге чажындан-па начиннар-биле хүрешкеш, хайыраан күжүннү электен чарыгдап каапкан-дыр сен; бир эвес эки улустун чагыг-сөзүн утпаан болзунза, чартталбаан сөөгүннү ууштатпаан болзунза, чайзаңнарнын аайынга кирбээн болзунза, чок дээн күштүг болур ийик сен... Ам хүрежир деп тенивейн, чана бер» деп чугаалаан чүве-дир.

Ирбизек оон бээр чүгле чангыс Көрегештин сөзүн дыңнаар апарган дижир.

АҢЧЫ

(Алтай тоол)

Аңчы деп кижі Алтайга чурттап чораан. Адыгжы деп оолдуг турган чүве-дир. Оглунуң кижі алыр өйү кээрге, бир-ле эт-севин садып тургаш, Айбычы деп байның Алдынчы деп кызын ап берип-тир.

Бир хүн оглун эдертип алгаш, Аңчы аңнап чоруп каан. Аалдан ыраваанда, оглунуң тывынгырын шенээр бодал-биле, адазы «Че, оглум, орукту кыскалат» деп-тир. Оглу аъдындан дүже халааш, орукту балды-биле одурган чүве дег каккаш туруп ап-тыр. «Сокса — дээш, адазы соксадып каап-тыр.— Мооң аргынче бараал».

Аар ийге баргаш, Аңчы бир элик боолап кааш, «Мен аргадагларны эргээш келийн, сен ыяш пашка эликтин эъдин хайындырып каг» дээш, ашак чорупкан. Адыгжы ыяш пажын тиккеш, эътти-даа дүлген. Эът хайынмаанда-ла, пажы хып калган. Адыгжы каш-даа катап ыяш паш чазап, эът дүлгеш, хайындырып чадап каап-тыр.

Адазы аштап-суксап келирге, аасче кааптар белең эът чок болган-дыр эвеспе. Оон ийи адашкы элииниң эъдин арттынгаш, чаныпкан. Аалга келгеш, оглу-керниниң чугаазын ашак дуукаа кээп, дыңнап-тыр. Керни мынча дээн-дир: «Адаң сени аартыктап чораан-дыр. Орук кыскалат-даа дээн, ыяш пашка эът дүл-даа дээн. Ол болза сени өлүрериниң аргазы-дыр. Кажып чоруптаал, ачамның аалынга бараал».

Ону дыңнааш, байның кызын Аңчы аалынче ойладып чорудупкан-дыр эвеспе. Ашак оон чоруткаш, хой кадарчызы Хүндүчү деп эжинге барып-тыр. Кадарчы болза чеди кыстыг турган, эң-не биче кызын Хөөркүек деп адаар чүве-дир. Аңчы чанар деп турда, Хөөркүек чүс эр молдурга ай деп эккелген. «Чүс молдургадан чүс бызаа өстүрүп ал» деп, ашак чугаалап-тыр.

Хөөркүек ооң чеченин билгеш, «Дараазында келиринерде, мунуп чораан аъдыңар кулун эдертип келзин» деп харыылаан.

Бо-даа кончуг сагынгыр, угаанныг төл-дүр дээрзин Аңчы билгеш, чанып келгеш, барлыг-чоктуг кижилерден арага чыып тургаш, демги уругну оглунга кудалап берип-тир.

Бир хүн Аңчы бодап олуруп-тур: «Молдурга кадарчызы уруг чечен болганда, мээң оглум чечен болбаан чоор бе? Адырам, боларның чугаазын барып дыңнап көрейн.» Дыңнаарга, Адыгжыдан кадайы айтырган-дыр: «Кадайындан канчап чарылдың?» — «Ачам чурттатпайн барган чүве. Кады аңнап чо-

рувуста, баштай орук кыскалат дээн, ооң соонда, ыяш пашка эът хайындыр диген. Мен оларны кылып чадаан мен. Ону дыннааш, кадайым «Адаң сени өлүрер деп турган-дыр. Мээң адамга бараалы» деп барган. Ачам хорадааш, байның кызын аалынче чандырыпкаш, бар, чок чүвезин садып, чыгдынып-хогдунуп тургаш, сени кудалаан» деп, Адыгжы харыылап олуруп-тур.

«Ийилдириңер чүве билбес болган-дыр силер. Орук кыскалат дээни — дүрген халдып ор дээни-дир, ыяш пашка эът хайындыр дээни — эъттен отка шиште дээн-дир. Байның кызы элег-түрег көрүп чораан эвес, сээң-биле кайын тааржыр. Ачаншын кылган-дыр» деп, Хөөркүек чугаалаан-дыр.

Ону дыннааш, күжүр Аңчы өөрүшкү-маңнайлыг өөнче чаныпкан-дыр эвеспе.

БИСТИҢ КАЛЕНДАРЫВЫС

АЛИШЕР НАВОИ

*(Узбектиң алдарлыг чогаалчызының төрүттүнгенден
бээр 525 чыл болган оюнга)*

Кайгамчык шүлүкчүнүн чогуу адын Низаматдин Алишер дээр, шолазында Навои дээр, ол сөс узбек дылда «аялгалыг» дээн утканы илередип турар. Алишер Навои болза 1441 чылдың февраль 10-да Герат хоорайга шыдалдыг бай кижинин өг-бүлезинге төрүттүнген. Ооң адазы Гиясаддин Қичкинэ дээрзи сөөлүндө барып, Гератты чагыра берген ызыгууртан Султан-Хусейн-биле кончуг чоок таныш чораан. Бичии оолдун даайлары: Абу-Саид шүлүкчү, Мухаммад-Али каллиграф, музыкант салымныг кижилер чораан, ынчангаш эрте чаштан Алишер шүлүк дыцнап өскөн. Таптыг-ла дөрт харлап чорааш, Алишер Гераттың бир школазынга өөрени берген, ол орта башкылар хамык эртемни араб, персид дылдар кырынга өөредип турганнар. Алишер он беш харлыында Абул-Қасим Бабурнуң удурткан албан-ажылынга ажылдай берген, бир чыл болгаш, оозу өлүп каарга, Мешхед хоорайга чедип келгеш, бир медреске (ол үенин-биле алырга, дээди сургуул чери) өөрени берген. 1464 чылда Алишер база катап Гератка чедип келгеш, нүгүл-хоптуг хөлзээнниң кежээлеп турары кончуг боорга, кэрәк ажыт ырап чорупкан — Самарканд хоорайга улчуп келгеш, ооң бир медресинге өөрени берген. 1468 чылын Алишернин анай-кара чаштан ойнап, өөренип өскөн эжи Хусейн Байжара дээрзи Гераттың чагырыкчызы апарган. Эжиниң улуг

албанга кирип алганынга өөрээш, «Айның чаазы» деп мактал шүлүүн бижий кааптарга, Алишерни доп-дораан Нарын-бижиктиң даргазы кылдыр Султан-Хусейн томуйлап каан. Султан-Хусейн эжиниң ачылыг-буянныг арга-сүмезинге болгаш аап-саап үймээннерни базарынга идепкейлиг киржип, ёзулуг дузаны көргүскени дээш Алишер Навоини баштай эмир, шала сөөлзүредир везир — сайыт кылдыр депшиткен.

1487 чылын улуг чогаалчыны Астрабадче чорудупкан, ол дээрге төптен дыка ырак чер турган. Навоини ынаар албан-ажыл кылзын дээш чоруткан, шынында ону найысылалдан хайбы черже шөлүгкени ол болган. Чүгле 1489 чылын Навои төп хоорай Гераттыва келир аргалыг болган. 1500 чылдың чайынында болгаш күзүнүндө Султан-Хусейн бир тажыга удурткан дээрбечилерниң үймээнин базар дээш чаалажып чоруп турган. Герат хоорайның камгалалын Навоиго ол боду дааскан турган. Таптыг-ла декабрь ай дүжүп турда, Герат хоорайдан Алишер Навои үнгөш, султанга барып ужуражыр дээш, чорук кылып чорупкан. Дайындан чанып олурган султанга бараалгаткан хүндүткел-ёзулал кидин түлүк болуп турар үезинде, Навои хеп-хенертен баксырай берген. Харыксырап аараан шүлүкчүнү Герат хоорайга чедирип эккээрге, 1501 чылдың январь 3-те мөчүп калган.

Чогаал бижиирин Алишер он беш харлыындан эгелээн болгаш хары угда персид болгаш эрги узбек дылдарга шүлүктөрни чогаадып турган. Ол үеде эртемниң болгаш уран чогаалдың янзы-бүрү ажылдарын персид, араб дылдарга бижиир күштүг чаңчыл турган болгаш эрги тюрк дылга — узбек дылга чогаал бижип каарга, ону чугулалап көрбөс турган. Алишер Навои дыка хөй шүлүктөр номнарындан аңгыда, кончуг кыска үениң дургузунда беш улуг шүлүглелди чогааткан: «Актыгларның девидээни», «Лейли биле Меджнун», «Фархад биле Ширин», «Чеди шолбан» болгаш «Искендерниң күчүзү». «Беш шүлүглел» деп аттыг чогаалдарны азербайджан шүлүкчү Низами (1141—1203) бижип турган.

Алишер Навои өлүрүнүң бичии мурнуу чарыында «Ийи дылдың дугайында маргылдаа» (1499) деп сөөлгү ажылынга мынча деп бижээн: «Тюрк дылдың бай-байлаан дыка хөй барымдаалар херечилеп турар. Арат чоннуң ортузундан үнгөн салымныг шүлүкчүлөр боттарының чогаал бижиир уран аргаларын чүгле персид дылга илередири мырыңай албан эвес чүве-дир ийин. Бир тээ ындыг шүлүкчүлөр ийи дыл кырынга чогаал бижиитер аргалыг апарган чүве болза, хамыкты мурнай төрөөн дылының кырынга чечен чогаалды колдады бижири кончуг күзенчиг-дир».

Чөөн чүктүң өгбө шүлүкчүзү Алишер Навоиниң төрүттүнгенден бээр 525 чыл болганын бистиң чуртта болгаш делегейниң депшилгелиг чурттарынга демдегледип эрттирип, узбек, орус база өске-даа хөй-хөй дылдарга оон өлүм чок чогаалдарын парлап үндүргөн.

Фархад биле Ширин

«Фархад биле Ширин» болза 15-ки вектиң тергиин чогаалдарынын бирээзи болур. Алишер Навои бодунуң ол шүлүглелинге кижиниң ак сеткилдин, шынчы болурун, ынакшылга бердинерин кол өзөк кылгаш, сөөк-дыл ылгаар бүдүүлүк чорукка удур, улуг-биче улустарның акы-дун-малышкы болур чоруун алдаржыдып көргүскөн. Ол кайгамчык шүлүг-лелден бистиң шилип алганывыс үжөн үшкү эгенин кол утказы мындыг: бир дүнө ордунуң бир улуг өрээлиниң иштинге чараш кыс Ширин селгүүстөп базып турда, бир-ле талыгыр черден экер-эрес Фархадтың, оон ажыл-ижиниң, хайыралыг ынакшылының база түрөй бергениниң дугайында ыягылыг ыр дыңналып келир. Кезек када Ширин ол кударанчыг аялганы дыңнап чоруй, моорап калыр. Михин-Бану кадын болгаш чалчалар ону деткерип турар аразында хеп-хенертен Шапур көстүп келир. Ол келген маадыр ираннарның лагериндиге чаштып киргеш, Фархадтың дириг, Селасил шивээзинде турарын дыңнадыр. Чараш кыс Ширин оңгарлып келгеш, ынакшаан оглу Фархадка ама саазын долдур шүлүктөөн чагаазын бижий кааптар, оон оозун ол эжинге чорудар аргазын херегледип, Шапуга тутсуп бээр, ол маадыр ол чагааны ээзинге дүргөн-не чедирер дээш, халдып чоруптар.

* * *

*«Ширинниң Фархадка бижээн чагаазы»
деп 33-кү эгеден*

«...Мунгарааның улуг дээрзин билип тур мен,
Мунгаралым сээңинден дудак чок ийин.
Фархад, бил даан, сени сактып келген тутум,
Падым барап, түрегделим дендей бээр-дир.
Хувуң-чолуң чамдыы болган уруг-дур мен,
Кудай сынмас үнүм салып, хилеп чор мен.
Энээрелдиг эжим оолдан чарлы бергеш,
Эки чүвө чырык черден көрбейн бардым.
Оран-чуртум Хосров эжелепкеш,
Одагалыг хаан бөргүм хунаап алды.
Чоруур черин улчуп сураан үгүлөр дег,
Чонум, бодум сыннар кезиир апардывыс.
Дайзын дендеп, бастып турар апарган-дыр,
Даңгына-даа, хөлечик-даа дөмей болду.

Туттурганнар дириг-даа бол, сектер болду,
Туттурбааннар сүртеп чорааш, кырлыр болду.
Брма-сынчыг халап, түрег, ханныг чорук
Ынакшылым үүлгеткен халавы-дыр...»

* * *

*«Фархадтың Ширинге бижээн чагаазы»
деп 34-кү эгеден*

«...Хериглиг кеш, дизиглиг сөөк артып калдым,
Кээргеп келгеш, бийир туткаш, бижип ор мен.
Эртемниг-даа шору чордум, угаан чангаш,
Элегер эът, доңга баштыг сээдең болдум.
Билир чүвем хоозун сөстөр болу берди,
Миритсимээр чулчурукчу болу бердим.
Угаанымның сөөлгү чырыы мээмге дээрге,
Уттуучалым хөлүн эрткеш, дендеп барды.
Бижээн чүвем бодум билбейн шелип ор мен,
Мирит төлдү, хөөкүй мени шоотпас силер.
Чинге сыптыг бийиримни холдан салыйн,
Силерлерниң үвүлеңер бүдөр болзун!...»

ШҮЛҮКТЕР

* * *

«Чойган сынным, мени мана!» диген уруг келбейн бардын.
Човагзынып, эртенге дээр манап хондум,— келбейн бардын.
Сени хортап, дашкаар үнүп, орук дозуп үнүп турдум,
Сени чоктааш, чуртталгамны кармап турдум, — келбейн
бардын.

Айдың айга чаражынны аштырбас дээш үнмээн боор сен,
Азып болур дүнге киргеш, мени көңгүс уткан боор сен.
Душтуум кыска душпайн баргаш, эттеткен дег ыглап турдум,
«Душтууң келбээн, шоруң!» дигеш, бардам хейлер шоодуп
турду.

«Карааңның суун ижер чүңүл?» Турааргактар ынча дишти.
Карамның сээң келбээниңге халаам хайнып, ыглап хондум.
Таныжым чок. Келир мен дээш сураг барган чараш уруг
Даңгыраан шуут утуп алган — оруу боглуп калганы ол-дур.

Ам чер канчаар, кундагадан пактап көр чээ, Навои!
Араганың күштүг теви човулаңың чүлгүй шаапсын!

* * *

Эжим уруг чоон чажы, чазык-чаагай шырай-арны
Эртенге дээр чүрээм аарты,— карак шийип чадап кагдым.
Калдар ыдым эдертпкеш, дүне хаалгаа манап турдум,
Харыксырап дидирээштиң, ыдым менче сыннып турду.
От дег тыныш таан сүрлүг, чаңныктан дег оон сезин,
От дег тыныш дарийгиниң чалгынын-даа хуюктап боор.
Өстү-баарны когжап келир хилинчекти бижипсимзе,
Өлгөн улус чевеглерден оттуп келгеш, тыңгарлы бээр.
Қаржы чаңныг улу безин чаннып-чашпып, үңгеп-сояр,
Қарам кыстың өөндүве дорамчылал мени сөөртүр.
Қыпкан чула ховаганны далбайтса чок, төнер болгай,
Қылыктангаш, чүрек аарткаш, бодуң хайга кирдиң, халак?
Дыңзыг соккан Навоиниң чүрөөн дыңнаан чараш уруг
Дыт дег бедип чоргаар өссүн, салгын ону сыйбап чорзун!

* * *

Сүспең чезең дузап каанзыг ажыг сөзү
Чүрек шонмай, угаан киирбейн эртип чорду.
Араганың садыгжызы хөңнүм өөрткен:
Амзай каапкаш, ырым дораан бижипкен мен.

* * *

Ынакшылдың халыын оду чиртип кээрге,
Қарактарым чылчырыктаар — чайнааш денди.
Халап чалбыыш, меңээ тамчык бээр сен бе,
Ынчаар мени хилинчектеп кывар сен бе?

Доржу КУУЛАР

ҮШ АРЖААН

С. Сарыг-оолдун 60 харлаанынга

Чоргааралдың ыры, чаагай кылыктың сөзү болган, деми-селчиниң судалының согуун, кадарчының дайгызын, аңчының, ажилчының ээгижин, ынакшаанның сымыраныын, кудараанының куюм үнүн, игил, бызаанчының, хомус, лимбинин, каргыраа, сыгыттың чаржалашкан аяннарын сиирип каан; киискээн кызыл тугун туткан, кызылдап дээр боозун чүктээн, демир «аъттарның» дынын башкарган, куш ышкаш дээрлеп ушкан, орден-хавыяа хөрээн каастаан, тываларның хей-аът кирген үлегер-хевирын чураан чогаалдарны Степан Сарыг-оол хөй чылдар дургузунда чонунга тудуп келген.

Бича хөй чогаалдарны бижип кээрге катапташпас аянар, суларавас чечен күш, төнмес тема кайыын үнүп турар ирги?

Ооң чогаалдарының бир онза ылгалыр демдээ оларның аас чогаалы-биле тудуш харылзаалы деп бистиң шинчилекчилер чаңгыс үн-биле бадыткап турарлар. Ону чижектерден көрээлинер.

Бир катап чоок таныжы келгеш, «чогаалчы салым-чаяаныңар кажан эскерип каан силер, Степан Агбанович?» дээрге, созу «силер эң-не баштай ырлааныңарны сактып көрүңерем, кажан ийик?» деп удур айтырыг салган дижир чүве. Уран сөстүң үнген дөзү авазының аазынга немере болган өпей ырыда, чылгычының сыгыдында, куйга-башты куюрадып келир часкы хектиң ырызында, дуруяаның ырак черже ужаалы дээн кыйгызында, эътти-сөөктү куруктурган, сарыыл-угаан сарыктырган тоолчунуң тоолунда болгай дээни ол-дур деп, чогаалчының бодалын мынчаар билип алыр бис.

Степан Агбанович төрүмелинден салым-чаяанныг, чажындан тыва улустуң эки аажы-чаңынга кижизиттинген, өөрүндө ылгалдыг бооп өзүп келген. Сонуургаачалы, сагынгыры, тывызы бичи Сарыг-оолду эпти-ле өөрүнүң «хартаачызы» кылыптар турган деп чоок-кожа чорааннар чугаалажып турар. Ары-сары хуннү бадыр хой кадарып келгеш, даңды атсы ыткан тоолду Сарыг-оол карак шимбейн оргаш доктаадып алыр, куплет ыр дыңнаанда ооң эжин боду чогаадыптар, көргөн чүвезин утпас чораан. Ол хензигинде-ле моол, «кара» чугааны Өвүр-Торгалыгның тыва, моол чурттакчыларындан шиңгээдип апкан, элээди апаргаш, орус дылды бот өөредилге-биле өөренип алган.

Чечен сөстүң амдан сүүзүнүн С. Сарыг-оол Ары-Торгалыгга чурттап чораан, төрелдери болур, Түлүш Баазаннай, Көгел, Ак-Хөйлен деп өгбелеринден ап, ол сураглыг тоолчуларның тоолдарында эрес-дидим маадырларга адааргап, оларны өттүнүп, дөзөп өзүп келген. Тоолдардан Сарыг-оол тыва улус эгүүр шагдан тайбың, бай чуртталга, билиг-эртемниг, аас-кежиктиг чыргалаң деп чурт тургузуп алыр деп күзөп келгендир деп эге баштай биле берген-не боор. Ынчангаш С. Сарыг-оол авазының аазы-биле чергелештир аас чогаалының чулуун бичезинден соруп өзүп келген.

Ынайындан өскүс калгаш ары, өвүрге азып-күюп чорааш, Сарыг-оолдун көргөни хөй. Эрги үеде яды арат кижиниң базындырып, тос эрии-биле хилинчектедип, шажынга мегеледип чораанын көрүп, аас-кежик дээш демиселдин ужу-кыдынга киржип келген. Ооң кавыны-биле тоолдарда, ырларда Өскүс-оолдарның, Багай-оолдарның күзел-бодалын демисел-биле чедип алыр, ооң түннелинде чаа амыдырал доктаар, тоолчуларның күзели боттаныр чүве-дир дээрзин С. Сарыг-оол угаап биле берген-даа боор. Боттуг амыдырал-биле, аас чогаалы шак мынчаар каккылажып, үүртежип келгеш аныяк чогаалчының чогаалдарының ниити демиселчи хөөнүнүң эгезин салган. Оон бээр ол хөөн С. Сарыг-оолдун чогаалдарынга чылдан чылче улам-на дыңзып келген.

Саны-Мөгениң качыгдаан, ажыг-шүжүгден баарлыккан сеткилин, Алдын-кыска Байырының ынакшылын сөглээн куплеттерниң улустуң ырларынга дөмейин, оларны ук чогаалдарда сииргениниң шеверин, эскик чогуң магадаар бис. База чогаалчының боду-биле чугаалашкан-на кижини, ооң домааның билдингирин, чаражын, дыңнаксанчыын кайгаар. Чамдыкта С. Сарыг-оолду «шүлдүктөп чугаалаар кижини» деп адаза аар кылдыр бодандырат. Тыва улустуң төөгүзүндө бирги опера либреттозун «Чечен биле Белекмааны» ооң бижээни таварыл-

га эвес. С. Сарыг-оол сөстүң чыдын, даажын, өңүн ылгап билир, аар-чиигин деңзилеп билир болгаш бо берге жанрга дээп дитикен дээрзи билдингир. «Аңгыр-оолдуң тоожузунда» улустуң чугааларын, ай, хүн, агаар-бойдус, аажы-чаң, амыдырал-харылзаага хамаарышкан чоннуң демдектерин автор хөй ажыглаан.

Үстүңде чугаалаанывыстан алгаш, С. Сарыг-оол шынап-ла чоннуң аас чогаалын хан-дамырында сиирген, ооң мергежилдиг эдилекчизи, ажыглакчызы, сайзырадыкчызы-дыр. Чечен сөстү чондан алгаш чонга дедир күштүг шаалдалыг, байлак капсырылгалыг, чаа утка, идея кирип, эгидип берип чоруурунда С. Сарыг-оолдуң сураглыы, ооң чогаалдарының угаан-мээге чедингири бир чеже ында.

Революстуг үениң база делегейниң мурнакчы литературазы С. Сарыг-оолдуң чогаалчы оруунуң алгыырынга, салымының сайзыраарынга улуг идигни берген. Демиселдин таныжы сиңген чаа уран чүүл-биле Сарыг-оол 1925 чылда Торгалыг суурга ужурашкан. Орус чурттакчыларга бараалгаткан, ангы демиселинге тураскааткан шиң көргүзүгнү Сарыг-оол көрүп олура, кызыл шериг кижиниң ак генералга яла хүлээткен сценазы чоруп турда Сарыг-оол дезип үнүп чыдырда, улус доктааткаш, тайылбыр бергенин, чогаалчы сактыр. Ол болза уран чүүлдү амыдыралдың болуушкуну кылдыр хуулдур көрүп билир мерген чорук С. Сарыг-оолга эрте сайзыраанын херечилеп турар.

Шиң төнгөн сөөлүңде Сарыг-оол көргүзүгнү канчаар кылырын сонуургап, айтырып билип алган. Ооң уламындан сөөлүңде барып боду тыва аңгы демиселиниң темазынга шиң көргүзүгнү Эйлиг-Хемге тургускан.

С. Сарыг-оолдуң чечен мергежилиниң боттанырынга КУТВ-ка өөренип турганы чылдар шиңтпирлиг болган. Аңаа аныяк чогаалчы Пушкинниң, Лермонтовтуң, Чеховтуң, Горькийниң, Маяковскийниң чогаалдарын өөренип, олардан үлгер ап, чогаал бижирин аңаа шенеп эгелээн. Улуг орус чогаалчыларының келир үениң чырыткылыг болурунга бүзүрээн, кээргээчел сеткилди, өжээн-кылыкты, чоргааралды хайныктырып келир чогаалдары Сарыг-оолдуң эът-мага бодунга, хан-дамырынга сиңниге берген. Дарлалдың, шажынчы суртаалдың хөй арыныын, хөй хевирлиин революцияның ачызында танып биле берген аныяк студент орус литератураның гуманистиг, ангы демиселчи хөөннерин төрээн чонунуң амыдыралынга таарыштыр көрүп, оон бээр-ле оларны бодунуң чогаалдарының кол уг-шиң болдуруп алган.

С. Сарыг-оолдуң чогаадыкчы амыдыралының эге базым-

нарынче хая көрнүргө «Херээжен», «Кыстың үнү», «Аас-кежии», «Тиилээн бис», «Карангыда», «Агар-Сандан ыяш», «Чырык хүн» дээн чергелиг чогаалдары дораан сагышка кирер. Оларның уттундурбас күжү чүдел? Чаа доктааган өзүл-делгереп турар ниитилелдиң шынчы, кижиге эптиг-ээлдек, сеткилге таарымчалыын оларда илереткенинде, чүс-чүс чылдарда чоннуң дилеп келгени, тыва тоолдарда-даа, бурунгу орус чогаалдарда-даа Чыргалаң ораны деп адап, чуруп кааны аас-кежиктиң чуртун тывалар тып алды деп чарлап келгенинде.

Чаа амыдыралдың хөгжүлдезин, оон салдары-биле кижилерниң улам чараш, мерген апар чыдарын. бодунун күзели сиңген төрөөн чуртун совет улустун камгалап, улам чаартып турарын «Өполченнерниң ыры», «Дайынче», «Хорлуу Кадай», «Тиилеп кээр сен», «Белек», «Саны-Мөге», «Алдын-кыс», «Совет Тыва», «Малчынга», «Коммунизм оттары», «Эртинелиг» колхозта» дээш өске-даа хөй чогаалдарында сиилбирлеп каан.

Чонунуң аас чогаалындан С. Сарыг-оол тоожуп, шүлүктөп чогаадырының аргаларын салгап ап, оларга орус болгаш өске-даа совет литературалардан үлегерлеп алган аргалар, жанрлар, овор-хевирлерни өөрлөштирген. Оон сөөлгү үеде бижээн шүлүглелдери, шиилери, киносценарийлери, тоожулары, либреттозу тываларның болгаш делегейниң улустарының уран чүүлдериниң чонга чедингир, билдингир, ниити интернационалчы талаларын «дуңзаалап» кылган, сайзырангай чогаалдар болганын билир бис. Оон чогаалдарында артык сөс, тудуу утка улам-на чок апар чыдар. Ынчангаш С. Сарыг-оол бөгүн тыва чечен чогаалдың шевер «архитектору» деп дизе хөөрөткени ол эвес, а оон «Тыва литератураның болгаш уран чүүлдүң алдарлыг ажилдакчызы» деп атты эдилээниниң чөптүүн база катап шынзытканы ол болур.

«Кадак, торгу чаткан ышкаш Хандагайты», «холдарындан четтинишкен, кожа баскан ийи кыс дег, Кожай биле Торгалыг», «алдын шыгжаан аптара дег ажай буурул Дус-Даг», «хая-даштан, болат каңдан күштүг», «оңмас өңнер бүрүн сиңген каас», «улустарның найыралын... каңнаан Улуг Совет Эвилели»... дээн чижектиг С. Сарыг-оолдуң чурумал одурууларында онза чаа, номчукчунуң бир-ле дугаарында дыңнап олулары сөстөрниң чогу ылап. Ынчаарга биске билдингир ол сөстер канчап ындыг эткир, аян-сырынныг апарганыл? Чааскаан турда, өңүн, чангылыын бистиң ожаавайн чоруурувус сөстөрни «хылдап», «хөөн кирип» билири оларның илереткен овор-хевирлери каракка көстүп келир кылдыр «чонуп», «эптеп» мергежээни С. Сарыг-оолдуң чогаалчы «чажыттарының»

бирээзи ол. Чаңчыл, мергежил кымга-даа боду «моорлап» келбес. Олар хөй чылда ажылдың, хөй катаптаан дуржулганың түннели болур. Сөс болбаазырадыр талазы-биле С. Сарыг-оолга деңнепки дег чогаалчылар бисте хөй эвес. Ол дээрге овор-хевир дамчыштыр бодаар, деңнелге, эпитет коштаан сөс ытпас кижилерниң бирээзи-ле болгай. Степан Агбановичини көргөн, ооң-биле чугаалашкан кижиге Базаңай, Чанчы-Хөө, Доктак-оол суглар сагындырар, ону оларга кижидөмейлээр.

С. Сарыг-оолдун чогаадыкчы энергиязының төнмези совет чоннуң амыдыралының хүн-бүрү чаартынып, өскерлип, депшилгениң бедиинче улам өрү көдүрлүп олуларында. Шынап-ла үжен ажыг чыл иштинде чогаалчы чүнү деткип, мактап ырлаваан дээр. Ооң чогаалдарындан революцияның, найыралдың, коммунизмниң херээнге тыва улустун бердингенин көөр бис. База Тываның чаа төөгүзүнүң кол-кол болуушкуннарын оларны ажылчы чоннуң канчаар үнелеп көргенин, деткип турганын С. Сарыг-оолдун шүлүк чогаалы төөгүп турар. «Эрге-шөлээ бисте турда, эртем-номда берге-ле чок» деп сураглыг одуруглар тыва улустун хосталга чедип алганын, бижиктиг апарганын, «кара кул боор хөңнүвүс чок, ханныг чаадан чалданмас бис» дээнинде тываларның октябрьның төрүттүнген чуртунче халдаан фашист эжелекчилерге удур демиселге беленин, «Чаа суур» деп чечен чугаада араттарның сууржун амыдыралче киргенин, «Коммунизм оттары» деп шүлүүнде улуг чагай социалистиг Төрээн чуртувуста коммунистиг ниитилелдин солангызы чырыткыланы бергенин көргүскүлээн.

С. Сарыг-оол эрги шагның, элег-түрегниң багын көргөн болгаш чаа чуртталганы деткирин, бадыткаарын колдадып, сеткилиниң ханганын илередип, күзелдериниң боттанганын чуруп келген, а амыдыралда үүрмек четпестерже шоолуг сагыш салбайн чоруур. Ынчангаш ооң чогаалдары кезээде өөрүшкү-маңнайлыг аян-сырын-биле долу, оларда магадаан, чарашсынган, амыраан, чаптаан, каттырган, хүлүмзүрөөн шырай-арынар, танцы-самныг, девиш-хүрештиг сценалар хөй.

Тываларның сагыш-сеткилиниң чагайжып, чаартынып, чуртталга оран-савазының байып, эт-малының өзүп, үлетпүр-бүдүрүлгезиниң хөгжүп, чериниң өң кирип, ажык-байлааның эндере тыптып, улустар-биле найыралының быжыгып, улажып, ханылап турарын ырлап тура, С. Сарыг-оол социалистиг ниитилелдин кижиге эргимин, ынаан бадыткап келген болгаш ам-даа хөй чогаалдар-биле бадыткаар деп улуг плапнарны тургузуп, он-он чыл ажыл негеттинер сорулгаларны салып ал-

ган, мергежили, салым-чаяаны эдиге берген, демир-үжүү изий берген ажылдап турар. Чонунуң аас чогаалы, делегейниң чечен литературазы, хүн-бүрү кушталдыр сайзырап олурар совет амыдырал бо үш соолбас дөс каттышкаш С. Сарыг-оолдун салым-чаяанын турум кужурадып, суггарып, аныякшыдып чоруур.

С. Сарыг-оол чуртунун, чонунуң эрткен, келир үезин тода көрүп, баш удур сөглөп олурар социалистиг реализмниң, шын херек дээш дидим демисежиң чоруур социалистиг реализмниң чогаалчызы-дыр. Ол партияга, чонунга, чуртунга эргелиг, хүндүлүг. Ынчангаш ооң алдан хар харлаан хүнү бүгү Тываның, совет хөй националдыг литератураның база бир байыры болу берген.

ЧАҢГЫС КӨЖЕГЕЛИГ ШИИЛЕР

Степан САРЫГ-ООЛ

ИЙИ КӨГЕ-БУГА (Ийи чагаа)

*Чаңгыс көжеге, үш көргүзүглүг, хөгжүм
шимелделиг кыжырмак шиижигеи.*

Киржикчилери:

Хүлбүзек, 35 харлыг. Аянын, сыңзыг, мактаныр, арагачы, мал эмчизи.

Мендимаа. Ооң кадайы, 30 харлыг. Кадык, шырак, оожум, угаанныг.

Элепмаа, 17 харлыг. Аязырак. Ада-незиниң бажыңында, өөредилге дооспаан. Ажыл чок.

Арбандай, 30 харлыг, колхозта аныяк малчын.

Чылбаадай угбай, 40 харлыг, арагачы, олтуг, төлгечи, хопчу.

ЧҮГҮРТҮ ЭРТТЕР ҚИРЖИҚЧИЛЕРИ:

а) Шолбан, б) Ай-Хүн: эртип бар чоруур, чараш кызыжактар, б) Шагдаа.

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Садыгжыгашта Хүлбүзек элээн халаң эзирик, фотоаппарат азынган, Арбандайны эдертип алган, дыка аянын, даады-ла мактап, көгүдүп, сургаан чоруур.

Хүлбүзек. Ажырбас-ажырбас. Сен бо хой кадарып чорзунза-даа, чуртталган ана баш ашкан чүве-дир оң! Ол-ла бол-

гай! Эр-хей ындыг боор чүве. Мен ону анаа кагбас, демдеглед алыр мен. Бистин Министерство чүнү кылырын билир. Ындыг боор чүве. Бистин хоорайда чамдык—карманында көпөө чок, кажаазында анайы чок амытаннарны көрем. Өршээ! А — арага дээнде! У-у! Кужурзураан ивилер-ле! Ындыг боор чүве.

Арбандай. Шынап-ла, дарга. Мен хоорайга ийи-чаңгыс чеде бээр кижидир мен. Ол-ла аыш-чем садар магазинерде ийи-үш бооп алган, бөлүк-бөлүк кирип келген кижилерни шуут-ла санап эрттирер. Таныр-танывас кижилерге маң-биле барып, хол тудуп мендилежир. А бичии-ле ээлген кижини ол-ла:—«Че төрөөн, чаңгыс-ла чүве четпейн-дир! Кады таарыштырыптаалам» суг-суг дигилээш ээрлип, курлуп, хүлүмзүрүп, чаңнап турда, кайгамчык!..

Хүлбүзек. Ол-дур! Мен чүү дидим! Харын-даа билир-дир сен. Сеңээ өжегээр сагындырдым! Эр-хей! Ындыг боор чүве.

Арбандай. А акша көрүп каанда ооң аксы-сөзү, аажы-чаңы кедергей-ле талантылыг! «Чээн-оол! Кадайымның честези! Катымның чуржузу!»—дээш, ана чолдак кудуруу-биле черде доозун чүлгүп, агаарда ымыраа хойгузуп, канчап турбас дээр силер!

Хүлбүзек. Ол-ол. Эр-хейни! Ындыг боор чүве. *(Хүлбүзек Арбандайны даады-ла эктинден часкап турар. А оозу оон бүдүү эпчоксунуп, оон чайлап, азы ооң холун чайладырын оралдажып, чамдыкта өнедиин ооң холун туткаш, салбайн баарга, оозу ушта соп ап турар.)*

Арбандай. А демги чүвечни садып алгаш, дашкаар үнүп кээр сен...

Хүлбүзек. Ол-ол. Эр-хей. Дидим! Оон?

Арбандай. Дадай-өршээ, оон-моон чылбыртып келзе-даа, төнмес! Шупту аарыг. Кээргенчиг-даа.

Хүлбүзек. Ол-ла. Мен дидим! Ындыг боор чүве.

Ол шилдин боску кудулааш, адаанда дириг боостаа-биле аастажы бээрге дөгере-ле олче көрүп, өйлөп үзе тудуп ап, база бир боостаага улап турарлар.

Арбандай. Ынчалдыр-ла чогум хүндүс элээн куруг шил донгая дүжүп калыр. А шала кежээликтей демгилерден бая-ла ол шил дег донгая дүшкүлээн чыдарлар...

Хүлбүзек. Ол-ла. Мен сөглөдим. Че, Арбан, мен мыя сандайга олур дүшкеш, кадайымче чагаа бижий шааптайн. А сен, демги кадайың уругнуң олуртур дээн аржааны чогуу берген болза, маңаа эккел. Хөөкүй дыштанзын. Бис борта культурулу-биле шиве...

Арбандай. Ча, Демги, бо эртен силерниң төтпээн эди-
нер артыын база бе?

Хүлбүзек. Ол-ла. Мен дидим! Дүлген эът сооп чорда,
агарга чиирге аайлыг бе!

Арбандай. Ча. *(Арбандай чоруптар. Хүлбүзек сандай-
за олуруп чоруй сактып кээп, ооң соонче кыйгы салыр)*.

Хүлбүзек. Ой, ээй, Арбандай! Демги мээң командиров-
камны моон үнген хүнүн салдырбайн демдегледирин утна
шиве!

Арбандай. Ча-а! Билиир!

Хүлбүзек сандай кырынга портфелни салып, саазын, авторучка уштуп
белеткенгеш, чугааланып, чугааланып, ырлавышаан, чагаа бижий бээр.

«Ижил-ижип албаан шагда,
Тоттум дивес Хүлбүзекти,
Ийи койгун сывыртааштын
Куруг калган бөрзегешти...»

Па! Бо аныяк уругларның мени кожаннап турары таан
чивиин ийин! Шынын-на сөглөп турар хире. Эх, бо кончуг дүл-
гээзинниг Элепмааның херээ-дир ийин... Ындыг боор чүве.
Мм! 17-ле харлыг, от-чалбыыш ындыг болбайн канчаарыл!
Йох! Чүрээм! Мээң чүрээм хааны ол-дур ийин. Мени канчаар-
даа дизе, туразында. Агай-даңгына-дыр ийин! Че, мурнай
анаа чагаа бижир-дир. Ындыг боор чүве. *(Бижий бээр «Де-
кей-оонуң» аялгазын думчуктап ырлап орат)*.

— Ий дадайым! Кижиде даа шүлүкчү апаарыйна! *(Ырлай
аарак номчуур)*:

Эртинеден чаяттынган
Ээр таңдым хайыразы —
Эргим ынаам Элепмааның
Эрнинейден ошкап ор мен!..

Каш-ла хонук сургакчылааш,
Ханныг чүрээм сокпастаан дег,
Хая көрнүп — сени сактып,
Кагып-оңгап чор мен, чажым!

Мм! Ёзулуг-ла романтика дээр ийик бе, моозун? Ындыг
боор чүве. Че, эзирик чүрек чарлы бээрийне, анаа-ла чагып
каайн *(бижип-бижип)*. «Мен пятницада, кежээ чеде бээр мен.
Үш хонукта таптыг ошкажып-ошкажып алгаш, багай бажы-
нымга понедельникте барып «бөгүн чаа келдим» деп чеде
бээр мен. Командировкам ынчаар демдегледип алдым. Аван,
ачаң дыштанып чоруй барган... Чааскаан амыр-ла болгай сен,
кадын кыс! Меңээ чем белеткээр дээш, чараш холуң хорлат-

па. Эът аппаар мен. Мен чүгле сээң чаактарың, эрнингге-ле суксун хана бээр мен, даңгынам! Байыр-биле, чүс улай ошка-дым.

Сээң ынакшылың Кулу».

Ой-ой, ой! Оон артык канчаар бижиир! Анаа-ла далып чы-дар оң... Ам багай бажыңымның ээзинин караан көжегелээр каш сөстөн шорбап каар-дыр... Ындыг боор чүве. *(Думчуктап ырлавышаан, бижий бээр. «Одарладып семиртиллиниң» аял-газы дыңналып турар. Оон номчуур):*

«Экии, уруглар авазы! Ажылым доозуп чадашкаш, пат-ла бооп-тур мен. Изиг, ымыраа-даа аажок, Понедельникте кел-зимзе, экизи-ле ол. Чечээмни ошкап каг. Оглуң сула салба. Сени — чөпшүлүмнү ошкадым. Ачазы.» Ол-ла. Улуг сек. Шак бо ийи куйга суккаш, ийи Көге-бугадан ужудуптар-дыр. Дүр-ген ужуп барып үүлгедип турзуннар. Ол-ла! Бижиглежи доозулган... Адыр, демги даңгынам чү-чү деп бижигилээр ийик моң? *(Баштай номчааш ырлаптар).*

Саазыңга бижип тургаш,
Сарынайдан хунаап аар мен,
Бадылгага бижиткештиң
Бажын билир куръяа боор мен...

Ындыг боор чүве.

(Бажын чайып)— Ой-ой, оой! Дадайым. Куръяам де!—Че, че, ындыг бичии, чараш даңгына мени чагыргай аан... Ындыг боор чүве-ээ! Ух-хааям... *(Сандай кырынга амырап, хөлестеп чыда удумзурай бээр. Ийи аныяк кыс эртип чыда көргөш, сы-мыражыр):*

— Ойт! Дүүнгү кудалап турган дарган ушкан чыдыр!..

— Пии! Ийи чагаа! Элепмаага, Мендимаага. Артында-ла Көге-бугалар чуругулап каан. Хи... Шынап чогаалчы кижин эвес ыйнаан? *(Каткызын салбас дээш, үне маңнажыр. Каткылар. Сцена артында селгүүстээн кыстар ырлашкаш, чир-шоң каттыржыр. Кожамыктаар):*

Далаш ынак, багай ынак —
Талдан хадаан хөвөң ышкаш.
Даңгырактыг ынак быжыг
Даштан ойган тураскаал дег.

Согур ынак, багай ынак —
Сорган даңза ыжы-ла ышкаш,
Сорулдаалыг ынак быжыг
Шойдан куткан тураскаал дег...

Хи-хи-хни!
Ха-ха-хаа!

Оон база:

Чүгенинер дыны бар бе?
Чүглүг-Өле оглаа кулун,

Чувүрүндөр инчин бар бе?
Чүктешкиндер кылын ышкаш.

Колун, чирим быжыг ирги?
Кошкар-Өле оглаа кулун.
Хоойлу-дүрүм билир ирги?
Хоор-ла сарың хостуг кыс ийин.

Хи-хи, хи!

Ха-ха-хаа!

Садта динаан уругларның ыры, каткы-хөг-биле ырап чоруй баар. Ол каткыдан Хүлбүзектин үүлгедин көргөн кыстар ында өөрүнгө хөөрөп турары билдинер.

— Ийи көгө-буга! Хаа-ха-ха...

Хии-хи-хи!..

— Элепмаа, Мендимаа! Ийи!

Хаа-ха-ха,

Хии-хи-хи!

Кө жеге хаар.

ИЙИГИ КӨРГҮЗҮГ

Хоорайда бир-ле озалааш бажынның эжинде, бедик веранда ишти марля-биле сонгазын шырымнаан. Ооң иштинде бир каас диван, стол кырында улуг көрүнчүк, ийи-үш стул. Ында Элепмаа ырлавышаан, бажын өөйтүп, караанын кирбиكتерин будаан, дыргактарын будаан, олут-даа чок сырынналып ырлап турар.

Э л е п м а а: Лалдап кээин деп аксын бергеш,
Артык сырткы салдыргаштын
Чүрээмдиге хей-ле черге
Чүг чок согун анныр чүзүл?

Сарыылы чок
Саймаа Хүлбүс,
Угааны чок
Улчуу Хүлбүс!

Хонар мен деп холун бергеш,
Кожа сырткы салдыргаштын
Дөспөс ынак чүрээмдиге
Дөгөй согун анныр чүзүл!

Көрүнчүктү ол-бо салып, көрдүнмес-ле чери чок. Кирбиكتерин былчап-былчап, бажынын дүгүнгө уктар чөмөп хөпөөннөп, канчап-даа турар. Эжик соктаар.

Э л е п м а а. Чаа!

Чылбаадай угбай кирип кээр. Самдар кара сумкалыг. Арны хей-ле каракөктөрлүг, чылбак, бажы өгбегер, ол хиреде кыссырын кызар, кирип кээр.

Чы л б а а д а й. Экии, Эллам!— Элеп-Чугум!

Э л е п м а а. Экии угбай, Чылбаадай! Келгенинер эки-ле болду! (*Кызып-кызып бир-ле тывазывас аксенти-биле чугаалаксаар. Угбайны кускактааш*): Сагыш-сеткил сайгарылгаш, салгын болур чеде бээдим!..

Чы л б а а д а й. И-и! Чаражың чоп мырай дам барган, көрүнчүүм! Көөргөм! Мм! Ынакшылдын оду сенде ыяш-даа бол кыва бээр-дир! (*Уругнуң соокче көрүп. эргеледин суйбай каапкаш*). Эх, эх-эх! Мындыг чордум ийин! (*Юбказының соон соңгаар шелгилээр*) Че чүл моң, чолдугбайым?

Э л е п м а а. Бо телеграмма-биле куштуг чагааны номчуп көрем. (*Стол кырынче шывапкаш.*) Мени чоп шенээри ол? Чүрээмни хемирип-ле тур. Йох!

Чы л б а а д а й. Хо-хо-хо! Каям, а-дыр (*амыран*). Мында кижиг билип чадагылаар чү боор: дээрде бүргөг бе, черде доозун бе? (*думчуу-биле игилдевишаан*). м-м-м-м (*Номчуур*).

«Чагаамда бижээним ёзугаар пятницада чеде бээр мен. Сээң ынакшылың үндүрүп чадап: ку-ку... Курту! Ы-ы! Сээң ынакшылың курту!? Па, ол чүзүл? Кончуг Аскыр Моортайнын?»

Э л е п м а а. Ха-ха-ха! Хи-хи-хи! Йох, баарым! «Курту» эвес, Кулу де даан. Ынча деп ат салыр кижиг боор.

Чы л б а а д а й. Пи-ээш, далдырт. Че, Курту-даа болгаяан. Куртаанын... А-дыр: М-м-м-м... (*бир чагааның адресин ыткыр номчуур.*) Мендимаага... Мендимаага... «Ачазы». Аха.. Ында «Курту», а мында «ачазы» де. Аха-ла! (*Амыран*). Хи-и! Тпү-ү! Мону билдиң бе? Куръяанга чагаазын сенче чоруткан деп бе!? Бээр дынна, Ховаган. Экизи-и-и! Сенээ келир хүнү бөгүн! Аңаа келир хүнү соондаа хүн! Мм!

Э л е п м а а (*ам эскерип*). Ой! Шынап-ла, угбам... А-дыр, а-дыр?

Чы л б а а д а й. Көрдүң бе? Моортайнын кажарын! Ой-ой-ой!.. Сени билип алзын дээш, Мендимаа — кадайыңа бижээн чагаазының бир хуузун сенче база чоруткан, билдиң!

Э л е п м а а. Ам-на билдим, угбам! Бөгүн келир ышкаш чүл? Четтирдим!

Чы л б а а д а й. Сен ооң бажыңга чүгөн супканың соонда, сени ынчаар кудуруу-биле мегелептезин халак!

Э л е п м а а. Дадайым! Кым билир ону? Мээң салымым черле чогум чүү болур ирги? «Ол Мендимаа кончуг угааныг, кажар, оожум кижиг сени ана чаагай няня кылып шыдаар!» деп мээң өөрүм ынча дижир... Ам бир төлгелеп көрем, угбам! (*Көзөр ап бээр*).

Чы л б а а д а й. Чача! Мындаа-ла чугаалаважык мен бе? Йох, ужум-бажым арааш... Бөгүн сенээ келир ышкажыл.

Үш хонукта өпейлээр ышкажыл! Йох, чүрээм! Аксың кежинн аа! Хөй ак чүве ижиртпе. Куруг база олуртпа, думчуу тыртыч бээр. *(Ыңай-бээр чимзендир көргүлээш.)* Ух-хаям. Йох, бажым-бажым!..

Э л е п м а а *(чаа эскергеш, долбас шил ап бергеш)*. Дүүн маа оолдар кээп, танцылап-танцылап, адак соонда чажырыпкан чүвем-дир ийин, угбам.

Ч ы л б а а д а й. У-у! Ындыг угаанныг болбас ийик сен бе! Угаанныг улустуң ажы-төлү безин ындыг кончуг. *(Бирээни сири-кавы ала каапкаш)*. Магалыг болган шаг ышкажыл мон, уруум. Таңныылдар безин 70-80-ни карманнаптар. *(Көзерин холуп, Элепмааже караан баскаш)*:

Курттуг секти чандыр хонмас
Кускунак деп кара кушту,
Күзээниниң хойнун часпас
Хүлбүзек деп киргин аңны...

Тфу-тфу. Ол байтыгай эрлерни куръяандан чара тарбыдап чордум! *(Көзерин тарбыдагылаар.)*

Э л е п м а а. Ой дадайым! Ол «киргин аң» деп чүңүл, угбай?

Ч ы л б а а д а й. Ыттава, чогуң чөремең ол боор... Хүлбүс дээрге элик сүре бергенде, ийи караа туна бээр, өске чүңү-даа көрбөс апаар-дыр ийин, Элеп... Пөшке-даа кадалы берил болуп!

Э л е п м а а. Дадайым! Ынчангаш ынчаар адап каан эвеспе оң. Шынап-ла ындыг кижичүве. Чүдек ат-тыр але, угбам?

Ч ы л б а а д а й. Чаа, хувурай бер. Бир тээ эр болганда, эри-ле херек. Буга херек. Ыяш чүдүрүп одаар дээн эвес, шарыны чоорул. Эки ат-тыр харын. Сени канчап Элеп-чук дээн-дир. Ана чыпшынып-ла турар аан. Таарышкан аттар-дыр оо! Өршээ, чүрээм!

Э л е п м а а. Хөктүүн! Хи-хи-хи... Көзерин ынча диди бе. Чылбак угбай?

Ч ы л б а а д а й. Ыттава! Киир тыртып берейн дээш, *(көзерин шывадагылаан соонда.)* Өршээ! Сеңээ-ле чыпшынып өлүр Хүлбүс-түр, Элеп-чугум. Эмин эрттир боостаалай куспактажыптыңар халак. Чедип кээп-тир! Чүгле бо «сүүр-кара» кадыны чүрөк алдында дүжүп-түр. Мен дег тос илбилиг, дылы чидиг херээжен чүве, кичээнир херек... Чү-чү дижиң ырлажыр ийик мон?

Шаап чорааш аъттан уштуң,
Чанынга оргаш холга кирдин...

Э л е п м а а. Фини! Чүдээн — *(деп, чуглу-ла бээр...)*

ҮШКҮ ҚӨРГҮЗҮГ

Кежээ чырык имир. Ол-ла бажыдың кодан иштинде тарымал терек артында, сонгадан үнген сайгылгаан чырығында, Мендимаа-биле бир шаг-даа чажыт сүмележип турар.

Мендимаа. Мен чагааны алгаш, черле ылавылаар дээш, маңаа ийи катап келдим. Эртен кээримге, келбээн, бир эзирик кадай хөөрөп олурду. А кежээликтей кээримге, бо верандада медээжок-ла кыяннашкан орар чордулар. Ындыг бужар улус кырынче канчап кирер. Ынчангаш өжөгээр, хоорсовет депутаты, хоорком кежигүнү кижиге боорунарга силерге долгааным бо-ла болгай.

Шагдаа. Ам мында кижиге чок-даа ышкаш, кандыг аай чүвөл, угбам?

Мендимаа. Чок боор бе? Чеже соржуп, ошкажырыл. Шаг төнгөш, тоткан бөрзөктөр дег, удуп чыдырлар болгаан. Барып, идик-хевин кедиргөш, алгап каап көрөм, харын.

Шагдаа. Ча, силер барып соктааш кириңер. Мен шил өтгүр көрүп турайн.

Мендимаа. Мм. Сен барып херекти үүлгөт, мен чүглө херечи болуйн деп бе? Мен база ынакшып-даа болур, хорадап-даа болур чүрөктөгү кижиге-дир мен. Бирээде, ону билип алыңар. Ийиде, мээң холум арыг, ийи уругуңуз незидир мен.

Шагдаа. Чок-чок. Сен эжик соктаарыңга, кайын канчаар туруп кээрлер эвес, оозун көрөйң дээш аан.

Мендимаа. Че ындыг-дыр. Шалдаң эр, херээжен көрүксезинерге көрүп алыңар. Силерде черле ындыг ёзулуг үүлгөдип чоруур хулиганнардан чайлаарын кызар, кайда-бир ужуп-туруп чоруур, «элээредигге» хондурарга каража дуглаптар хире хөөкүй-ле болза, дүргөн бөле-хаара сөөртү бээр кижилер бар. Мен чон чугаазын дыңнап чоруур мен. Бо-дур, көрүп алыңар! Бодум камгаланыр мен.

Шагдаа (*Мендимааны сегирип алгаш*). А-дыр! Мону меңээ демин-не чугаалаар турган силер! Буруулугуңуз багын туруп, аңаа өршөөл — чазалга көргүзөр деп чорааш, боду яла үүлгөдип алырга кайын болур! (*Ооң бижээн ап, идиктеп алып*).

Мендимаа. Мен силерге ам чаа чүү дидим? Чүге силерни кый деп алдым. Элеп-Чуктуң чанагаш «эртинезин» көргүзөр дээш бе?!

Шагдаа. Че, ам ажынмаңар. Мен барайн.

Ширин базып барып, веранданың эжинин соктай бээр. Мендимаа маң-биле барып, шил өтгүр бакылапкаш, аажок чексинип, дүпкүрүп, каттыра бээр. Ол аразында Хүлбүзөк чүглө ырыктаажы-биле дөө өрү форточкадан

бели уштунуп келир. Мендимаа согар чүве тыппайн, дилегзингеш, бир дөс шагар-оьтту аржылы-биле чөмээш, тура соккаш, буду черде четпейн турган чанаш эрни чагай улдап эгелээр.

Хүлбүзек. Эвекей-эвекей!

Мендимаа. Кадынның кулу! Алыскааның бо-дур! Ма кул! Ал кул!

Шагдаа эдиси, ишти хөйлөң кажараңнаан бажының хөпээни чазылгаш, эрги ук көстүп чоруур Элеппаада эр плащ кедирип алган чедип кээр.

Шагдаа. Мендимаа! Ам болзун, угбам.

Соңгадан чанаш эрни барып дүжүрүп алыр.

Мендимаа (*Элеппааны көргөш*). Агайның таала-лыңга шаптык болган: буруулуг-ла болдувус. Ма, бо сенээ ужуп чедер КӨГЕ-БУГА менээ ужуп чеде бергеш, багай чүве кылып кагды көрөм. Мээни силерде баар... Ону-даа чоор мен.

Элеппаа (*тутгунуп шыдавайн*). У-у-у, дадай. (*Ка-раан чажырып*). Хаа-ха-ха! О, ха-ха-ха.

Шагдаа. Ча, барып идик-хевин кеттинип ал, Агай-Кулу! Албан черинге бараалыңар. Сен база, даңгына!

Ийилээ басыптар. Хүлбүзек балдырларын дырбанмышаан бар чоруур.

Сцена артындан кожомык дынналыр.

Далаш ынак, багай ынак —
Талдан хадаан хөвөң ышкаш,
Даңгырактыг ынак чараш —
Даштан ойган тураскаал дег.

Согур ынак, багай ынак —
Сорган даңза ыжы-ла ышкаш,
Сорулдаалыг ынак чараш —
Шойдан куткан тураскаал дег.

Мендимаа (*шагдааже хүлүмзүрүп*). Менээ ам-на бү-зүрединер бе, эш эдиси! (*Оозу бажын согайткаш, хол тудар*).

Көжеге хаар. Төнер.

Куулар АРАКЧАА

БАК СЕТКИЛ БАШКА ХАЛДААР

(*Чаңгыс көжеге шиш*)

КИРЖИКЧИЛЕРИ:

Адар-оол — аңныр ажил-агыйының кол, хоочун аңчызы, аңчы бригаданың бригадири, 50 харлыг.

Кажарлар — аңныр ажил-агый черинин аңчызы, 45 харлыг.

Кенен-оол — эгелеп чоруур аныяк аңчы, 30 хар үези.

Бяштар аразы. Шиви дөзүндө чадыр. Ооң чанында одаг. Одагның чанында Адар-оол биле Кенен-оол ийилээ олурар. Дүн ортузу чедер чыгай берген хире, ынчалза-даа айдың болгаш, чырык. Ийи аңчы арай-ла дүвүр-рээ хевирлиг, ыңай-бээр көргүлөп олурар. Бир-ле черде үгү-даа алгырар. Удаваанда бир-ле чүве чаргырадыр кышкыра бээр. Кенен-оол меңнеп тура халып кээр.

Кенен-оол (*корткан хевирлиг*). Ой эжен, ол чүү болу берди, Монгуш Хөмелээрович?

Адар-оол (*оожум, шала хүлүмзүрүү аарак, папирозун буруладыр сорбушаан*). Ол эткен кызыл-үгү кодан теп алды ышкаш. Коданның алгырары ол-дур.

Кенен-оол (*ам-на девидээни соксап*). Ой, ындыг чүведир ала. Уваа, дүне карааның көскүзү-даа кончуг амытан чүве-дир аа? Ынчангаш аан дүне аннаар ышкажыл?

Адар-оол (*папирозун отче октавышаан*). Дүн чоруктур куш-тур ол. Карааның көскүзү магалыг чүве ыйнаан. Дүне

көөр болгаш, караа аан улуг, дашка дег-дир. Бойдуста черле кандыг амытан чок дээр.

Кенен-оол (*хөглүү-биле*). Кижиндыг карактыг болза але, акый, хамык аңны дүне дүннел чыдырда кырып албас бе.

Адар-оол (*артында арга иштинче көрбүшаан, арай дү-вүрөксен*). Че, че, ол-даа канчаар, Кенен. Демги кижизис ат болду аа? Орта төл бе. Аза бээр ужур чок кижин болгай. Бажы көгерген, хоочун аңчы-дыр. Чоп сураг дээр сен?

Кенен-оол. Мындаа база ийн катап асты ол. Черле канчап азып чоруур ашагыл аан? Оон дүште-даа чок чедип кээр кижин чорбадыве. Бо улусту коргуп, дүвүрөп турар деп бода-вас-даа.

Адар-оол. Черле ынчаш, чер чоруткан кижин чиде бээр-ге, кижинин сагыжында аңчы кончуг чүве ышкажыл. Мындаа мен ооң изин шокар харда истеп, падым бараан болбас ийик мен бе. Оон харын боду уткужуп келген чүве. Бажынын уу-биле улчуп чоруй баар, та кандаай кижин ыйнаан. Үезин таарыштыр бодап албас.

Кенен-оол. Ам база-ла улчуп чор болгай аан. Чедип келир он.

Адар-оол. Мен аңаа сагыш човааш, орта-ла удувадым. Харын-даа бичин кум кынны бергеш, харам-бастыгып, дүжей берип-тир мен. Кажарлаарны дилеп чоруур мен. Шыргай эзим ишти чер. Кижимнин изин истеп чоруп олур мен. Канчангаш-ла топтап көөрүмге, кижин изи дээн чүвем кедергей улуг даг-иргек изи апарган. Чүдөк улуг адыг изи. Мырындай шоодай дүвүн харга бастырып чораан дег мындыг. Ам корга хона бергеш, мурнумче, истиң уунче, көрүптеримге, биеэги даг-иргек ийи буттап туруп алган, ийи холун хере туткан, кедергей улуг аксын азадып алган бо-дур. Азыг-узуу артында шангыр-ла чүве. Мен-даа угаан-кут чок мен, эът-кежим чымсырт дээн, бажым куйгазы хаваамда чыырлып келген ышкаш болган. Думчукка тулганда бызаа сугжу дээн ышкаш, сыгыроктуумну дүрген-не эктимден дүжүр тырткаш, адыгже дөмей углап келдим, а боом боо эвес, анаа даянгыгыш дивес сен бе! Оон-на адыг менче шураар орта, алгыра кааптым... Отту чаштап кээп-тир мен. Чиктиг дүш болду. Че, дүрген шайдан хайындырып ижип алгаш, изинин уундан дилээрден башка.

Ийилээ одун чүшкүрүп, кочалын тиге бээрлер. Шай удаваанда хайны бээр. Рюкзактан чем ап чемненип, шайлап олуларлар. Алар-оол ыңай-бээр көрүп дыннаалаар-даа, шимээн чок. Даң адар чоокшулап келген. Ийин аңчы айланы бээрлер.

Адар-оол. Оттун кезектерин тарады салып каг, Кенен, оон башка хөрлээлээш, одаг өрттени бээр.

Демгизи кезектерни тарады салып турар.

К е н е н - о о л . Ам оон өрт үнмес.

А д а р - о о л . Элдеп-ле улус чоргулаар чүве-дирем. Уш-баш чок чоруп каар. Тайгада кижичи хонар аал-оран бар эвес. Кижичиде бээрге, сагыш амыр олуруп болбас, оол. Чүведе хаажы херек. Чүгле азар эвес, озал-ондакка таваржып, кемдеп-кергеп-даа болгай. Айыылдың кайызын ол дээр. Изиниң уу-биле дилевес болза хоржок.

К е н е н - о о л . Канчаар дилээр бис, ынчаш?

А д а р - о о л . Чоруткан уу-биле, аравыс чоок кылдыр ара-лап чорупкай бис.

Ийилээ рюкзактарын чүктээш, бооларын алгаш, чоруптарлар. Көжеге хаг-дынгаш дораан ажыттына бээр. Арга ишти чер. Хүн үнүп келген. Янзы-бүрү куштар ырлажып турар. Ыракта диңчилерниң боозунуң даажы дыңналып турар. Кажарлаар бир-ле хапта чүвени хос чудук иштинге суккаш, аксын ыяк дуглап чыдар.

К а ж а р л а а р (боду чааскаан чугааланыр). Мону боларга көргүзүп болбас. Чааскаан ажыглаар. Болар мени дилеп чорза хөңнү эвеспе. Маңаа чедип келзе, эскербес кылдыр, ас ыштаан бооп, мегелеп каар херек.

Изин чажырып, таарыштырып каар. Оон ыңай-бээр көрдүне аарак, кеден-гирлеп чоруй баар. Бир-ле черде боо-даа эдер. Улус-даа ытгажыр. Удаткан чок болганда, Адар-оол көстүп келир. Черде истер көрүп чоруур.
Демин Кажарлаарның чүве хөөп каан хос чудуунга баар.

А д а р - о о л (бодунга чугааланыр). Маңаа чүнү канчап турган кижичи боор? Капка салып турган бе? Чок.

Оон хос чудукту чушкуп, чазарлай бээр, холун суккаш, бир-ле чүвени ушта соп эккээр. Хап. Ооң иштинде киштер кежи. Хорадап чугааланы бээр:

А-а! Кончуг азаның чажыды ам-на билдинди эвеспе! Мооң куруг кээп турар ужуру билдине берди. (Кыйгырар). Эй! Э-эй! (Кенен-оол чедип келир).

К е н е н - о о л . Че, аңчы, изи кайда барды? Боду сурап бар бе?

А д а р - о о л (оожум). Ыттава. Бо азан хамык киштерин черде хөөп, бистен чажырып турар ышкажыл. Ынчангаш аан хондур-дүндүр чоруп турар-дыр. Бисти аайлыг түрөттү бе бо! Кижичи эвес, маңгыс-тыр моң. Бистиң өлүргөн өлүүвүстү деңге үлежир, а бодунуун боду алып бодаан-дыр. Амыр-дыр! Бо кежикти бис ол маңгыска дээспес-даа бис.

К е н е н - о о л (кайгап, дүвүрөп). Қай ындыг бе, акый? Орта чүве бе? Чаңгыс одаг бооп, бир бригадага кады диңнээн-

де, дең үлеш болур ышкажыгай. Бис ынчаар дугуруштувус чоп. Багай мен безин өлүргөн чүве бүрүзүн хөйүнү ортузунче салып турар-дыр мен. Эвээшти өлүргөн кижиге эвээшти берип болур харын. Мен аңаа удурланмас мен. Ынчалза-даа олчазын өөрүндөн чажырып, оларның олчазынга хол сугарындаан канчап диттир чүвөл?

А д а р-о о л. Бо кончуг аза өлүргөн хамык кижин черде хөөп алган хире-дир. Че, канчаар бис, Кенен?

К е н е н-о о л. Мен соондан бүдүү истеп чоруп турайн. Ынчангаш, хөмгөн киштерин уштуп ан чораай мен.

А д а р-о о л (*боданган аянынг, таакпылавышаан*). Эки бо-дап көөр херек. Оон багын, чаржынчыын, арын-нүүр чок, алыскак-чиксээн ыяавыла сойгалап илередир херек. Ону анаа салып болбас. Бисти ынчап мегелээр дээш, аан бистин брига-давыска кирип алган-дыр ол! Аңаа мегеледир кижин көк баш-тыг Адар-оол эвес болдур ийин. Ону ыяавыла сойгалаар. Моон соонда ындыг чүве кылбас кылдыр кезедир. Аңныр ажыл-агый черинден база үндүр ойлаттырар херек.

К е н е н-о о л (*чүвениң ужурун орта билбээн хевирлиг*). Ынчаарга ам чүнү канчаар бис, аңчы? Ону сойгалаарынга чангыс бо киш-ле четчир эвес чүве бе? «Мону чүге бистен ча-жырып хөөп кааның ол?»— деп сыскырыпкай бис, ынчалза сөглөптес бе?

А д а р-о о л. Адыр-адыр, Кенен. Шугум чазаарда шыгаар, шуугаар мурнунда боданыр чүве болгай. Чүведе арга, ужур бар. Эки бодап көрээли. «Бо кишти чүге хөөп кагдың» дизи-виссе, «чок, мен киш-даа хөммедим» деп хөрлөп каапса кан-чаар сен? Аргада аңчы-диинчи хөй-дүр, өске-даа кижин хөөп каан дижик. Ынчаарывыска хейде-ле шоога бээр, аңаа сагыш алындырбайн тургаш, ону киш хөөп турган черинге тудуп алыр херек. Ынчан ёзулуг-ла сойгалаанывыс ол болур.

К е н е н-о о л (*сестин*). А бо кишти аппарат бистин изи-висти билип кагбас бе?

А д а р-о о л. Чок, мынча хөй аңчы изинге бисти ол ылгап шыдавас. Оон аңгыда, ол чазый маңаа ам дораан келбес.

К е н е н-о о л. Че, чоруптар бис бе, аңчы? Орайтаар дей берди. А бо ис ылап-ла Кажарлаарның-дыр бе? Ону канчап билдин?

А д а р-о о л. Бир идииниң бажында көктешки бар. Оозу харга ол олчаан таңмалаттынып чораан чүл. Ынчаарга мын-дыг-дыр. Ол ам одагда чеде берген турар ужурлуг. Бо удаа-да аңаа сезинчиг чүнү-даа ыттавас-тыр. «Каяа чордун? Кан-даай кижин сен? Сени дилеп, түрээвис көрдүвүс, падывыс ба-радывыс» деп чугаалаар ол-ла. Чүү дээр эвес, дыңнаар чүве.

Сен оон өске чүве чугаалава. Мен хевирин көрүп тургаш, аянын таарыштырар мен. (*Ийилээ тургаш чоруптарлар.*)

Көжеге хагдынгаш, сцена өскерли бээр. Биеэги чадыр. Одаг. Кажарлаар чааскаан чемненип олулар. Чадырда боо чөлөп каан, ийи динн азып каан турар. Кажарлаар сестип дыңнаалай бээр. Арга иштинде дааш дыңналыр

К а ж а р л а а р (*бодунга, оожуум*). Келдилер эвеспе. (Оон туруп келгеш, от салып, шай чылыда бээр).

Адар-оол биле Кенен-оол шуугажып чедип келирлер.

К а ж а р л а а р (*өөрүнчө көрүп тура, ажынган хевирлиг чугааланы бээр*). Мен-даа хөлүн эртир улчааш, көңгүс кел-бейн бар частым ышкажыл, оолдар. Ана, аттыг оран чүве-дир, шыргай-шургайы чырта тыртпа. Көрбээним көрдүм...

А д а р - о о л (*могап турупкан шинчилиг*). Уёх, сени дилээр дээш пат-ла туруптувус! Чоп кончуг чидер кижн сен? Азып чордун бе?

К е н е н - о о л. Оран кезип чоруп каар, бажы тенээн мал дег кижн-дир мон.

К а ж а р л а а р (*агартынар аянынг*). Олча хайган кижн, чүүден чүү-ле болур ирги, ааска чем кире бээр ирги бе дээш, чоруп каар чүве-дир ийин. Узудай бергеш, шыргай-берт тай-ганы дорттап чорупкаш, дүн дүжүп келирге, могап-турупкан кижн черге хондум ышкажыл. Силерни дүвүрээн боор, дилеп турган боор деп бодадым. Ам канчаар, ужар куш эвес мен, шөшпүртүп орган шаам-на ол-дур.

А д а р - о о л. Коргуп-иргип шаанга-ла кирдивис. Чернин черинге кижн канчап-даа баргай. Орай күс ышкажыл бо!

К е н е н - о о л (*изигленип*). Черле чүге «азар», чер хонар кижн сен? Мындаа база ийи катап бисти дүвүреттин. Сээн оон кайын орта боор. Чылбай сугда байлаң-на бар, чылбаа-дайда чаң-на бар дижир ийикпе. Сен черле чүвениң ужурун чугаала.

А д а р - о о л. А чүнү өлүрдүн ынчаш? Ийи хүнзедир, бир хондур чоруп келген кижн эндердин ыйнаан. Бис бөгүн сени дилээр дээш, көңгүс диннеп, киштеп шыдавадывыс.

К а ж а р л а а р (*кажарлай аарак, оптуг хүлүмзүрбү-шаан*). Мырыңай элдеп чүве. Узудай берген ужурум мындыг: дууш хиреде мырыңай чаа чораан киш изинге таваржы бер-дим. Бо кижикти дораан чедер-дир дээш, истеп-ле кагдым. Мээң даажым апкан киш бооп-тур. Көңгүс шуудады маңнап чорупкан. Чымчак, эриг харга киш шоолуг ыравас, үт-хосче кире бээр чүве болгай деп ынангаш, ызырты-ла сүрүп чор мен. А ол кулугур, өштүг чүве дег, менден элээн баргаш-ла

олуруп, дыштанып алгаш, оон улам ыңай дезип каар, ынчап чорааш, бир көөрүмге, тандының аар ий көрбезинче ажа берип-тир мен, хүн шагда-ла ашкан, имир дүшкен, чүгле ынчан аштаан-суксааным билип кагдым. Оон-на ийи будум, моннар баглап каан дег, угдунмас аар чүве апарган. Ол хүн ынчаар куруглаптым. А бөгүн чүгле одагга чедип алырын бодааш, аң-менге улуг-ла кичээнгей салбадым. Чүгле ийи сырбык орук аайы-биле адып алдым ышкажыл.

Кенен-оол (*кыжыраан аянный*). Па, менден дора болган ышкажыл сен. Мен 10 динң аттым. А бо аңчы ийи киштиг келди.

Кажарлаар. Алдырбаан чүвени канчаар боор. Тандының хайырлаан шаа-ла ол-дур. Мырыңай чилчик үзүлген.

Адар-оол (*папирозун сорбушаан*). Че, ажырбас оң, оолдар. (*Оон шенээн хевирлиг*.) Мында өске аңчылар хөй-дүр. Моон көшкени дээр-дир. Шоолуг олча таварышпас апарды. (*Кажарлаарже*). Ылангыя сен куруг тоонуг кээп турдун. Ынчаарга мында алды эвээш ышкажыл. Оон башка сен атураглыг аңчы кижиге болгай сен.

Кажарлаар (*удурланып*). Өске черлерде база-ла аңчылар эндерик болгай. Кижиге чаапкан чүве ышкажыл. Көжөргө хей-ле үе-шаг эртер. (*Овузуннуу-биле*). Бо чер мени дыка-ла кыдыглап келди харын. Мээң үлүг-хуум таан тур ыйнаан бо.

Адар-оол (*Кенен-оолче*). Сээң бодадың чүл?

Кенен-оол. Ийи улуг аңчының бодады каржып турар болганда, мен чүү дээр мен. Ажыы-биле чугаалаарга, мен чөвүлээр эргелиг кижиге болгай мен. Ынчалза-даа санал-онал солчуп турар чүве төлээде, мен хуумда маңаа бир-ийи хонза, когарал болбас деп бодаар мен. Азы чана углаптар бис бе?

Кажарлаар (*удурланып*). Электен чана бээрге хоржок! Борта элээн каш хондур олчалаар чүве.

Адар-оол (*Кажарлаарже*). Сен эпти-ле куруг чыгымы кээп турар хиренде, бо черден өскээр чоруурунга чоп удур сен?

Кажарлаар. Сагышта бир-ле чүве бар: ам даарта кыштазымза алды-киш таваржы бергидээ кончуг. Бо сында ийиүш хире киштер ам-даа бар. Оларны кавырактаныр бодаар кижиге-дир мен ийин.

Кенен-оол (*Кажарлаарга*). А ол киштеринге баарында мени эдертип ап көрөм.

Кажарлаар (*шуут удурланып*). Чок! Сени чоорул. «Эдерткен ыдым, дөргилээн көгээржиим дээр бе». Одаг чоогунга бодуң дыш, борбак хырның тодуг турганың дээр. «Каарган кас эдергеш, даванын донурган» чүве болгай. Сен

база-ла мени эдерер болзунза, ат болур сен, мен улчумал кижидир мен. Ам безин көрбес сен бе, черге хонгаш келгилээр.

А д а р - о о л (*одун салып, шай тикпишаан*). Че, оолдар, ооң-биле болзун. Маңаа каш хондур аннаай бис аан. Ынчан чүвениң хевирин билдине бээр.

Шайлап, чемненип алгаш, удууру-биле чыдып турарлар.

К а ж а р л а а р. Мен-даа даарта эртен Кара-Дөңгүлекче үнер мен. Ында бир киш бар чораан. Мындаа мырыңай хензиг черден алдырбаан чүве.

Көжеге хагдынар. Оон катап ажыттына бээр. Арга ишти. Кажарлаар боозун тудуп алган, бир-ле чүвени кедеп чоруур. Ыракта кускун-даа эдер. Шөгө берген боо даажы дынналып турар. Кажарлаар боозун шыгаагаш, адыптар. Ынаар чүгүргөш, бир чүвени сегирип алыр. Оон чудук кырынга олуруп алгаш, чааскаан чугааланы бээр.

К а ж а р л а а р (*хөглүг ырзайты каттырымзап*). Он дугааргы киш! Бо чүвелерге мен чүгле үш кишти үлөшчө октааш, онну бодумга чажырып алганым бо-дур. Ха-ха. Чаа, ээп чоруур-дур. Бо үш киштиң чаңгызын аппаар, ийизин черге хөөп каар чүве.

Ол аразында ырак эвесте дазыл артындан Адар-оол биле Кенен-оол харап көрүп кааш, чаштып олуруп алырлар. Кажарлаарның чугаазын бүдүү дыңнап аразында иткилежип олурарлар.

К а ж а р л а а р (*уламчылап*). Ээп чоруур-дур, туруптум. Олчалыгда ажырбас оң. (*Папирозун уштуп тыртар. Элээн боданып олура*). Адырам, 10 кишти хуумда таарыштырып алган мен. Адар-оолдун 20 кижин, Кенен-оолдун 4 кижин, мээң үлөшке кириген 4 кижим, шупту-ла —28 киш. А мени бо хире аңчы кижин чүгө дөрт-ле борбак киш өлүргөн деп чемелей бербестер бе? Э-э... Че хамаан. Чажырып алган киштерим черле бербес мен. Олар дээрге алдын-дыр! Акша-дыр. Акша! Оларны кымга-даа көргүспес, кымга-даа көргүспес мен! (*Шырайы шириин апаар. Бөргүн чаа адыштаптар.*) Боларны кончуп алыр чүве. Алыр, алыр! (*Оон арай оожумнап.*) Адырам... 28 киш ортумаа-биле... (*ийи кижизи дазыл артындан бакылап каап, дыңнаалар-ла олурар*). Қайызы-даа 30 рубль джик. Адырам... Үш сес — чээрби дөрт, үш ийиниң алды —600 руб., аңаа 240-ни кадарга —840 руб. болур. Ону үшке үлээрге —280 руб. болур. Черле багай эвес-тир. А мээң хөөп алган 10 кижим —300 руб. Аңаа 280-ни кадарга —580 руб. болур. (*Хидиледир каттырбышаан.*) Ох, тулган-на! (*Амырап, каткы-итки-биле тура халааш, өөрээнинден самнап турар. Ол аразын-*

да ийи эжи чанында дазыл артындан туруп келир. Кажарлаар оларны көрүп кааш, канчаар-даа аайын тыппайн аңгадап каар).

А д а р-о о л (кончуг шириин үн-биле). Бо дораан ырап чору! Киж и эвес, бөрү-дүр сен! Кады чораан эш-өөрүңнү ын-чаар мегелеп, оларның кара дерин чип чораан маңгыс-тыр сен. Сээң чон аразынга турар чериң чок. Сени көөрү безин чексин-чиг-дир. (Кажарлаар арны агара берген, доңгайып алган турар.)

К е н е н-о о л. Мону бо-ла черинге тура албас кылдыр шөө шааптар, ол-ла. (Дап берип, кыжаны бээр.)

К а ж а р л а а р (сирилеп, кавылап алгыра бээр). О-о-о, ы-ы-ы... Өршээп көрүнер.

А д а р-о о л (Кенен-оолга). Адыр, сокса! Ынчап болбас. (Кенен-оол аннырын соксап каар.)

А д а р-о о л. Моон ырап чору, маңгыс! Бисти каш катап түреттиң сен! Бо арга-арыг аразынга-даа чоруур эргең чок. Ол хире арын-нүүрүң оскундурган-дыр.

К е н е н-о о л. Бистиң олчавыстан үлеш-даа кордаан херээң чок. Сени анныр ажыл-агый черинден-даа үндүр сывырыптар, билдиң бе? Сээң чажырып каан киштериң кештерин тып алган бис. Сеңээ бербес бис!

Адар-оол биле Кенен-оол ийилээ арга иштинче ажыт кире бээр. Кажарлаар элең-тендиң базып чоруй, олура дүшкеш, арнын ийи холу-биле дуглааш, доңгайып олуруптар.

Кө ж е г е х а г д ы н а р .

Салим СҮРҮҢ-ООЛ

ОЗАЛДААН-ДЫР СИЛЕР, ДОКТОР

(Шиижигеш)

КИРЖИКЧИЛЕРИ

Ашак.
Кадай.
Шагдааның лейтенантызы.
Ийи шагдаа.
Эмчи.

Өрээл. База бир өрээлдин эжни көстүп турар. Ортузунда стол. Сандай. Булунда телефон. Ханада репродуктор. Ашак ында чүгле майкалыг шокар чүвүрлүг, тапочкалыг ыңай-бээр кылаштап турар.

Ашак (*сыгырар*). У-уу-үйт! У-уу-үйт! У-уу-үйт!.. Дыцнадың бе, художественный свист азы, тывалаарга, чүү дээр чүвел?.. Ийе, уран-сыгыт дээр чүве дамчытты. Ону та чүге уран дээр чүве? Дыннаарымга, ыры аялгазы-ла чорду. Ында кижиге өттүнүп шыдавас чүү боор. Чижээ, «Дээн-дээн» дижик (*сыгырар*). Ол-дур-ла. Азы... «Төрөөн чүрт дугайында ыр» дижик (*сыгырар*)... Чайлыг херек-тир. А бир эвес аңнар азы куштар өттүнөр болза, аңаа харын ёзулуг мергежил, ёзулуг уран чүүл херек. Чижээ, улар дижик (*сыгырар*). У-уу-үйт! У-уу-үйт! Кандыг-дыр? (*Кым-даа харылауас...*) Бо безин берге-дир. Сыын өттүнери оон артык (*өттүнөр. Чөдүргөш, турунтап. Оон база катап өттүнөр, база-ла чөдүрүп турунтап*).

Ол аразында кадайы ындыкы өрээлден ырбаалап үнүп кээр; донгайып алган, иштин туттунуп алган.

Ка да й. Соксап көрөм. Бичии тенек оолдар эвес, чоп үен-даяннап турар чүвөл. «Скорая помощьюту» телефоннап көрөм.

А ш а к (*кадайынче эргилгеш*). А? «Скорая помощь?» Чү-ге?

Ка да й. Көп-белдирим аарып тур, ооргам. Оон ыңай черле...

А ш а к (*дүште чок*). Ол канчаары ол, агбайым. Соок кире бергени ол ирги бе?

Ка да й. «Соок кире бержик ирги бе?!» Мелегей! Дүрген телефонна! (*Дедир-ле өрээлинче чылбыртып кириптер*).

А ш а к (*ужурун билип каапкан*). Кай шынап бе?.. Өршээ-азыра... (*телефонче салыпкан*). Алло! Алло! «Скорая по-мощь? Кадай аараан. Көп-белдири аарып турар. Ийе-ийе, ооргазы. Канчап билбес улус силер? А?! Божуурунун демдээ-дир. Ийе, божуур, бо-ж-уур! Балан болур. Адрес? Кызыл хоо-рай, Кочетов кудумчузу, бажың 148. Фамилиязы Оюн-оол Салчак Маадыевна. Дүрген-дүрген! (*Оон өрээлди бакылааш*). Канчалдың! (*Харыы үнмес.*) А богда, электен-не ынчап барба, бичии саададыр аргазын бодап көр.

Оон боду дүвү-далаш-биле идик-хевин кеттине бээр. Кадай база катап ырбаалап үнүп келир.

Ка да й. Уё, Уёо! Чоп чиде берди моң?.. Чүвени канчап билир, хачы биле удаазындан белеткей ал.

А ш а к (*кайган*). А оларны чоонур кижки мен?

Ка да й. Бир эвес... келбезе, уруг хирнин кезип, боггай сен. (*Столга баартактанып чыдыптар*).

А ш а к. Өршээп көр, агбайым. (*Тура халааш, ыңай боор дээш, чүвүрүнге дужалып, барык ушкаш, катап-ла тургаш, оозун тырттынып, телефонда баар.*) Алло! «Скорая помощь?» Чоп чиде бердинер? Кымыл деп чүнерил? Ийе, ийе, Оюн-оол. Ол-ла адрес. Ол-ла бажың, ол-ла кудумчу. Алло! Тьфу! Те-лефонун октапты. (*База-ла кеттине бээр. Чугаалаттынып олу-рар*). Демин чаа-ла божуурум элек деп олурган кадай-дыр ийин бо. Ам та чүге четтикпейн барган. Оода бо эмчилерниң кончурун, өштүг-биле дөмей.

Ка да й (*девиден үнер*). Уё, уё! Ат болду. Шыдаштырар хире звейн-дир. Чоп олуруп бердин? (*Ашак тура халааш, ка-дайын, сегирип алып.*) Дүгдө чадыг биле куудустуң бирээзин эккел!

А ш а к (*сала каапкаш*). Өршээп көр, бичии манап көр.

(Телефонче халыыр). Алло! (Алгырар). Алло! Чүү кончуг улус силер! Чеже катап телефоннаар чүвөл? Адрес? Дем-не чугааладым: Кочетов, 148 деп. А? Ийе, бо кижилер өлдү, ат болду! Дүрген, дүрген! (Телефонун октапкаш.) Тьфу! Ёзулуг бюрократтар! Чоп ындыг кижилерни ажылда тудуп, акша-шалын читтип турар чүвөл! Читкезинден туткаш, үндүр хөөглөп-лөтүрбас!

К а д а й (шыжыгып). Ам чоп алганы бердиң! Чүнү чугааладым?

А ш а к. Чүнү?

К а д а й. Чадыг биле куудус эккеп, маңаа чат дидим.

Чадыг биле куудусту ашак чада кааптар. Кадайы оон кырынга чыдып-каш, алгы-кышкызын төп, курлуп-ла эгелээр. Ашак баш сугар чер тыппас. Үне халааш, дедир дидиредип келир.

К а д а й (ковайып келгеш). Удаазын биле хачыдан белеткеп ал. Уёо-уёо!

А ш а к (девидеп диленип чоруй, ара соксаар). Адыр, шынап кожаларым! (Маңнаптар. Боо-хөөзүн азынган, бир офицер база ийи шагдаа уткуштур кирип келир. Ашак дедирленип чоруй). Чүү болду?

Л е й т е н а н т. Чүү болду харын? Чоп телефоннадынар?

А ш а к (кайгап). Мен силерге телефоннаваан мен.

Л е й т е н а н т. Ол чүнер боор? «Кочетов, 148... Кижилер өлдү, ат болду. Дүрген, дүрген!» дидинер чоп? Ынчангаш телефоннар октаптынар. Ындыг ыйнаан?

А ш а к (даап кааптар). Соора болган-дыр, эш лейтенант. Бо кадайның хенертен эъди аараан, девидеп тур мен. «Скорая помощьче» каш-даа телефоннадым, мынчага чедир чок. Силерже соора салыпкан-дыр мен. Буруудатпайн көрүнер.

Л е й т е н а н т (шагдааларга). Бээр тургузуңар! Дүрген!

Ш а г д а а л а р (ийилээн хары угда ёзулааш). Дыңнадымыс (соястап чыткан херээженни колдуундан туткаш үнүптер. Ашак база оларның соондан үнер деп баар. Лейтенант ому доктаадыптар).

Л е й т е н а н т. Хамааты! Силер манаа артып калыр апаар-дыр силер. Силерге олут чедишпес. Бистер чийик машина-биле келген улус бис. Бир эвес барыксаар болзуңарза (саалалары-биле кылаштап чоруй бар деп айтыр). Билдинер бе?

А ш а к. Билдим, билдим... Четтирдим! Байырлыг! (Туруп каар. Оон бөргүн, көстүүмүн уштуп октаптар). Фу! (Арны-бажын чоттуңар.) Уё, чүрээм, мынчаар чүү кижилер девидеп чораан боор... (Бир өрээлче кирген соонда, соок суг-биле чуннуп, шаптанып алган, чоттунуп үнүп кээр.) Художественный

свист деп чүве ол-дур. Бир эвес, шынап-ла, чаш уруг сыгырыпкан болза, канчап баар ирги мен? Өршээ-азыра, бак-ла чүве ыңай турзун! (*Эжик соктаар*). Чаа! (*Ак халаттыг, карак шилдиг эмчи кирип келир.*)

Э м ч и (*сагыш амыр*). «Скорая помощьче» силер телефоннап турдунар бе?

А ш а к (*далаш чок*). Ийе, мен.

Э м ч и (*саазын көрүп*). Оюн-оол Салчак Маадыевна мында чурттап турар бе? (*Ыңай-бээр көрдүнгүлээш.*) Кайыл! Дүү өрээлде бе?

А ш а к (*ыыттавас*).

Э м ч и. Эъди аараан дидинер. Шынап-ла эъди аараандыр бе азы өске аарыг ирги бе?

А ш а к (*ыыттавас*).

Э м ч и. Чоп ыыттавас силер? Кайыл, эъди аараан кижинер? Көргүзүнер.

А ш а к (*далаш чок*). Озалдаан-дыр силер, доктор. Аараан кижинер ам мында чок.

Э м ч и (*кайган*). Чок деп чүнерил? Канчап барганы ол?

А ш а к. Шагдаалар алгаш барды.

Э м ч и (*арай девидаэн үн-биле*). Шагдаалар?.. Эъди аарбаан, а шош кылып турган кижинер ышкашчыл! Хей-ле бачыдап, алгырып турган-дыр силер.

А ш а к. Силер соора бодап турар-дыр силер, доктор.

Э м ч и. Ам чүү болган ынчаш? Божуп чыткан кадайны шагдаалар чоп сонуургай берген?

А ш а к. Силерниң хайыңар-дыр ийин, эш доктор.

Э м ч и (*эктин кыскаш*). Чүнүң-даа ужурун билбейн-дир мен.

А ш а к. Божулга бажыңыга чеде бергеш, ужурун тып ап көрүнер. Маңаа хей-ле шак эрттирген херээ чок, кайы-бир бажыңда эъди аараан база бир кадай силерни манап пат-ла турган боор, а ашаа, мен ышкаш, алгырып турган боор. Байырлыг! (*Эмчи эктин кыскаш, үнүптер*).

Көжеге хаар.

Кысыгбай ДОРЖУ

УРАН СӨСТҮҢ ЧЕТКИЛИ СИҢНИККЕН ЧОГААЛДАР

Ю. Күнзегештиң 1966 чылда үнген «Үелерниң өңнери» деп аттыг номундан «Көк-Эл», «Багырнын хылыжы» деп балладалар болгаш «Куда» деп шүлүглелдин дугайында каш сөс.

Адаттыңган чогаалдарны тематика талазы-биле, ниити утказын барымдаалап бир янзы — үелерниң чугаалажышкыны деп адал боор. Чүге дээрге, «Багырның хылыжы» биле «Көк-Эл» кылдыр адаттыңган балладалардан эрги, чаа шагның «үн алышкыны» дыңналып кээр, бурун шагның тыныжы бо үени-биле «чугаа-соодун» солчу кааптар-дыр. Ук чогаалдарның чедимчелиг бижиттингениниң чажыды чүдел? Бир тээ, уран сөстүң четкил-дээшти — утказының чигезинде, бадыткалдыг шыннында болгаш билдилиинде чүве болганда, хоочун дүржүлгә, чедишкен мергежил чокка ол хире чогумчалыг кылдыр чуруп-сиилбири берге.

Авторнуң мергежилиниң өзүлдези чүде илереттингенил ынчаш? Хамыктың мурнунда чоннуң эрткен-даа, амгы-даа амыдыралын («амыдыралдың поэзиязын») ооң кончуг эки билиринде, ону улам тодарадыр, чеченчидир чураанында. Халдап келген дайзыннарның кам-хайыра чок, дерзии-араатанзын, үпсүрек-чилбизин кыска болгаш шынзыг чураан оду-руглар бо-дур:

...Шериг эрткен ховуларда өл-шык артпаан —
Шергилер дег сырыпкан, өрттедиккен.

Дуюг базар мал чок кылдыр сүре берген,
Турлагларны кускун безин эргивестээн.
(«Көк-Эл»).

Чогаалды бжиирде бодунда бар турар билди-мергежилин долузу-биле ажыглаар, ырың-сырың, буу-хаа база сири-кавы бжииринге акташкан чогаалчы чүгле ынчаар бжиип болур. Оон аңгыда, бжиип турар овор-хевирииниң (мында — өжээтиниң) азы болуушкунунуң мөзүзүн ылавылаар харысалгазын утпазы — чеднишкинин улам быжыглаан:

...Оон туржук ыттар безин менди үнмээн —
Огланганын, ырланганын ылгап көрбээн.
(база ында).

Чугаа үшкү арында чоруп турза-даа, чогаалдың шынары экижип, одуругларның утказы ханылаан болгаш өжээтиниң овор-дүрзүзү тодараан. Ынчангаш, Багыр, Кара-Көгел ышкаш тоолчургу шылгарангай маадырларны төрүттүндүрүп кээр чоннуң килең-кылы хайныгып үнгениниң чылдагааны ам илден, маргыш чок шын база ында. «Мунгаралдың ээремиче дүннү бербээн» бурунгу өгбелеривистиң чөптүг демиселин, хорум-базырыктарга ачылыг маадырларны орнукушудуп, саксалап чораанын — өөредиглиг чүүлдү — номчукчу дораан билип аптар. Шүлүкчүнүң соругдалы база чедип алдынган.

«Чаглыг эътке харып орав» байлар биле «чаргаш кедер, божа ижер» ядыыларлыг караңгы, бүдүүлүк бурун шагны — «Азияның бурунгузун» шүлүкте онзагай чечени-биле сиилбээн. Ук тема чаа эвес-даа бол, ылаңгыя «Багырның хылыжында» ол чаазы-биле чаңгыланып турар: кыска, бөдүүн тода болгаш уран.

Чижээ:

Сактырымга, согур кижичедип алган
Самдар оолак, колданыр дээш, арган холун
Салгакчызы менче сунуп: «Аштан-чуттан
Чарып ал!» деп ээрешкензиг кыннып келди...

Чангыс домакты дөрт одуруглуг строфага бо дег кылдыр чараштыр бжииптери — тыва шүлүк чогаалында ховар.

Тыны ышкаш хайыралыг ынак чуртун камгалаар дээш чаалыг шөлчө үнүп, Багырның шеринге барып каттышкан ядыы кижиче — чоннуң эгээртинмес күчүзүнүң үндезини кылдыр билдинер төпчүтүнген бодалды шүлүкчү чедимчелиг боттандырган.

Бодап көөрге, адаттынган чогаалдардан «Багырның хылыжы» деп балладаны авторунуң хей-аът киришкин болгаш

иштики көдүрлүүшкүн-биле бижээни илден. Өгбелерниң сыныш чок демиселиниң херечизи бурунгу мези-хылышка үндезилеттинген шүлүкчүнүн сеткил-хөңнүнүн тайлымы болгаш чогаадыкчы фантазиязы ону карандашты туткаш, бжииринче албадапкан. Ооң түннелинде денелге, чурумалдар сиңниккен чогумчалыг омур-хевирни тывылдырган бодалдар төрүттүнгени ол.

Эзир түрлүг, күдер боттуг экер маадыр
Курайлашкан түме шериг баштап алган,
Эзеңгизин кыңгырадыр тепсенмишаан,
Кушталдырып чоруп чыткан ышкаш болду.

А. Островскийниң Катериназынга-даа («Чаңнык»), В. Көк-оолдун Каразынга-даа («Хайыран бот») бир аай мөзүлөшкөк маадырлыг (Хенчей) «Куда» деп шүлүглел элээн сонуурганчыг, амгы амыдыралга эннец.

Тематиканың кол үндезини — ынакшылды автор бир янзы тодаргайлап чураан. Ынакшыл болза, эң арыг болгаш өндүр сеткил дээрзин ол чогаал бадыткап турар. Сула ышкаш ийичаңгыс кижилерниң ону эр, херээжен кижилерниң аразында чалаттынган хандыкшылы кылдыр билир доскут болгаш ыятчок хөөннерин үндезини-биле буруу шаап турар. Угаан-сарыыл, сагыш-сеткил талазы-биле чагыртпас ындыг дээди күштүң ол сеткилде барын автор шынзыдып шыдаан. Кижиниң ынакшылын — ыдыктыг өндүр сеткилин — садып-даа, хунаап-даа ап шыдаар күш чок дээр мерген угаадыг «Куда-да» бар.

...Ынчалза-даа «күдээлээн» оол
Ынакшыл чок, ынаныш чок —
Ырлавыдар ындыны чок,
Ыглавыдар ырымы чок.

Дузай аарак чиге сөглээн бо сөстөрде ынакшываан кижиниң сузу бастынчак, сүзүү чанган болурун көргүскен. Оон (Суланың) сеткилинде чү-даа чок хей-хоозун.

Дүгдээшкнче албадаттырган Хенчейниң сөстери база чиге, «өттүр дээп турар» (Ынакшылын берип шыдавас, турсоруу быжыг):

...Ожук манап олурбас мен,
Ортумак-даа эртемниг мен...
Ырмазын сый чаңнаптар мен,
Ыглавытсын, чажы чанзын.

Оон ыңай:

Көңгүлектин бышкыжы дег,
Хөдүгүрге хөлеге боор.
Хөңнүм чогул, турам чогул,
Көзээн оду хөмүрлензин!..

Шүлүглел колдуунда-ла кожалашкак болгаш шуушкак (хаая — аралашкак) аяннажылгалыг, сес слогтуг, дөрт одуруглуг шүлүктөрдөн (строфа) тургустунган болгаш, номчуурга хала чок, билдингир. Улустуң аас чогаалында кожамык ырларга дөмейлешкек (чоок) болганындан, сагышка артычал, шээжилеттингири кончуг. Лириктиг шүлүк чогаалынга болганчок-ла ажыглаттынар ол хемчээлди авторнуң билдилик ажыглаанын демдеглээри чугула.

Авторнуң бир мактанчыг аргазы бар. Кижини бодаарга, улуг эскертинмес хире хензигийне чүүлдү үе-шаг-биле азы сагыш бодалдың хайныышкыны-биле холбаптар, ынчан ол чүүл ханы утканы илередип, сонуургалды оттуруптар (номчукчу-ну хандыдыптар). Туфельдинь бедик ээжээ кара черге:

«Доңдак-дондак!» диген ышкаш,
Токкунайндыр дагжап чораан:..

(Иштики аян — ритм база бар: базым биле «доң-дак, дондак» аяннашкан).

Болуушкуннуң үези — күс! Ону оштаан идиктер-ле-дир бо деп билзе, частырыг чок. Өске чижек: куда дою эгелээнин биле-сал-ла, Хенчейнинь.

«Халак-халак!» дээн ышкаш,
Кастыында хан аажок соккан —

уругнуң дүүрээзин оон артык тодаралыры (уран-чечен) берге.

Оон ынай:

«Халак-халак!» дээн ышкаш,
Кастыында хан биргээр соккан...—

дүүрээзининь хараадалче шилчээни ол-дур.

Сотка олурган, куруг дүшкен (калган) кудажыларнын кударгай байдалын, соругдалынын кеди чогуң дашка кайтыкан аът дуою улам ханыладып:

«Чок-чок!»
Чок-чок!» диген ышкаш
Чованчыг бооп дагжап чораан...—

кочу, чеме шуут илден.

Шүлүглелде чөрүлдээни илергейлээни, ону шыны-биле шиитпирлээни база чедимчелиг. Амыдыралда ам-даа хаая эвес таварышкылаар хуу өнчүгө даянгаш, эргининь артышкыннарын, бүдүүлүк шагның чаңчылдарын катап диргизерин оралдажыксаар кижилернинь үзел-бодалы-биле амгы чаа үениң

кижизиниң эптешчок демисели, түңнелинде кээп чаа үзел-бодалдарның дүрүм ёзугаар тиилелгези — чөрүлдээниң үндезини ол.

«Ынакшылче дүпкүрүпкен, ыят чок» бардам Суланың болгаш ооң бүшкүк даайының, «шыдалдыг» төрелдериниң чөгенчиг бүдүүлүк сеткил-хөөнү сойгалаттыңган. Чижээ, бүшкүк даай Хенчейни шинчий аарак көргүлээш, Хенчейниң иезинче көрнүп:

Чырыын чиктиг чырташ кылып.
Сыкыртыңгаш, сымыранган:
— Хунан инек алыр силер,
Кула аьдым өнчээ бээр мен...
...Ада-ие чү дээр болдур,
Ажы-төлү айым дивес — дээр.

«Кудазының» хирелиг аажызы-даа, ооң «суртаалы-даа» (саткан, көгүткен) кончуг тода илереттинген.

Хенчейниң көгүдүүшкүнге алыспайн, шын шийтпирлээниң чылдагааны чүгле ооң төлептиг мөзүзүнде, быжыг турасоруунда дээр болза, кезик-чемдик үнелел болур. Бүдүн коллективтиң (комсомол комитеди, организациязы) демниг деткимчезиниң болгаш чоок эштериниң (Минчей, Дугаржап, секретарь) ачызында Хенчей улам дадыккан дидим болгаш бүзүрелин ышкынмаан. Бистиң үениң бот-бодунга дуза катчырынга укталган моральдыг принципиниң боттаныышкыны ол деп шүлүкчү угаадып турар.

Дүгдээшкинниң болчум чогуң автор баш удур элдээртип турар. Бир тээ уруг, оолдуң бодал-сагыжын айтырбайн хеле-бүдүү дүгдөп турар болганда, сагыш-сеткилдиң өөрүшкүзү, дугуржулганың үре-түңнели чок. Бодун болгаш хөңнүн албадаттыңган байдал иле. Чүгле «эзеңги дыңзый бергенде»:

...Эдередин эзирээннер
Шоюжаңнап самнагылаан,
Эзер, чоңаан сыртанганнар
Шооңайндыр ырлашкылаан —

деп, автор баштайгы дойнуң уш-баш чок, сандаргайын көргүскен. Сөөлгү-даа дойдан хор эрепки дег сарыылдыг чүве тывылбас: өөрүшкү-маннайның ора-сомазы-даа чок (эзирг кылыннаап «кунчуу кадай» кызып-кызып чаңназа-даа чугаа шуудаваан), эгезинден төнчүзүңге дээр чажыт ундарал уламчылаар, ында олурганнарны чүгле чаржынчыг чарык дашкага дугураамнаан арага хаара тудуп турар. «Кудалышкыларның» чугаазы тыртым, үзе сөглээн шийтпир чок:

— Далашпаңар ала, куда,
Тараа-быдаа адакталзын,

Уруг-дарыг таныжып ап,
Угаазылап боданзыннар.

Хенчейниң авазының ол сөстери чөрүлдээни улам хөр-лээледип турар (оон ангыда, чингине тыва сөстөрдөн болгаш аяндан тургустунган бо строфаның дылы онза: чараш, уран-чечен болгаш бөдүүн. Бөдүүн тыва иениң овуру безин сагышка чуруттунуп кээр). Кударалдың даштынче булгап үнүп кээринге ук эпизодта өмөк болган үстүндө одуруглар чештинийишкинче угланыышкын болу берген. Үе-дүптүң «дүгдээн соонда ол-ла: кыс — берген черинге, даш — кагган черинге» деп черликсиг чаңчыл дүрүмүнүң буураашкынын автор тодарадып шыдаан. Биргээр сөглээрге, ол чаңчылдың хөөржү-дүүшкүнү болган. Түңнелинде кээп, шынап-ла:

...Оглун, кызын бакташканнар,
Одун-көзүн сурашканнар,
Кускун кара кудагайлар
Кускуннашкан, курайлашкан...

Ханы уткалыг, «оду чайнаан» деп каттыжыышкын мында бир янзы, дыка чедимчелиг ажыглаттырган («Олурбас мен, чана бээр мен — оду чайлаан дивес силер, чорувас мен, өлү бээр мен — чора баштаан дивес силер» — улустуң шаандакы ыры ындыг). Аныяк өг-бүлө тутканнарны алгап-йөрээр чоннуң хоочун чаңчылынга сылдап алгаш, ону кара туразында хажыдар, оон ажык-кончаа үндүрүп алырын бодаар үзел-бодалдарның дөзү үзүк, төнчүзү келген дээрзи шүлүглелде бадыйкаттынган. Ынчангаш Сулалыг кезектиң сотка дүшкенинге кым-даа хомудабас, харын-даа «чог-ла, чог-ла», деп, ынчаар төнерин баш удур күзөп, далаштырып орат.

Куу туман эштип алган
Кударанчыг хүн-даа үнген.
Куруг дүшкөн кудажылар
Кушпунадыр чортуп чанган.

Бо одуругларны номчукчу хыы ханып номчуур: сагыш-сеткилдин хоозурал-муңгаан бойдус улам деткип турган ыш-каш, эннежип турар. Бо чорук — номчукчу биле чогаалчының эп-сеткил каттыжыышкыны — уран дөстүң улуг мергежилдиглеринден ачылыг салгап алыышкын болур (чоннуң үлегер сөзү: «Кудай багы арлыр, кижин багы арылбас» дээр болгай: туманныг хүн дораан аязыр, а Суланың аажызы «арылгыже» — үр үе эртер).

Чогаалчының чогаадыкчы ажылының мергежип өзөринге доктаамал оруктааш болур аргаларны: эпитет (хөнү сын, ча-

раш оол, бүшкүк кижиге, буурул чаыш), деңнелге (шолбан ыш-каш кыстың караа чуп каан бес дег арыг... арын, дергилеп каан көгээр ышкаш... оол), диригжидилге болгаш метафора («куу туман эштип алган хүн», «Кызыл-Тайга кырый берген») болгаш үлегерлеп чугаалаарын авторнуң делгеренгейи-биле ажыглаашы шүлүглелди байыдып, үе-шагның болгаш бойдуштуң чурумалдарын шынзыг, сагышка доннуучал болдуруп турар:

Кызыл-Тайга кырый берген —
Кырында хар хөмө чаапкан.
Хемниң кыдын хээлепкен дош
Хээрек-даа бол, эривестээн...

Улустуң аас-чогаалының дээжилерин (үлегер домактар, кожамыктарны) Ю. Күңзегеш билдили-биле ажыглап турар. Хенчей авазынга хары кылдыр ырлаар:

«Чаваазындан саяк баскан,
Чарывас дээн адым-на бар,
Чажынайдан чагаалашкан
Чарылбас дээн карам-на бар».

Улустуң аас чогаалында чоннуң мерген угаанының, уран сөзүнүң эгээртинмес курлавыры мөөңнеттинген, ынчангаш ону ажыглаары, дөзөп алыры чугула, мергежилдин үнер дө-териниң бирээзи-даа ында. Үлегерлеп чугаалаарга, алдын даг дег: оон бүдүн-бүдүнге-даа, кезек-кезектеп-даа ап, чогаалды шуткуп каастаза, ол төттүмөс.

Ус-шевер кижилерниң кылыгларын хереглекчилерниң үнелеп-далдаары дег, чогаалчының ажыл-үүлезинде кагылчак сөс, эпчок домакты номчукчу эскерип кааптар. Ындыг номчукчуларның бирээзиниң сүмө катканын эскерип көрүңер.

Айылашкан акта сүрүүн хавырган кадарчы-даа, түмөн шериг баштап алгаш тулчуушкунче шүүргедидип кирген түрлүг маадыр-даа, малчыннарже ыдып бар чоруур автофургон-даа, дээрде хөөмейлээн тыва ужудукчулуг самолёт-даа («Багыр-ның хылыжы») торлаа эъди шиштеп алган орап тоолчургу Кара-Көгел-даа, Хемчик унунга дыргын чаңгыланган уё-човуурлуг ханныг чаа-даа («Көк-Эл») — амыдыралдың арны, чаңгызы, шимчээшкини-дир. Ону илередирде, уран арга, мергежилден аңгыда, улуг харысалгалыг болуру чугула. Ылаңгыя эрткен үдеги өгбелерниң сыныш чок, дидим демиселин («Хүлүг-бектен хүреш чежер») чуруурда ооң романтиказын хөгжүтпес аргажок, чечен-мерген сөстөр-биле каастап-сиилбиир херек. Автор ону кол нуруузуңда чедииникиниг кылза-даа, четче хоюглаттынмаан одуругларны арттырганы хараа-данчыг.

Бети дээрge, амгы үеде барык ажыглаттынмайн турар азы шуут эргижирээн сөстөрнiң тайылбырын берзе чогуур турбу-же, ону херекке албайн барган:

Кирбей салдыг эртеменнiң холунда кан
Хинчек тарыыр ханныг кара мези эвес,
Хилизинче шургуп кирген шунагайны
Кичээндирер камгалалдың чепсээ чораан.

«Кирбей», «мези», «хилизинче», «шунагай» деп сөстөрнi аныяк номчукчу чү деп билирил? Билдинмес.

Байконурдан ужуп үнер космонавт оолдун (Гагарин-даа болгай-ла): «Караам чажы челээш болуп хуулзун» дээриниң утказы база билдинмес. (Номчукчу аңаа тодаргай харыыны кайын тыварыл?) Карак чажы төктү бээр хире коргунчуг бе азы айыылдың улуу ындыг бе, чок болза, муңгаранчыг бе?.

«Багырның хылыжын» автор элээн эткилээн дээрзи билдингир болгай. Ынчалза-даа, улустун: «чыртаан эдер дээш, согурарткан» деп чугаазынга бүрүнү-биле дүүшпес-даа, аңаа чоок таварылгалар кижн бодаарга, бар хире.

Амыр-Санаа, Шыдарваңның отоктарын
Арга-дашче сындыр чыгап, сүрүп кээрге,
Чоннуң адын хүлге борап, саттыныпкан,
Чолук ышкаш, өскерликчи балыглаан бе?

Сөөлгү ийн одуруг баштайгы вариантыда:

Чонун саткан өскерликчи кедеп келгеш,
Шокар сыптыг кестин-биле балыглаан бе?—

деп бижиттинген. Баштайгы вариантыны өскерткен дүжүк чок хире: сөөлгү эдилгеде «Чоннуң адын хүлге бораан», «саттыныпкан», «чолук ышкаш», «өскерликчи» деп сөстөр чаңгыс уткалыг, бир ыяң тодарадылгалар кылдыр билдинер, ынчангаш оларны чаңгыс черге үңмерлештирип каанындан утка туугай, бүлүртүң болу берген. А биргизин номчуурга, кижиниң сагыжынга өскерликчиниң овурун кириген чурумал сагышка доннуп артып каар (сарыг сыптыг азы шокар сыптыг кестик тыва кижиниң амыдыралында билдингир). Бо дег чижек бал-ладаның бирги строфазында база бар.

Кара-Көгелдин сөстөрнiң дээжизи кылдыр кириген «Ады өлүрүнүң орнунга, боду өлгени дээр» деп үлегер чугааның тургузуг-аянын үреп, шөйүп каарга, кандай дыңналыр:

...Ады өлзе, чүден дора. чүдек, бужар.
Боду өлзе оон дээр дижир болгай.

Чок-ла болза, ук үлегер чугааны өскерилдирбээн, чок-ла болза кыйгырыгылык өске домактан киирген болза, эки болур ийик (өндүр бодал бөдүүн болур, оон башка мелодрама өөскүй бээр деп угаадыгны сактыыл. Тоолчургу романтикага ол онзагай хамаарылгалыг бооп магат).

Балладаларга хамаарыштыр, адактың соонда, база бир ажыктыг аргаларның бирээзи — инверсияны шоолуг ажыглаваанын айытса чогуур. Шүлүкчү өске чогаалдарында ону делгереңгей ажыглап тургулаан-на болгай:

Харыылап көр, күжүр авай,
Канчап барган кижги боор мен?..»
...— Чүү болду, аалда, акым?..»
(«Ынакшыл дугайында ыр»).

«Кудада» Суланың аажы-чаң, омур-хевирин номчукчу кол нуруузунда-ла Минчейниң сөстөрүндө, Хенчейниң сактыышыкынындан болгаш авторнуң лириктиг киирилдезинден билир. Ол арайла хоомай таныштырылга болган, чүгө дизе, Ю. Күнзегеш — бышкан мергежилдиг, шыырак чогаалчыларның бирээзи болгай. Суланың иштики амыдыралын тода чурупкан одуруглар чок. Чү-даа болза, Суланың угаан-сарыылы, иштики мөзү-шынар, үзел-бодалы доскут, ядыы, чаржынчыг, Хенчей сугларга көшкүрүүрге, оранчок куду дээрзин даап билири берге эвес. Ону улам көскүленнедир Суланың ёзулуг сорудалдарын сойгалаар сорулга арай-ла хоомай болган. Оон аңгыда, бо үениң кижизи коллективтен дашкаар чурттап шыдавас дээрзин угааткан-даа дүжүк чок. Ооң шаа барып, «Ырмазы сынар, ыргаа хөндүрлүр» хүнү турар дээрзин элзеткен одуруглар турган болза, эки-ле болгай эртик!

Минчей-биле ооң ёзулуг душтуу — геолог оолдун бот-боттарынга бердингениниң, шынчызының быжыы чүдел? Ооң үндезини — ёзулуг ынакшылдың утка-шынарын оода чадаарда уругнуң бодалынга сиирген болза, чогаалдың үнези баксыраар байтыгай, улам экижиир апаар.

Ю. Күнзегештиң улуг хемчээлдиг чогаалдары тыва шүлүк чогаалынга үнелиг салыышкын болу бергенин демдеглевишаан, моон сонгаар оларның саны арбыдаар, «дензизи аартаар» (шынары экижиир) дээрзинге чигзиниг турбас. Номчукчулар чаа-чаа чедишкиннерни авторга күзеп, оларның үре-түңнелин четтикпейн манап турар.

«ЫНАКШЫЛДЫҢ ЫРЫЗЫН» ДЫҢНААШ...

Салчак Тамбаның чогаалдары-биле школачы чылдарымдан-на таныш мен. «Донгада кадыктың» автору сонуурганчыг чогаалдар манап, «чем эрээр» чогаалчыларымның бирээзи. Ынчангаш «Улуг-Хемниң» ээлчеглиг дугаарынга ооң «Ынакшылдың ырызы» «дыңналып» келирге, ону сонуургай бергеним таварылга эвес. Чогаалдың дугайында чамдык бодалдарымны сөглөкседим

Шүлүглелдинь утказы мындыг. Бир кежээ Херел деп аныак оол кино көөр дээш билет садар кассага келирге, «хамык улус ону мурнаан» болур. Ынчан ол «үш-ле кижиги соонда турган» «үележи» кыстан анаа база билет ап бээрин дилээр. Улус чөрчүп турда-ла уруг ол дилегни күүседир. Оон эгелээш оол биле кыстың аразынга ынакшыл төрүттүнер. Ол ынакшылга бир «үндезин чок сестинишкин» шаптык болза-даа, чогаалдың маадырлары ону «үндүр ширбээш», дагын «найыралдыг» апаар. Адактың сөөлүндө комсомолчу куда болур.

Ам бодумнуң бодалдарымче кирейн. Оолдун, кыстың танышканының дугайында ындыг-мындыг деп канчаар. Каяа-даа душчуп болгай-ла. Чалыыларның кожа сандайларга «дегит» олургулапкаш, «девидеп-даа, бижниргеп-даа» олурганы чөп дижек. Чогаалда бижээни-биле алырга ооң маадырларының бирээзи Чечек ажылынга негелделиг, эмчи кыс. Ындыг болганда, ооң культуразы бедик, хүндүлээчел болгу дег. А Херел-биле таныжып тура: «Чечек-ле дээр, танып алдаан» деп ону «сен» дээр. Херел бригадир хүлээлгелиг, база-ла ажылынга ынак оол. «Чалгаа чазый арагачаа чарык таваам чылгатпас мен!» — деп ооң сөстери ону бадыткап болур. Ындыг-даа

болза, арыг-шевер станциязындан Чечек баштаан комиссия Херелдин цехин болгаш ооң девискээрин хынап кээрге «ажылчыннар турар чери» «элээн таары», «демир-дес дээш бок-сак оваа, девискээр-даа чуттуг» болур. Ындыг чорук Херелдин үс-түндө сөстөринге, ооң ынакшылды «ажылга бодап», «херлип каккан санында-ла келин, чаавай дилезе» дээр сеткилинге дүүшпес хире. Цех иштиниң арыг эвези «арыглап-даа кайын четчир» деп тайылбырлаттынган. Бригадир-даа, начальник-даа «ажыл шагы төнгөн соонда аштап кирер» деп бодап турар. Ажыл соонда ашталганы чорутпайнаан, ынчалза-даа ажыл үезинде арыг-шевер база херек ыйнаан? Комиссия чоруй барганда, кежээ цехти шефтеп аштап турда: «кадыг-дошкун эмчи кыска кандыг-даа оол кайыын чагдаар...» — деп шын негелдени кылган Чечекти чемелээн сөстөр база дыңналыр. Мынчап кээрге бригадир-даа, ажылчыннар-даа чогаалда эки талазындан көргүстүнмээн. Чечек кээрге Херелдин цехи харын-даа арыг-силиг турган болза, кыстың ынакшылы улам-на күштели бербес бе? Комиссия «кодан девискээрин» хынап турда, Херелдин «фартуун уштуп аскаш» «үне халааны», «сонуургактарның» ооң «соондан сүре калбайтыпканы» база элдеп. Кандыг-бир солун чүве көргөн бичии оолдар-ла!

Ам ийи аныяктың ынакшылынга таварышкан «сестиишкин» дугайында бодалым чүл. Авторнуу-биле алырга, ол «сестиишкинде» «үндезин чок». Херел «хондур-дүндүр ажылдап кааш, хостуг үе алгаш», «ачыладыр конторадан автомобиль хөлезилээш» Чечекти бажыңындан-даа, ажылдап турар черинден-даа тыппас. Кыс дүне «дүрген дуза» машиназынга Херелдин «танывазы хып дээн бир эр-биле чанып келир. Олар каяа чорааннарыл? Келген машиназын алырга, чалалгага чоруп болгу дег. (Чечек эмчи кижидир). А чедирип келген эрниц:

Адыш оюу булут-даа чок
Айдың дүннүң магалың аа!
Алаак кирип базарларга
Аажок тааржыр үе-дир бо —

дээн чугаазын алырга, ындыг онза дүвүрээзинниг чорук болбаан хире. Харын-даа ол эр кысты кады базарынче чалаксап, элдээртип турганзыг. Аңаа Чечектиң харызы мындыг:

Магалыг хүн, айдың дүн-даа
База катап келбес эвес
Бо хүн черле онза дээрзин
Бодум база көрүп тур мен...

(Бо үндезин эвес бе?) «Москвич» иштинге «болган чүүлдү көрүп-ле орган «Херелдин чугааны оон ыңай дыңнаарыңга «шуужуп эрткен кезек чычаан» шаптык болур. «Чарлышкынын чагыг сөзү» оолга өөрүнчүг болбас. Чечек «катап» даарта чеде бээрин азаап, «хамык чүве белең турарын» негеп каар. Бо бүгүнүн түннелинде «хөглүг Херел» «хөлүйүп», Чечекке бүзүрелин оскунар. Чечек база ооң чүгө «бузуй» бергенин биллип чадааш «сесерликче кирбес» апаар. «Ай-даа ажыг өйде» ынчап туруп-туруп, олар «тайылбырны ажыдарлар». Чечектин чогуң кандыг «буруулуу», чалыыларнын канчаар эптешкени ол-ла хевээр тывызык болуп арткан.

Херел Чечек-биле таныжып турда, оолдуң өөрү ооң өөрүшкүзүн денге үлежип турар. Эпчок болуушкун соонда Чечек-биле эптежиң алганда база-ла «эрни кыңчыктырбайн, өглөп аар». А Херел Чечекке бүзүрелин оскунуп муңчулуп турда, аңаа «шаптык катпас» дээш өөрү чагдавас. Бодаарга, борта харын эш-өөрнүң деткимчези, сүмези тургу дег.

Чогаалдың ниити утказының талазы-биле бодалым ындыг. Оон ыңай үүрмек деп санааным чамдык четпестерниң (мээн бодалым дээрзи чугаажок) «дугайында каш сөстөн база сөглөп каайн. Автор «арыг-шевер станцияның» «чычааны» келген деп бижээн. «Арыг-шевер станциязының» дивес бе? Азы станцияның арыг-шеверин сөглээни ол бе?

Мындыг одуруглар бар:

Түмөн чоннун мурнун орта
Дүгдээн бүле эптиг, быжыг.

Комсомолчу куда эрттирери эки чаңчыл болбайнаан. Ынчалза-даа ону эрттирбээн өг-бүлелер эптиг, быжыг эвес дээни ол бе? Аңаа база-ла «түмөн чон» чыгыр болгай. Оон ыңай кудага «бүдүү чалаткан» хирелиг бүрүткелчи:

Херелдерниң бүлезинге
Херечини тыпсып тур мен —

деп турар. «Херечи» деп сөс кижиге хамааржыр, өг-бүлеге тывыскан документини «херечилел» дивес бе?

Бүрүткелчиниң дугайында:

«Доктаап бүткен чап-чаа бүлээ
Документ тыпсы берген»

деп каан одуруглар бар турбуже, үстүндө одуругларны немей киригени арай артык болгу дег.

С. Тамбаның «Ынакшылдың ырызының» дугайында бодумнун номчукчу үнелелимниң кезик-чамдын сөглээрге бо-дур.

Ол чогаалдан арай «ымзаныксап» калганым билдине берген боор.

Авторнун номчукчуга:

«Чечен эвес чогаал болза,
Дыңзыдарын сүмелээр сен»

лээнинге бодалдарым дүгжү бээр болза, чүгле өөрүүр мен.
Бир эвес мээң-биле чөпсүнмес номчукчу бар болза, ол база
бодунун бодал-сагыжын чугаалап-ла бээр ыйнаан.

ДОПЧУЗУ

Салим Сүрүң-оол. Ленин — ыр болгаш шүлүк 3

Тоожулар, чечен чугаалар, очерктер

<i>Олег Саган-оол. Төрээн кижилер. Романның эгези.</i>	11
<i>Кызыл-Эник Кудажы. Кызыл-Бөрттүг. Чечен чугаа.</i>	21
<i>Алдын-оол Даржаа. Ийи мөзү. Рассказ.</i>	44
<i>Биче-оол Ондар. Алдын-оол биле Эникпен. Рассказтар.</i>	69
<i>Донгак Бегзи. Уран биле эзир оолдары. Рассказ.</i>	112
<i>Түлүш Кызыл-оол. Ээр-Хавак ховузунда. Очерк. Дылын-биле дыт ужурба. Рассказ.</i>	120—127
<i>Куулар Шаңгыр-оол. Сайлыктар. Рассказ.</i>	128
<i>Салчак Тамба. Эргим чылдар. Сактыышкын.</i>	130

Шүлүктөр, шүлүглелдер

<i>Сергей Пюрбю. Шүлүкчүгө. Чүрээм. Алёна дугайында ыр.</i>	139—140
<i>Леонид Чадамба. Хадынчыгаш.</i>	141
<i>Юрий Кюнзегеш. Москвага бодал. «Төрүттүнгөн хүнү-биле..» Чүрээм. Ажыл. Майның даңы хаяалады. Хаяда чурумалдар.</i>	143—149
<i>Олег Сувакпит. Саян. «Сени үдээш чанып келдим...»</i>	150
<i>Салчак Молдурга. Шын. Баллада.</i>	151
<i>Монгуш Доржу. Сесерликке.</i>	154
<i>Алексей Аралчор. Чадаганның хылдарындан. Алыс күзел ынды турбас. Шымчым хөрзүн.</i>	155—157
<i>Монгуш Өлчей-оол. Карактар. Ынакшыл.</i>	158
<i>Кечил-оол Экер-оол. Найыралдың күжү. Үлүүм кадып. Ава сөзүн дыңнааска</i>	159—162
<i>Анатолый Допчаа. Малчын оглу.</i>	163
<i>Саая Пюрбе. Шахтёрларның ыры. Кыстар.</i>	165—166
<i>Сары-оол Куулар. Дамды. Бодалынны сөглеп берем.</i>	167
<i>Владимир Серен-оол. Сайзанақтап өскөн черим. Кара-Дагның ыры. Каалама орук ужу.</i>	169—170
<i>Куулар Сүттүг-оол. Россия. «Хайы черден аътаныпкаш...» Дөрт одуруг шүлүктөр. Аваларга йөрээл ыры. Ода.</i>	171—172
<i>Виктор Саган-оол. Кижилер болгаш хем. Хосталганың өшпес оду.</i>	174—175
<i>Калындуу Кызыл-оол. Спорт. «Ыяш кесен тудугжулар — өөрүм ол...»</i>	176

<i>Александр Тамба-Сүрүң.</i> Намдардан арын.	177
<i>Александр Кызыл-оол.</i> Элдептиг дүш.	186
<i>Ондар Охемчик.</i> Чаржып көрейн.	189
<i>Ондар Дарыма.</i> Дангырак. Аяс боор-дур. Тывызыкты.	191
<i>Хертек Кускун-оол.</i> Амыдырал хүлүмзүрүп турар кылдыр.	193
<i>Натпит-оол Кара-оол.</i> Аажок-ла өөрүүр боор. Че бе? Чечек-терим. Дүжүдүм ол.	194—195
<i>Танов Монгуш.</i> Уткуп аар бис. Ындыг хемчээл тыппас-тыр мен	196
<i>Моторк Тирчин.</i> Партиям. Чараш.	198
<i>Сүттүг-оол Куулар.</i> Хайыралыг хоорайым. «Хүннү бадыр эрини дургаар кылаштааштың. «Сырын-биле сымырашкан...» Кырган дыт.	199—201
<i>Чиңмит Өөлет.</i> Кожа чорза. Чүшкүрбейн баарың ол бе. Өшпес чырыыр	202—203
<i>Сангаажап Седип.</i> Сен чок черге.	204
<i>Доңгак Дыртык.</i> Ынак хоорайым.	205

Улустуң аас-чогаалы

Бойду, Бокан алышкылар. Тыва тоол. <i>Дарыма бижээн.</i>	207
Ирбизек. Алтай тоол. <i>Алтай дылдан очул. С. Сүрүң-оол.</i>	214
Аңчы. Алтай тоол. <i>Алтай дылдан очул. С. Сүрүң-оол.</i>	216

Бистиң календарывыс

Алишер Навои. Фархад биле Ширин. <i>Очул. М. Кенин-Лопсан.</i>	218
Шүлүктөр. <i>Очул. М. Кенин-Лопсан.</i>	221
<i>Доржу Куулар.</i> Үш аржаан.	223

Чаңгыс көжегелиг шин

<i>Степан Сарыг-оол.</i> Ийн көге-буга.	229
<i>Куулар Аракчаа.</i> Бак сеткил бацка халдаар.	238
<i>Салим Сүрүң-оол.</i> Озалдаан-дыр силер, доктор.	246

Критика болгаш библиография

<i>Кысыгбай Доржу.</i> Уран сөстүң четкили синниккен чогаалдар	250
<i>Куулар Чаш-оол.</i> «Ынакшылдың ырызың дыңнааш.	259

